

Nagy Gergely Domonkos:

**Centrális téralakítás
a magyar barokk szakrális építészetben**

doktori értekezés

témavezető:
Dr. Krähling János

BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
2014.

TARTALOMJEGYZÉK

1. Előszó	4
2. Bevezető	5
2.1 A téma lehatárolása	5
2.2. Történelmi bevezető	9
2.3. Római katolikus vallásosság a barokk korban	11
3. Kutatástörténet	13
4. A szakrális funkció és a téralakítás összefüggései	18
4.1 A római katolikus szakrális terek	18
4.1.1. A római katolikus székesegyházak	18
4.1.2. plébániatemplomok	21
4.1.3. A szerzetesrendek templomai	29
4.1.4. Kápolnák	33
4.1.4.1. Kálváriák	33
4.1.4.2. Sírkápolnák, temetőkápolnák	34
4.1.4.3. Kastélykápolnák	35
4.1.4.4. Egyéb kápolnák	36
4.2. Keleti rítusú felekezetek szakrális terei	37
4.2.1. Ortodoxok	37
4.2.2. Görögkatolikusok	38
4.3. Az evangélikusok templomai	39
4.4. A reformátusok templomai	41
4.5. Az unitáriusok templomai	42
4.6. Zsinagógák	42
5. Tervezők és stiláris kapcsolatok	44
5.1. Itáliai hatások	44
5.2. Osztrák hatások	46
5.3. Cseh hatások	48
6. A centrális terek szimbolikája	52
6.1. A szimbólumok fajtái	52
6.2. Imitációs szimbolika	53
6.3. Attribúciós szimbolika	54
6.3.1. A középkori templomok példája	54
6.3.2. Tekintélyes városok hatása	56
6.3.3. Búcsújáróhelyek mintája	56
6.3.4. Festett látszatkupolák	59
6.4. Spekulatív szimbolika	60
6.5. Anomáliák a külső tömeg és a belső tér között	63
7. A centrális tér a korabeli építészeti szakirodalomban	65
7.1. Építészetelmélet a barokkban	65
7.2. Összevetés a magyar gyakorlattal	67
8. A centrális templomok térlefedő szerkezetei	71
8.1. Dongaboltozat	71
8.2. Csehboltozat	71
8.3. Kupolák	72
8.4. Kolostorboltozat	75

9. Az ovális templomok szerkesztése	77
9.1. A győri kármelita templom	78
9.2. A budai Szent Anna-templom	79
9.3. A nagyváradai székesegyház centrális tervei	80
9.4. A nagykárolyi piarista templom	81
9.5. Ismeretlen centrális templom terve	84
9.6. A pannonhalmi apátság mellékkápolnájának terve	84
9.7. A nagykátai Keglevich-sírkápolna	84
9.8. A váci Szent Rókus-kápolna	85
10. Időbeli és földrajzi elhelyezkedés, jellemző térformák	86
10.1. A centrális templomok építésének időbeli eloszlása és földrajzi elhelyezkedése	86
10.2. A centrális templomok jellemző térformái	89
11. Zárszó	91
12. Tézisek	93
11.1. Tézisek	93
11.2. A témában megjelent publikációim	95
13. Bibliográfia	96

Melléklet

külön kötetben

1. ELŐSZÓ

A centrális templomok iránti szeretetem gyermekkoromból ered. Édesanyám könyvespolcát böngészve Nagytótlak román kori rotundája (az azóta elbontott XIX. századi toronnyal),¹ vagy az örmény Ashtarak Karmravor temploma² már kisiskolás koromban mélyen megragadott; gyönyörűségükkel, tömegük harmonikus arányaival nem tudtam betelni. Úgy tűnik, ezek a felejthetetlen élmények hosszútávon meghatározták életemet. Hamar beleszerelmesedtem Gervers-Molnár Vera rotundákról szóló könyvébe,³ s így igazán izgalmas volt, amikor 12 éves korom körül Káldy Gyula fogadott az OMF-ben és román kori rotundák szerkesztéséről mesélt nekem. Az építész karra is a műemlékek szeretete vitt engem, ahol első két tudományos diákköri dolgozatomat is centrális terekből írtam.⁴ A románkori magyar centrális terek viszonylag alapos feldolgozottsága miatt azonban figyelmem más korok emlékei felé terelődött. Másodévesen ismertem meg Krähling Jánost, aki első TDK dolgozatom konzulense lett, később pedig PhD témavezetőm. Ő bátorított a kutatásra, ő ismertette meg velem a barokk építészet gazdagságát, és éveken keresztül idejét és energiáját nem sajnálva segített engem. Inspiráló kapcsolatunk némiképp determinálta a PhD kutatásom korszakát is. A barokk centrális terekben azonban nemcsak a hazai építészettörténetnek egy még kevésbé kutatott területére akadtam, hanem talán gyermekkori „kedvenceimet” is felülmúlóan izgalmas épületekre. Hálás vagyok, hogy éveket áldozhattam az életemből a centrális barokk templomok kutatására. Soha nem fogom elfelejteni, milyen nagy öröm volt rábukkannom a nagyváradi Miseri-kápolnára, vagy a nagykanizsai Inkey-kápolnára, vagy hogy milyen izgatott lettem, amikor megpillantottam a nagykárolyi piarista templom tervrajzait a levéltárban...⁵

Köszönetemet mindenekelőtt szüleimnek és témavezetőmnek szeretném kinyilvánítani. Szüleim szerető és aktív támogatása végig kísért engem éveimen. Édesanyámnak nemcsak az életemet és a téma szeretetét köszönhetem, hanem sok szakmai segítséget is. Dr. Krähling János áldozatos munkája és örökös bátorítása szintén elengedhetetlen volt az értekezés létrejöttében. Szeretném még megköszönni Dr. Halmos Balázsnak, Dr. Veöreös Andrásnak, feleségemnek, családom minden tagjának és barátaimnak a sokrétű támogatást. Végül a Mindenhatónak, hogy erőt, kitartást, képességet és lelkesedést adott a munkához.

Budapest, 2014. szeptember 3.

Nagy Gergely Domonkos

¹ DERCSÉNYI 1972, 152. kép

² GOMBOS 1972, 53. kép

³ GERVERS-MOLNÁR 1972

⁴ NAGY 2002, DOBOSI-NAGY 2003

⁵ MOL T20 No.62/1-3

2. BEVEZETŐ

Szükszavúan nyilatkozik a legtöbb munka a magyar barokk centrális templomokról. A megállapítások sokszor túlzottan általánosítóak, vagy felszínesek, melyekből akár az a kép rajzolódhat a szemünk elé, hogy Magyarországon néhány extravagáns kivételtől eltekintve minden barokk szakrális tér hosszházas. Munkámmal szerettem volna jobban megalapozott, pontosabb képet nyerni a hazai emléktárhelyek centrális emlékeiről és a centrális téralakítás szerepéről.

Az értekezésem tárgyát képező épületekről sok aspektusból lehetne szólni. Az alapkérdés feltevésének módjából következően, illetve építészmérnöki szempontból megközelítve e szakrális épületek elemzésének fókuszában a térszervezésük áll. Belső térük és tömegük megformálása volt számomra az elsődleges szempont, így a társzművészeti alkotások méltatása, vagy az építéstörténet részleteinek tisztázása sok esetben más kutatókra kell maradjon.

A kutatásom lelkét képezte a mellékletben szereplő adatbázis elkészítése. A teljesség igényével próbáltam a barokk-kori Magyarország területén épült összes centrális barokk szakrális épületet fellelni.⁶ Lehetőségeimhez mérten minél többről felmérési rajzdokumentációt és fotókat készítettem, valamint igyekeztem az építéstörténetüknek és a róluk szóló irodalomnak is utána járni. Ezek alapján készítettem a – reális terjedelmi korlátokat figyelembe véve – a fontosabb információkat magába foglaló adatbázist.

Ez a gyűjtemény, valamint a hazai és külföldi barokk építészetéről szóló könyvtári és levéltári kutatások tették lehetővé, hogy átfogó megállapításokat tegyek a centrális térformálás szerepéről a hazai barokk építészetben.

2.1 A téma lehatárolása

A kutatási terület pontosabb körülhatárolása érdekében szeretném a disszertációm címét részletesebben kifejteni.

Időbeli lehatárolásként a barokk korszakát határozta meg. Természetesen a stílus kezdete és vége nem köthető egy időponthoz, hanem az építészeti stílus folyamatos változásában kitérhetünk olyan intenzív időszakokra, amelyek kiindulását és végét más-más stílusként definiáljuk, köztük pedig a két vagy több stílus átfedhet egymásra. A hazai barokk indulásának meghatározásában többnyire konszenzus van a kutatók között, s noha az ország különböző területeit szemlélve időben hosszan elnyúló folyamat ez, mégis szépen kirajzolódik Nagyszombattól Kolozsvárig az új divathullám, mely sokszor egybeesik az ország újjáépítésével, s melynek zászlóvivője a jezsuita rend. A centrális szakrális épületek esetében a reneszánsz és a barokk között határt húzni nem okoz nagy nehézséget, hiszen közel kétszáz év telt el az érett reneszánsz gyöngyszeme, a Bakócz-kápolna és a kétségkívül barokk győri építkezések (Salvator-kápolna, kármelita templom) között anélkül, hogy számos centrális templom születne. A XVII. század néhány emléke pedig többnyire jól meghatározható. Például Kézdiszentlélek középkori hangulatot idéző kápolnája 1686-ban épült, de még egyértelműen reneszánsz, Léka 1655-66 között épült ágostonrendi templomának ovális tere pedig nyilvánvalóan barokk alkotás, még ha a részletek megformálásának, vagy a homlokzatnak késő- reneszánsz kötődései is vannak. A lajtaszéki szervita kolostor kápolnája kör alaprajzával valószínűleg reneszánsz centrális tereink kevés példáját szaporíthatta, de ma már csak a barokk átépítés állapotában tudjuk szemlélni. A centrális templomok és kápolnák építése Magyarországon tehát – végső soron a XIII. század után – a XVII. század második felében válik egyre kedveltebbé, egyértelműen a barokk stílushoz köthetően.

Ennél sokkal problémásabb a barokk korszak végét meghatározni. A XVIII. század második felében egyre sűrűbben jelentkező új építészeti áramlatokat többnyire még a barokk stílus keretein belül szokás értelmezni. A barokkot hazánkban a klasszicizmus, illetve a gótizáló romantika váltja a

⁶ Tudatában vagyok, hogy minden teljességre törekvő kutatás eleve sikertelenségre ítéltetett vállalkozás. Tartok tőle, hogy minden igyekezetem ellenére az adatbázis hiányos maradt. Ennek ellenére nem találtam jobb módszert, mint hogy megállapításaim a lehető legszélesebb és legteljesebb vizsgálati területen nyugodjanak.

XVIII-XIX. század fordulójának környékén. A klasszicizmusba való átmenet – a romantika jelentkezésével ellentétben – kevésbé élesen kirajzolódó, hosszas folyamat. Motívumkincsük sem különíthető el olyan tisztán, hiszen mind a barokk, mind a klasszicizmus az antik építészetből eredeztethető. A hosszas átmeneti kor, a klasszicizáló késő-barokk a formák egyszerűsödését, és új formák alkalmazását is magával hozza, de térformálásban jórészt még a barokkhoz kötődik. Hazánk szakrális építészetének talán legintenzívebb periódusa esik e korszakba, ezért – valamint a barokk jellegzetességek miatt – a klasszicizáló késő-barokk épületeket még kutatásom tárgyának tekintem. 1800-tól egyre erősebb a klasszicizmus jelenléte, de a barokk világ határát mégsem évszámhoz kötve húzom meg, hanem minden egyes emléknél külön mérlegelek. Hiába épül „egyszerre”, a XIX. század második évtizedében a sümegi temetőkápolnával Charles Moreau ragyogó sírtemploma Gannán, az előbbi ovális alaprajzával, hullámzó oromzatával még barokk alkotás, míg az utóbbi vitán felül állóan klasszicista. Ekképpen a besorolás szükségszerűen kissé szubjektív jelleget ölthet, s nem is minden nehézségtől mentes, hiszen a barokk kor nagy álmai Magyarországon sok esetben csak a klasszicizmus idején valósulnak meg, a forma és az eszmei tartalom érdekes kettősségét okozva.

Területi szempontból kutatásom lehatárolását a magyar jelzővel illetem a címben. Ez alatt az egykori Magyarország területét értem, Horvátország nélkül. A kevesebb emlék, és a kutatás könnyebbége miatt jelentősen csekélyebb munkával járt volna, ha pusztán a mai Magyarország területére korlátozom vizsgálatomat. De talán nem szükséges részletesen elemezni, hogy az első világháború után meghúzott határoknak mennyire nincsen semmi köze az ország barokk korban jellemző kulturális tagolódásához. Az egyes emlékek pusztán leírásán túl az összefüggéseket is vizsgálni kívántam, így a legtermészetesebb volt, hogy a jelenlegi határokról nem vehetek tudomást. És ha csupán a ma magyar ajkú közösségek gondozásában levő emlékekkel foglalkoztam volna, az is a határok átlépésére kényszerített volna. Azonban az „egykori Magyarország” területe sem egészen egzakt meghatározás. Egyrészt, mert a vizsgált időszak első felében számos változáson megy keresztül a sorozatos hadjáratok következményeként. Másfelől a török alóli felszabadulás után sem áll helyre a középkori Magyarország teljes területi integritása. Délen a határőrvidékek közvetlenül a Habsburg központi kormányzat alá kerültek, de Horvátország, Szlavónia és különösen Erdély is különkormányzat alá tartozott. A barokk kor végén is a „legszorosabban értelemben vett Magyarország” Horvátország, Szlavónia és Erdély nélkül értendő, a „szoros értelemben vett Magyarország” Horvátországgal és Szlavóniával, mint társországgal együtt; Erdély csupán „tág értelemben” tartozott Magyarországhoz.⁷

Kutatásom területét az 1739-ben, a belgrádi békével kialakult államhatárokkal határoztam meg (tehát a Temesi Bánsággal együtt), Erdélyt beleértve, de Horvátország és Szlavónia (valamint a hozzájuk kapcsolódó katonai határőrvidékek) nélkül. A jogi kategóriák ellenére a horvát-szlavón területek különállása – úgy gondolom – kulturálisan mindig is erősebb volt Erdélyénél. Kézenfekvő volt tehát, hogy az így is nagy vizsgálati területet a Dráva-Duna vonalánál lehatároljam, s az építészeti is sokszínű és gazdag délebbi területekkel ne foglalkozzam.⁸ Erdély területén ezzel szemben sokkal kevesebb centrális emléket találunk (így a nagy területi kiegészítés, kis terjedelmi növekedéssel járt), és Erdély – etnikai és vallási okokból – egykor és ma is szorosabban kötődött kulturálisan a nemzetünkhöz, mint Horvátországhoz.

Az időbeli és térbeli korlátok megjelölése után azt szükséges megnevezni, mit értünk centrális téralakítás alatt, noha a határvonal meghúzása talán itt a legbizonytalanabb.

A római ókeresztény építészet kialakulásakor jól elkülöníthető épülettípusok jöttek létre. A hívők népes közösségének befogadására, és elsődlegesen a vasárnapi szentmise tartására alkalmas tér, a hossztengely mentén szervezett bazilika lett. A keresztelés és a reprezentatív temetkezés helyszínei pedig kisebb épületek lettek, többnyire nyolcszögű, vagy kör alaprajzzal, tehát egy

⁷ Schwartner Márton 1798-ban megjelent felosztása szerint. [BAK 2008, 77]

⁸ Egyedüli kivételt ezalól – az éppen a Duna túlszéljén álló, ám lényegileg Újvidékhez tartozó – karlócai templom esetében tettem.

középpont köré szervezve. Azonban e két jól elválasztható tértípus mellett már e korai időkben létrejött egy harmadik, a memoriális bazilikáké; ez esetben a hosszanti bazilikális tér az apszis közelében elhelyezkedő kiemelendő pont körül (ami általában egy szent sírja volt) centrális jelleget öltött egy kereszthajó, vagy szentélykörüljáró által. Így a templomnak longitudinális és centrális jellegzetességei is lettek. Hagyományosan ez utóbbi tereket nem szoktuk centrálisnak nevezni; úgy tűnik, a szakma nem teljesen konzekvens terminológia használata a templom hajójának jellege alapján ítélt. A centrális tereknek – a római téralakító művészet szerves folytatásaként – az évszázadok során számos bonyolultabb változata jött létre bővítésekkel és a téregységek sorolásával különösen a keleti kereszténység körében, ahol a legnagyobb gyülekezeti terek térformája is alapvetően centrális lett, kívülről-belülről jól észlelhető attribútummal, a kupolával.

Nyugaton, a középkor előrehaladtával, különösen a gótikában a centrális terek építése mind jobban visszaszorult. A szokványos nyugati keresztény templom formája hosszházas volt. A centrális térformálás gyakorlatát a reneszánsz tette általánossá a nyugat-európai építészetben. A 15. században induló fejlődés törés nélkül vezetett a barokk templomok térképzésének kialakulásához, azonban a barokk nagyon ritkán alkalmazott tisztán centrális teret; ez a reneszánsz jellemzője. Helyette többnyire az elemi centrális térformák nyújtását vagy kombinálását (sorolás, vagy hosszházas térhez kapcsolás) figyelhetjük meg. Ezért a barokk szakrális építészet esetében az emlékeket korántsem olyan egyszerű hosszházas és központos elrendezésűekre csoportosítani. Sőt, ha a középkori tereken kialakult – és jól alkalmazható – terminológiát nem szoktuk volna meg annyira, akkor bizonyára nem is jutna eszünkbe a barokk templomokra hosszházas, illetve centrális jelzőket húzni. A barokk templomok zöme ugyanis rendelkezik egy jól meghatározott hosszanti tengellyel, de centralizáló jellegzetességei is vannak. Ez alól lényegileg csupán azok a terek képeznek kivételt, amik részletképzésükben lehet, hogy már barokk formákat alkalmaznak, de téralakításuk szempontjából még nem tudtak a középkor hagyományaitól elszakadni.

A barokk gyakorlata, hogy longitudinális vonásokat is ad centrális tereinek, egyfelől liturgikus-funkcionális igényekből, illetve a trienti zsinat nyomán megfogalmazódott irányelvekből fakadt, másfelől a stílus jellegéből is. A reneszánszsal összehasonlítva a barokk nem a szuverén egységek mellérendelő sorolásából alkot térrendszert, hanem minden rész kölcsönös egymásrataltságbán, hierarchikus rendben szövődik egységbe. A térrendszer alkotó elemei nem önmagukban, hanem az egységgel, és a többi elemmel való viszonyulásukban mutatják meg természetüket.⁹ Az egyes elemek magukban befejezetlennek hatnak, a kompozíció egésze pedig a „végtelenre nyílik”. Tehát a barokk alkotás minden részletében és egészében is önmagán túlmutat, ebből a nyitottságából – mely alapjaiban a kompozíció dinamizmusát indukálja – származik az igény a centrális alapformák tengelyes hangsúllyal történő módosítására. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a gótika hosszházaságának „tézise” és a reneszánsz centralitásának „antitézise” után a barokk a szintézis létrehozására törekszik. A barokk embere a teljességet nem az ideális geometriában, hanem a logikus összefüggések, az oksági lánc rendszerében látta, mely – ahogy Szentkirályi Zoltán fogalmaz – „folyamatos átmenetekkel vezet az oszthatatlan és állandó elemtől a jelenségek végtelen során át a mozgást előidéző ősökig”.¹⁰ A dinamizmus és az elemek egymásra utaltságának rendszere eredményezte ezt a szintetizáló törekvést, mely megbontotta a reneszánsz tiszta geometriai rendszerét és a különböző elemi típusok ötvözetéből teremtette meg az építészeti teret.

A tárgyalt korszakban, hazai körülmények között a funkcionális és a stíusból fakadó meghatározottság mellett számottevő hatása volt a térformálás helyi, középkorból eredő hagyományainak is. Ekképpen a különböző jellegek dominanciája s ezek mértéke lesz érdekes számunkra: adekvátabb választ kapunk, ha az egyes emlékek esetében a centralizáló és a hosszházas jelleg arányát vizsgáljuk a tiszta kategóriák rájuk erőltetése helyett.

Az egyik véletlet, a tisztán hosszházas térképzést képviselik az ún. redukált II Gesù típusú templomok, mint például a nagyszombati, a győri, vagy a marosvásárhelyi egykori jezsuita templomok. Alaprajzuk téglalapba írható. A fiókos dongaboltozattal fedett főhajót oldalról

⁹ SZENTKIRÁLYI 2006, 331.

¹⁰ SZENTKIRÁLYI 2006, 330.

alacsonyabb kápolnasor gyámolítja. Az egyenes záródású szentély csupán jelzésszerű gesztussal van a hajótól elválasztva. Általánosságban mondható, hogy ez a típus a hazai barokk korábbi szakaszának volt jellemző térképzési módja.

A következő lépcsőfoknak az olyan hosszházas tereket látom, melyek térszakaszai önmagukban centrális jellegűek. Ezen – nem önálló, de magukban is hangsúlyos – egységek sorolásával jött létre a longitudinális tér. Erre számos példát lelhetünk az egész ország területéről a késő barokk építészetben. Első helyen talán a szentgotthárdi ciszterci templom említhető, ahol a hajó két boltszakasza és a szentély is egy-egy grandiózus függőkupolával van fedve. A boltozatokra festett látszatkupolák tovább erősítik a térszakaszok centrális jellegét.

Sajátos, átmeneti jellegűek az olyan templomok, melyek térszakaszai közül az egyik – jelentős méretkülönbsége vagy kiemelése révén – vertikális hangsúlyt kap. Ide sorolható például a nagyváradi pálos templom, ahol a szentély előtt a hajó nagy részét elfoglaló négyzetes, függőkupolás boltmező található, vagy számos görög rítusú templom, például a balázsfalvi székesegyház, vagy a nagykárolyi görögkatolikus templom, melynek hatalmas, toronyszerű dobbal ellátott kupolája a külső tömegnek is uralkodó eleme. A középső térszakasz enyhe szélesítése egy kereszttengety hoz létre a hosszanti tengelyre merőlegesen, és ezáltal hasonlóan átmeneti, szintén „centralizáló hosszházasnak” nevezhető teret. Erre szép példa a jászói premontrei templom, a kömlődi plébániatemplom vagy az egri egykori trinitárius templom.

Szintén a centralitás és a hosszházaság között állnak félúton a hosszházas hajónak és centrális jellegű szentélyrésznek vagy négyzeti térnek az összekapcsolásából létrejövő – sok esetben egyszerűen „latinkereszt” alaprajzúnak nevezett – épületek. Erre ad szüntelenül motíváló példát az Il Gesù vagy a római San Pietro; esetünkben pedig a barokk székesegyházak Nagyváradon vagy Szombathelyen reprezentálják e tértípust.

Centrális térűnek az olyan templomokat nevezi a szakirodalom, melyekben a teret dominánsan meghatározó hajó központos elrendezésű vagy valamilyen centrális alapformából származtatható, akkor is, ha a hozzá kapcsolódó szentély és a bejáratok terek erőteljes hangsúlyt adnak a hosszanti tengelynek (például: nagyváradi irgalmasrendi kápolna).

A barokk esetében a – korra speciálisan jellemző – hossztengety mentén nyújtott, ám jelentős járulékos terek nélküli centrális alapformából adódó terek már tisztán központos térformálásúnak mondhatók (például Pozsonyhidegkút temploma).

Épültek a barokkban szép számmal olyan szakrális terek is, ahol az alaprajz hossztengety mentén nem nyújtott, szabályos centrális formát követ. Ezek nevezhetők a legtisztábban központos épületeknek, habár nem feltétlen a legkiemelkedőbb alkotások ezek. Többségük kis méretű, sokszögű, vagy kerek kápolna, például a hédervári, vagy a nagyfalvi kápolna, amik esetében a „kötelező” tengelyesség a kapuval szemben felállított oltár által kijelölt egyenesben merül ki. Ide tartoznak többnyire a barokk térformálás egzotikus gyümölcsei, a háromszögű templomok is, ahol a hosszanti nyújtás éppen a koncepció erejét vette volna el, és a görögkereszt alaprajzú templomok egy része is. Ám nem véletlen, hogy legtöbb esetben a barokk kor határmezsgyéjén születtek e szabályos centrális formát követő épületek.

Értekezésem elemző részében a centrális, és az átmeneti jellegű, „centralizáló” templomokkal is foglalkozom. Az adatbázisban igyekeztem a centrális tereket hiánytalanul összegyűjteni, valamint szerepel néhány – szubjektív módon fontosnak ítélt – centralizáló templom is. Az első két „lépcsőfokot” jelentő emlékek (tisztán hosszházas, illetve centrális jellegű térszakaszokból álló hosszházas templomok) azonban nem tárgyai munkámnak.

2.2. Történeti bevezető

Romok alól sarjad ki Magyarországon a barokk.¹¹ Nem csak a törökkel, a Habsburggal, vagy éppen vallási indíttatásból vívott harcok látható pusztítására kell gondolnunk: kiégett várkastélyokra és templomokra, hanem a késő-középkori virágzó és erős Magyarország szétforgácsolódására is: a politikai függésre és megosztottságra, a gazdasági képességek csökkenésére, és valószínűleg az emberek lelki világának alapos megváltozására is. Az ország hanyatlásában a tizenöt éves háború egyfajta mélypont volt, amiben nemcsak Magyarország felszabadításának reménye úszott el hosszú időre, hanem az emberéletekben és településeinkben is nagy veszteségek keletkeztek.

E szomorú helyzetből lassan-lassan a gyarapodás útjára lépett az ország, mely időszakot meghatározó stílus a barokk volt. A XVII. században – noha igen sanyarú évtizedekkel volt terhes a magyarság számára – az ország egyes területein kifejezetten élénk építőkedvvel találkozhatunk. A települések, vagy a reprezentatív igénnyel kialakított rezidenciák megerősítése, a megfelelő biztonságot adó védelmi célú építményekkel való ellátása figyelemre méltó építkezéseket eredményezett. Azonban a barokk művészi kifejezőeszközeit legjobban kihasználni, az alkotást mind jobban inspirálni reprezentációs igénye miatt a – végső soron abszolutizmusra törő – világi hatalom és a reformáció krízise után nagyszabású reformba kezdő – és a Habsburg kormányzat által messzemenően támogatott – katolikus egyház tudta. Magyarországon e gyarapodó időszak egybeesik e két hatalom kiteljesedésével.

A Habsburg kormányzat által irányított török ellenes harcok időszakában a magyar arisztokrácia is lassan átalakult. Hosszú távon a bécsi körökkel együttműködő, aulikus főurak jutottak kedvező pozícióba, míg nagy múltú nemesi dinasztiák mozgástere jelentősen csökkent, vagy megszűnt. Hiába hagyták el a XVII. század végén a felszabadító harcok az ország területét, a Rákóczi szabadságharc miatt békés időszak csak a XVIII. század második évtizedében köszöntött hazánkra.

Az ország jelentős részén csak ekkortól lettek adottak a körülmények, hogy a barokk építészet kibontakozhasson. A XVIII. században bekövetkező fejlődés jellegét meghatározta három karakteres uralkodónk: III. Károly (1711-1740), Mária Terézia (1740-1780) és II. József (1780-1790). Károly alatt az ország egykor török alá tartozó területein még a „romok eltakarítása” folyt, a gazdaságilag nehéz helyzetben levő, kivéreztetett országrészekeken komoly építkezésekre nemigen adódott még pénz és lehetőség, sok esetben a középkorból megmaradt épületek ideiglenes használhatóvá tétele, vagy kis léptékű, „szükségleti” épületek emelése jelentette az építészeti feladatokat. (Más volt azonban a helyzet az ország nyugati és északi felén, ahol számos kiváló épület született meg e korban.) Az ország „újjáépítése” vallójában csak Mária Terézia uralkodása alatt teljesezhetett ki, kastélyok, templomok és középületek sora bizonyítja ezt. II. József viszonylag rövid uralkodása alatt több korszakos jelentőségű intézkedést hozott, köztük olyanokat is, melyek a szakrális építkezéseket is alapvetően befolyásolták. A protestáns építkezéseket sújtó korlátozások csökkentése hatalmas építési hullámot indított el évszázados hátralékot törlesztendő. Azonban a katolikus szerzetesrendeket feloszlató rendeletei nem csupán virágzó kultúrájú – a legszebb magyar barokk templomokat létrehozó – közösségeket szüntettek meg, hanem a szakrális épületeink körében is felbecsülhetetlen károkat okoztak.

I. Ferenc uralkodásának idejére (1792-1835) esik a barokk elhalása és egy izgalmas, stíluspluralizmusként leírható építészeti korszak. És mivel uralkodását a századvég forrongása után inkább a változatlansággal és a konzervativizmussal jellemezhetjük, ez kedvezően hatott a barokk formák továbbélésére, melyekkel még a XIX. század második évtizedében is találkozhatunk.

¹¹ A képet Barlay Ö. Szabolcstól kölcsönöztem. Ő ugyan a Mohács utáni Magyarország reneszánsz művészetének eredményeire vonatkoztatta e metaforát, de én nagyon találónak érzem a barokk indulására is. A korszak kontrasztosságára vonatkozóan – a reneszánsz zenéről szóló – néhány találó sorát idézem: „Mert akárhogy vizsgáljuk is ezt a korszakot, hallanunk kell a csaták zaját és karóba húzottak jajveszékeléseit, a rabszolgasorba taszítottak 'segítség' kiáltását és mindazt a felsorolhatatlan borzalmat, mely mindmegannyi megcsúfolása annak, amit eddig a világmindenségben rejlt harmóniának, égi muzsikának nevezünk. És ugyanakkor, sőt ugyanabban a szituációban, tehát maguknak a csatáknak a színhelyén éneket és zenét hallunk, nemcsak Tinódiét, hanem a polifon zene földöntúli örömét is és instrumentális muzsikát!” [Barlay 1986, 358.]

A barokk korszakot meghatározó katolikus megújulás kulcsszereplője Pázmány Péter (1570-1637) esztergomi érsek. Elkeserítő állapotok jellemezték a magyar katolikus Egyházat, amikor – 1616-ban – az esztergomi székhelybe került. Már a XVI. század második felében készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasásakor szomorú látvány tárul elénk, ahol általános, hogy a templomok gondozatlanok, esetleg romosak, rosszul felszereltek, a falusi papság többnyire műveletlen és messzemenően figyelmen kívül hagyja az egyházfegyelmi előírásokat.¹² Az érseki székhelyeket a török elfoglalta, az esztergomi érsek Nagyszombatba telepedett át. Katolikus szempontból nézve csak tetézte a helyzetet a protestantizmus nagymértékű elterjedése. A magyar arisztokrácia zöme is a protestantizmus követője lett. E helyzet, elsősorban a tizenöt éves háború következményeként csak romlott a XVII. század elejére. Pázmány Péter ebben az állapotban fogott nagy ívű reformjaiba, melyhez az uralkodóktól is támogatást kapott.¹³ Egyházmegyei és nemzeti zsinatokat hívott össze.¹⁴ Egyházirányítási tettei közül nagy jelentőségű, hogy a középkorban kialakult és évszázadokon keresztül használt helyi rítust, az ún. esztergomi rítust a Trienti Zsinat után megújított római rítusra váltotta.

Pázmány nem csak a római katolikus egyház belső megújulásán dolgozott. Tevékenységének fontos oldala volt a rekatolizáció is. Kiemelkedő tehetségű szónok volt, és jó tollú író, aki a magyar nyelv megújításában is nagy szerepet játszott. Prédikációi és vitatkozásai nyomán a magyar főrendű családok egész sora (mintegy harminc) vált ismét katolikussá. Pázmány a hazai rekatolizáció történetében csupán hatékony elindítónak tekinthető, a folyamat a XVIII. század második feléig folytatódik, melyben hatékony szerepet vállaltak nemcsak a Pázmányt követő esztergomi érsekek, hanem a szerzetesrendek is, amelyek közül korszakunkban a legfontosabbak az említett jezsuiták mellett a ferencesek és a piaristák.

A Habsburg uralkodókra jellemző, mind erősebb protestánsellenesség végülis hosszútávon biztosította a katolikusok kedvezményezett helyzetét. Így, a XVIII. században az elsődleges feladatot egyre kevésbé jelentette a protestantizmus elleni küzdelem, mint inkább az egyházi struktúra és az épületek – a püspöki központok és a plébániatemplomok – újjáépítése.¹⁵ Ez a restaurációs folyamat nagymértékben függött az uralkodótól, aki nemcsak az anyagi háttér biztosításában játszott kulcsszerepet (akár közvetlenül adományozással, akár a Cassae Parochorum eszközével, akár az egyházi és világi főurak birtokgyarapításának elősegítése által), hanem főkegyúri joga által a püspökök kinevezésével, vagy éppen a szék üresen tartásával is döntően befolyásolhatta egy egyházmegye sorsának és építkezéseinek alakulását.

¹² Példaként Szepetneki Gáspár mester veszprémi őrkanonok 1554-ben, a kapornaki (ma: Nagykapornak) esperesi kerületről készült összeírásából idézek [Tomisa 2002, 31-32.]:

„Kapornak mezőváros – Balázs plébánosnak és esperesnek ágyasa és fiai vannak. Káplánja, tanítója nincs. Hívei igen rosszak, oltárai félig készek, a temető nem jól rendezett. Itt a polgárok, céhmesterek és mások nem akartak hozzám jönni, hogy a főtisztelendő püspök úr akaratát közöljem velük. Kegyúr maga az apát.

Igric – Mihály plébános nem volt jelen, rossz híre van, szakácsnője és fiai. A helyettes főesperest sokan szidták állhatatlansága miatt stb. Szentségtartó nincs, a szentség nincs megújítva. A templom tele szalonnával stb.

Csány – István plébános, öreg, igen rossz ágyasa van, aki, miután a plébános nem volt otthon, el akart kergetni és az egész falut fellármázta. Itt minden rosszul áll, a templom tető és temető nélkül, szentségtartó nincs, mester nincs, cathedricumot nem fizet, a hívásra nem jelenik meg. (...)

Koppány – Nincs plébános, a templom tető, temető, kehely és más felszerelés nélkül van.

Dötk – Üresedésben, a templom teljesen elhanyagolt.”

¹³ A papság műveltségének és erkölcsi szintjének emelése érdekében – és hogy eleget tegyen a trienti zsinat előírásainak – 1619-ben Nagyszombatban papnevelőt és az ifjúság számára nevelőintézetet alapított, melyet az egyház megújításnak érdekében további intézmények követtek: 1623-ban Bécsben papnevelőt, Pozsonyban 1623-ban nyomdát, 1626-ban jezsuita kollégiumot, 1626-ban Érsekújváron ferences kolostort, 1635-ben Nagyszombaton egyetemet hozott létre.

¹⁴ FÜZES 2006

¹⁵ Természetesen itt nem akarok megfélemlíteni az erőszakos templomfoglalásokról, és arról sem, hogy az ellenreformáció leghatékonyabb eszköze éppen a katolikus egyház pozíciójának és intézményrendszerének megerősítése volt.

A barokk kor szakrális építkezései nem szűkíthetők le a szigorú értelemben vett „templomokra”. A szakrális épületeket funkcionális értelemben sokat lehet árnyalni. És hamar belátható, hogy a szakrális épületek precíz osztályozása nem öncélú terminológiai játék, hanem kulcs téralakításuk megértéséhez, mert a különböző szakrális funkciókra – ha olykor csak árnyalatnyi eltérésekkel is – más-más téri világ volt a jellemző.

A barokk kori Magyarország szakrális épületeit szemlélve elsőként a felekezetek sokszínűsége tűnhet föl nekünk. Hozzá tartozik falvaink képéhez, hogy gyakorta nem egy templomtorony mered az ég felé, hanem akár két-három templom is vetélkedik egymással, melyek térben és időben egészen közel épültek egymáshoz. A korszak preferált felekezete a római katolikus volt. Lélekszámban is többségben voltak, valamint anyagi és jogi lehetőségeikben is kedvezményezettnek számítottak a többi felekezettel szemben, így a leggazdagabb barokk emlékanyaggal is a római katolikus egyház rendelkezik. Ebből következően értekezésemben is a legnagyobb hangsúllyal a római katolikus épületeket tárgyalom. Katolikusok voltak a magyarok közül sokan, a német ajkúak többsége az ország nyugati határa mentén, illetve a XVIII. század során nagy létszámban betelepített svábok jelentős része – kiknek legnagyobb csoportjaik Buda környékén, a Dunántúli-középhegységben a Dél-Dunántúlon, Szatmárban, a Bácskában és a Bánátban éltek – a szlovákok egy része, a szlovének és a horvátok. A kálvinizmus főként az Alföldön a Szilágyságban és Erdélyben, a magyarság körében volt elterjedt. A lutheránus hitet követték a szászok Erdélyben és a Szepességben, a szlovákok jelentős hányada, a nyugat-dunántúli magyarság egy része, valamint a Dél-Dunántúlra betelepült németek egyes csoportjai. Az erdélyi magyarok egy kis része unitárius volt. Jelentős volt az ortodox keresztények száma is az országban, hiszen a románok többsége és a szerbek is e vallás követői voltak. A keleti liturgikus hagyományukat megőrizve, de Rómával unióra lépve jött létre a Görögkatolikus Egyház – kiknek tagjai főként románok, magyarok és a ruszinok voltak – és a kis létszámú Örmény Katolikus Egyház. A vallások és felekezetek hosszú sora az izraelitákkal lesz teljessé.

A katolikusokat leszámítva a felekezetek szakrális építkezései jóformán kimerültek a gyülekezet számára épített templomban, istentiszteleti helyben, de felekezetenként más-más jellegzetességet mutattak. A katolikusoknak azonban a székesegyházaktól a szerzetesi templomokon keresztül a különböző rendeltetésű kápolnáig – sőt a szentek, vagy Isten tiszteletére épített szobor-építményekkel bezárólag számos elkülöníthető funkciója volt szakrális építményeiknek, más-más téralakítási jellegzetességekkel.

2.3. Római katolikus vallásosság a barokk korban

A barokk kor katolikus vallásosságát döntően meghatározta a XVI. században bekövetkezett reformáció, illetőleg az arra válaszként adott katolikus reformok sorozata, melyeket leginkább a Trienti Zsinattal fémjelvezhetünk. Az 1545 és 1563 között, megszakításokkal, 25 ülészakban ülésezett zsinat leginkább egyházfegyelmi és dogmatikai kérdésekkel foglalkozott, így az építészet szempontjából talán még ennél is fontosabb a trineti reformok következményeként létrejött új római misekönyv, a *Missale Romanum* 1570, mely négy évszázadra meghatározta a római katolikus egyház liturgikus gyakorlatát. Mivel a zsinati dokumentumok nem foglalkoznak építészeti kérdésekkel, különösen fontos megemlíteni Borromeo Szent Károly milánói érsek 1577-ben kiadott *Instructiones fabricae et suppellectilis ecclesiae* című pásztorlevelét, mely konkrét irányelveket tartalmaz a templomépítésre vonatkozóan, és nyilvánvalóan – ahogy a szentéletű püspök egész tevékenysége – a zsinat szellemét tükrözi. Írásában sorra veszi a templomok részeit (Bejárat, ablakok, lépcsők, mellékoltárok, keresztelőkápolnák stb.) és konkrét, formai jellegű megfontolásokat is megfogalmaz. Általánosságban a templomok alakjáról azt írja, az ókeresztény eredetű kereszt alaprajz követendő, a kerek formát pogánynak, és ezért kerülendőnek tartja. A centrális, kupolás megformálást az oltárépítmények esetében tartja üdvözlendőnek.

A reformáció indukálta a régóta halasztódott reformok sorát, ugyanakkor a kontroverz teológiai szemlélet, illetve a megbékélés ellen ható történelmi okok miatt számos kérdésben a katolikus vallásgyakorlásban konzerválódtak középkori jellegű elemek. Több olyan gyakorlaton, melynek nemigen voltak dogmatika vonatkozásai, de forradalmian újnak számítottak a reformált egyházak vallásosságában, – végeredményben érzelmi okokból – a katolikusok „csakazértsem”

változtattak egészen a huszadik századig. Ilyenek volt a latin nyelv használata a liturgiában, az Eucharisztia, illetve a szentek tiszteletének túlzó hangsúlyozása, és a búcsútan és a mise teológiájának következményeként a votív misék gyakorlata. Mindazonáltal a középkor liturgiájának elhajlásait és eltorzulásait többnyire sikerült kiigazítani és jelentős átalakuláson ment keresztül a katolikus egyház a XVI. században. A késő-középkor abúzusai jellemzően regionális jelenségek voltak, ezért nagy erőfeszítéseket tett az egyház a központosítás és az új misekönyv általános elterjesztésének érdekében.

E fent vázolt jellemzők ismeretében érthetjük meg a barokk kori liturgikus tereket. A liturgia és a hívek kapcsolatának közeledését jelentette a középkorban általános szentélyrekesztő fal, a lettner elbontása, melynek helyére csak egy alacsony „áldoztató” korlát került, mely a látványt már egyáltalán nem korlátozta. Azonban a szentélyben „háttal”, kelet felé, latinul mondott miseszöveg továbbra sem volt könnyen befogadható és megérthető az egyszerű hívek számára. Ennek következménye a hajó hangsúlyos pontján (többnyire a diadalív egyik oldalán) felállított szószék, ahonnan népnyelven hangozhatott el a prédikáció, de ennél építészeti szempontból még fontosabb következménye, hogy a barokk korban tovább virágzottak a „devocionális” gyakorlatok, azaz az olyan paraliturgikus ájtatosságok, melyekbe az egyszerű hívek is be tudtak kapcsolódni, ha már a liturgiának nem válhattak „cselekvő” résztvevőivé; illetőleg felértékelődtek az olyan liturgián kívüli események, például a körmenetek, zarándoklatok melyek aktív szerephez juttatták a híveket. A paraliturgikus ájtatosságok leglátványosabb építészeti megnyilatkozásai a stációsorozatok, kálváriák; a körmenetek, zarándoklatok következményei a stációs kápolnák, kegykápolnák, kegytemplomok.

A reformáció kálvini irányzata megkérdőjelezte, hogy az Eucharisztia valóságos teste volna Krisztusnak, és csupán szimbólumnak tartotta. Ennek következményeként és ellenhatásaként a XIII. századtól már egyébként is nagy jelentőségű Eucharisztia tisztelet újabb megerősítő lökést kapott. Ennek jeleként került be a tabernákulum a szakrális tér leghangsúlyosabb pontjára – tengelyességet egyébként is alap kompozíciós elemként használó – barokk tér főtengelyének keleti végpontjára, és pompázatos építészeti keretet is kapott az oltár képében. A hatalmasra növekvő, akár az egész szentélyfalat kitöltő barokk oltár azonban nemcsak a szentségtartó grandiózus kerete, hanem a templom ikonográfiai programjának egyik legfontosabb elemeként üzenete is volt, melyben nagy szerep jutott a szentek ábrázolásának. Kialakításában a színházi díszletekhez hasonló eszköztára miatt a „teatrum sacrum” néven is szokták illetni. Az Eucharisziáról szóló tanítás melletti tanúságtételként értelmezhetjük a – felekezeti vegyesebb jellegű – Közép-Európában elterjedt eucharisztikus körmenetek szokását is.

A középkorból megmaradt a valamilyen szándékra mondott misék (votív misék) gyakorlata is. A legfontosabb miseszándék az elhunyt lelkek üdvösségért való ima volt. Ezt a tisztítóútról szóló tanítás alapozta meg. A votív misék gyakorlatával a liturgia konzerválódott a közösségtől való elszakíttottság állapotában, ugyanis ezeket főként a mellékoltáraknál, hétköznap mondták, a hívek közösségének részvétele nélkül. A halottak lelki üdvéért elmondott miséknek nemcsak a mellékoltárok az építészeti következményei, hanem a temetőkápolnák, kripta-kápolnák is.¹⁶

A folyamatos szentségi jelenlét és a liturgia kegyelmi hatásának jelentősége miatt a katolikus szakrális tereknek – például a kálvinista templomokkal ellentétben – még akkor is lényegi alkotóeleme volt az axialitás, ha egyébként kifejezetten centrális térszervezetet kívántak megvalósítani. Ez a szimbolikus jellegű tengelyesség ideálisan találkozott a barokk művészet tengelyességre való törekvésével.

A szentek tiszteletének fennmaradása, sőt erősödése nemcsak a szakrális terek ikonográfiai programjában öltött testet, hanem a szentek szobrai, esetleg kápolnái benépesítették a katolikus lakosság templomon kívüli életterét a főtértől a szőlők dűlőig mindenfelé. A barokk kor katasztrófái, tűzvészei, árvizei, járványai táptalajt adtak a szentek tiszteletének, melyben az ókori politeizmusoshoz hasonlatos jelenség alakult ki.

¹⁶ Például Keglevich Gábor végrendeletéből tudjuk (NAGY 2010, 156.), hogy a temetőkápolna, melyet építtetett Nagykátán, nemcsak társadalmi ragjához méltó nyughelyül szolgált, hanem halála előtt 500 rajnai forintot hagyott legkedvesebb testvére, hogy annak költségén hetente misét mondjanak abban a lelki üdvéért.

3. KUTATÁSTÖRTÉNET

A hazai barokk kutatás – századfordulón megjelenő kezdeti lépései utáni – első igazán intenzív korszakát Klaniczay Tibor¹⁷ és Voit Pál¹⁸ is a két világháború közötti időszakra helyezi. Kiemelkedő alakjai a korszaknak Kaposy János és Réh (Révhelyi) Elemér, kiknek írásai évtizedekre irányt szabtak a kutatásnak,¹⁹ de témám szempontjából kevés eredménnyel szolgáltak. A centrális templomok témakörét ebben az időszakban Schoen Arnold publikációi érintik. Számos – elsősorban budapesti – szakrális épület történetét feldolgozta, ezek között felhívta a figyelmet a hazai emléanyagban szereplő egy-egy értékes centrális templomra (például terjedelmes könyvet írt a budai Szent Anna-templomról²⁰), de átfogó elemzésre nem vállalkozott. Az abai templomról szóló cikkében részletesen foglalkozott a szerzőség kérdésével és az építéstörténettel, de a hazai analógiákat nem ismerte, a háromszögű templomot Magyarországon „építészeti alakjára nézve páratlannak” és „egyedülállóknak” nevezte.²¹

Célzottan a hazai centrális templomokkal tudomásom szerint Aggházy Mária foglalkozott először.²² A Dunántúl centrális barokk templomait tárgyaló, 1940-ben megjelent cikkében a kápolnákkal nem foglalkozott, csak szerzetesi- és plébániatemplomokkal. E megszorítás ellenére sem lett hiánytalan a vizsgálat.²³ Mégis nagy tisztelettel adózunk ezen első próbálkozásnak, mely adatokban igen gazdag, és adekvát kérdésfelvetésével irányt szabott a későbbi kutatásnak. Az alaprajzok kapcsán nem kellően konzekvens formai kategorizálásba kezdett, de helyesen mutatott rá a győri karmeliták mintaadó szerepére, és hogy az említettek mellett számos olyan térformával is találkozhatunk, melyek centralizáló elemeik miatt átmeneti jellegűnek tekinthetők.

A háború utáni évtizedek lelkes kutatója volt Kozák Károly, aki a témámban sokféle apró kutatásáról több cikket is megjelentetett. A középkori emlékek után a barokk építészet felé először a magyarországi háromszög alaprajzú templomok vezették. 1959-ben megjelent cikkében hat háromszög alaprajzú épületről adott hírt.²⁴ Az alaprajzok Szentháromságra utaló szimbolikus tartalmát is leírta. E kutatásának folytatásaként Győr-Sopron megye háromszögű építményeiről²⁵ és a sajlóádi kápolnáról²⁶ külön-külön is publikált. Ezt követte a háromkaréjos szentélyű (tehát latin-kereszt alaprajzú) barokk kápolnákról szóló tanulmánya.²⁷ Kozák ezen épületeket is kivétel nélkül a Szentháromság szimbolizálásának eredményeinek mondta, mely feltételezését nem gondolom kellően megalapozottnak.²⁸ Végezetül 1969-ben jelentette meg az egykori győri ötkaréjos kápolnáról szóló izgalmas írását.²⁹ Kozák centrális barokk templomokról szóló publikációinak erénye, hogy nem csupán egy-egy épületről szólnak, hanem igyekezett összegyűjteni egy-egy épülettípus minden hazai előfordulását, melyek felsorolásuk által a tudományos kutatás látókörébe kerültek.³⁰

¹⁷ KLANICZAY 1985, 271

¹⁸ VOIT 1970, 85

¹⁹ pl. KAPOSSY 1931

²⁰ SCHOEN 1930

²¹ SCHOEN 1935, 20

²² AGGHÁZY 1940

²³ Kismarton – Hegyi-templom, Lajtaszék, Vimpác, Borsmonostor, Léka, Pozsony – Szentháromság-templom, Győr – karmelita templom, Pápa – pálos templom, Hajmáskér, Buda – Szent Anna-templom szerepel.

²⁴ KOZÁK 1959, Aba, Sajólád, Gyöngyös, Fegyvernek, Ásványráró és Beckó épületeiről.

²⁵ KOZÁK 1960

²⁶ KOZÁK 1963

²⁷ KOZÁK 1964

²⁸ Kálváriakápolnák esetében, Krisztus keresztiének építészeti kereteként e végső soron kereszt alaprajzú templomok miért lennének mind éppen a Szentháromság szimbólumai? Kozák azt is leírja, hogy a kőszegi kálvária építéskor még a téglákat is kettesével, kereszt alakba rakva hordták föl a városból a zarándokok, mégis csupán „trinitász-szimbólumot” lát mindenben...

²⁹ KOZÁK 1969

³⁰ A háromszög alaprajzú templomokról számos új szempontot felsorakoztató, kiváló cikket adott közre a közelmúltban Lángi József. (LÁNGI 2003)

A háború után örvendetes módon világot látott két alapvető mű, melyek a magyar barokk festészetet³¹ és szobrászatot³² monografikus igénygel tárgyalják. Sajnos ezek mellett a hazai barokk építészet hasonló összefoglalása nem készült el. Ezt az úrt próbálta pótolni Voit Pál 1970-ben megjelent könyve,³³ mely a mai napig mérvadó összefoglalását adja a magyar barokk építészetnek, azonban rövidsége miatt mégsem fogható az ötvenes évek monográfiáihoz. További két nagy jelentőségű művel gazdagította a barokk művészettörténetírást Voit Pál. Ez egyik a heves megyei műemléki topográfiához írt bevezető barokk korszakot érintő része, melyben Eger és vonzáskörzete barokk építészetét tárgyalja alaposan.³⁴ A másik Franz Anton Pilgramról szóló, német nyelven megjelent monográfiája.³⁵

A magyar barokk építészeiről szóló monográfia Voit munkássága óta sem jelent meg. Viszont rendelkezésünkre áll több összefoglaló munka is, melyek vagy önálló kötetként, vagy egy nagyobb könyv fejezeteiként láttak napvilágot. Ezek többnyire színvonalas, jó munkák, melyek a centrális templomok helyzetét is értékelik a hazai barokkban, sőt akár egy-egy új adattal is hozzájárulnak témánkhoz, de átfogó jellegüknél fogva természetesen nem a centrális téralkotás problematikájára fókuszálnak.

1956-ban jelent meg a Dercsényi Dezső szerkesztette A magyarországi művészet története c. könyv első kötete, melyben a barokról szóló fejezeteket Garas Klára írta.³⁶ Az építészeiről – a képzőművészeti alkotásokhoz képest – szűkszavúan írt, a téralakítás problematikáját nem tárgyalta alaposan.³⁷ A centrális térformálást két ízben ritkának nevezte.³⁸

A '70-es, '80-as években megjelent Építészeti hagyományok c. sorozat ismeretterjesztő céllal, de tudományos igénygel megírt munkái közül Marosi Ernőnek a magyar falusi templomokról írt munkája említendő meg.³⁹ A könyvre jellemző újfajta megközelítésben országos szinten kevésbé kiemelkedő műalkotások kerültek a fókuszpontba. A centrális jellegű templomok közül Domony, Nagytétény, Balatonkeresztúr és Andornaktálya templomait, illetve a kamarai títustervek jelentőségét tárgyalta.

Galavics Géza két jelentős összefoglaló műben is írt a barokk építészeiről, 1983-ban és 2001-ben.⁴⁰ A centrális templomokra vonatkozóan kiemelte a látszatkupolák szerepét, melyek szerinte a gazdaságossági szempontból elmaradó nagy kupolák hiányát kívánták pótolni.

A Magyar építészet című sorozatban a kora barokk tárgyalásánál Feld István a sátoraljaújhelyi Rákóczi-kápolnát és a lékai ágostonrendi templomot említette röviden;⁴¹ Velladics Márta a barokk szakrális építészet lényegretörő összefoglalásában felelevenítette Aggházy Mária 1940-es eredményeit is.⁴² Igaz Rita közelmúltban megjelent, igényes kivitellű összefoglaló munkája szakrális építészet területén a közismert emlékek tárgyalására szorítkozott.⁴³

³¹ GARAS 1953, GARAS 1955

³² AGGHÁZY 1959

³³ VOIT 1970

³⁴ VOIT 1969

³⁵ VOIT 1982

³⁶ GARAS 1956, 327-425

³⁷ A lékai ágostonrendi, a pozsonyi trinitárius, a győri kármelita és a budai Szent Anna-templom esetében említette centrális téralakításukat. Az abai és a csömöri templomról alaprajzot, a balatonkeresztúriról képet közölt, de a szövegben egy szóval sem tér ki téralakításukra. Hasonlóan előkerültek a képzőművészeti alkotások kapcsán más centrális épületek a szövegben (például: selmecebányai, eperjesi, kismartoni, józsefvárosi kálvária, bogoszlói kastélykápolna, pápai pálos templom), melyek térformálásáról azonban szintén nem emlékezett meg.

³⁸ GARAS 1956, 335, 392

³⁹ MAROSI 1975

⁴⁰ GALAVICS 1983, GALAVICS 2001

⁴¹ FELD 2002, 122

⁴² VELLADICS 2002, 30-38

⁴³ IGAZ 2007. Centrális emlékek közül Léka, Pozsony, Győr, Pápa és Buda templomait említi. Építészet kapcsán pontatlan megfogalmazásai zavaróak tudnak lenni. Példaként: IGAZ 2007, 91-92-ről: [a budai Szent Anna-

A közelmúlt jelentős átfogó munkája a Pannon enciklopédia magyar építészet történetéről szóló kötete. A barokkra vonatkozó fejezetekben Kelényi György frappáns áttekintést ad a hazai barokk templomok térszervezésének alakulásáról. A centrális alaprajzi formát kivételesnek mondja,⁴⁴ mely csoporthoz az ovális, a háromszögű és a háromkaréjos épületeket sorolja. Megállapítja, hogy a magyar emlékanyagból hiányzik a kiemelkedő, tamburos kupolaforma. A háromkaréjos kápolnák⁴⁵ tekintetében átveszi Kozák Károlynak a Szentháromság szimbolikára vonatkozó hipotézisét, s megjegyzi, hogy a centrális forma más esetekben is jelképesen utalhat a templom tituláris szentjére.

A lékai ágostonrendi, az abai Szentháromság-, a pozsonyi trinitárius, a győri kármelita, a budai Szent Anna-, és az egykori esztergomi Szent István-templomról részletesen is ír, ezeken túl alaprajzot, illetve képet közöl a kőszegi és józsefvárosi kálváriákról, a fertődi kastélykápolnáról, a budai királyi palota hajdani Szent Jobb-kápolnájáról, a pozsonyi prímási palota kápolnájáról, a pápai pálos templomról és az I. számú kamarai títustervről.⁴⁶ Az izgalmas térszervezésű, centralizáló jellegű hosszházas templomokat is elemzi, így az egri trinitárius és minorita templomot, Franz Anton Pilgram jászói és pozsonyi templomait, a temesvári, nagyvárad, váci és szombathelyi római katolikus székesegyházakat, és a kevésbé emlegetett korai barokk szombathelyi (domonkos) és rohonci kereszthajós templomokat is.⁴⁷ Összességében objektív és alapos áttekintést nyújt, a téralakítás problematikájára fogékonyan olyan emlékeket is tárgyal, amelyek az addigi összefoglaló munkákban nem kaptak hangsúlyt. Tovább emeli a munka értékét, hogy szakrális épületek kapcsán nem csupán az ismertebb és meghatározó katolikus építkezésekről emlékezik meg, hanem külön fejezetet szentel a protestáns templomoknak.⁴⁸

Kelényi György korábban is adott már a magyar barokk építészeiről átfogó képet a Sisa József és Dora Wiebenson által szerkesztett könyvben,⁴⁹ de ezt nem elemzem, mivel utóbbi munkája alaposabb és terjedelmesebb.

A Szlovákia területén található emlékek esetében kutatásom kiindulását a Súpis Pamiatok na Slovensku című topográfia képezte.⁵⁰ A közelmúltban jelent meg Henrietta Moravčíková szerkesztésében az igényes kivitelű, szlovákiai építészeiről szóló átfogó mű, mely egy oldalon, két alfejezet erejéig külön foglalkozik a centrális templomokkal, több emléket is említve, melyek a magyar tanulmányokban nem említettek; a pozsonyi trinitárius és a pozsonyhidegkúti templomról alaprajzot is közöl.⁵¹ A szlovákiai evangélikus templomokról Krivošová munkája nyújt átfogó képet.⁵²

Az erdélyi emlékekre vonatkozóan elsőként – a két világháború közötti időből – Biró József munkássága említendő, mely témánk szempontjából elsősorban a nagyvárad emlékekre vonatkozó

templomról] „a templombelső (...) Magyarországon ritkaságszámba menően centrális alaprajzú: két, kereszttegyben elhelyezett oltárfülkével bővített ovális hajóteréhez egyenes záródású, dongaboltozatos szentély és az orgonakarzat alatt téglány alakú előtér csatlakozik. Lefedése elliptikus kupolájú, melyet kívülről nyeregterő takar.” Valójában a hajóter nem ovális, minden fala egyenes. Főpárkány fölé nyúló térbővületet nem mondanék „fülkének”. A szentélyt nem dongaboltozat, hanem csehboltozat fedi, míg a hajó függőkupolája nem elliptikus, hanem – ha a tervrajz kosárirés szerkesztését vesszük alapul – ovális.

⁴⁴ KELÉNYI 2009, 302

⁴⁵ KELÉNYI 2009, 303; a győri Kálvária-kápolnát, és az egri Szent Rozália-temetőkápolnát hozza példának, alaprajzot is közöl róluk.

⁴⁶ KELÉNYI 2009, Léka: 209; Aba: 303; Pozsony, trinitárius: 303, 306-307; Győr: 303, 312; Buda, Szent Anna: 309-310; Esztergom: 320; Kőszeg: 302; Józsefváros: 302; Fertőd: 303; Buda, Szent Jobb: 291, 320; Pozsony, prímási kápolna: 322; Pápa: 305; kamarai terv: 278

⁴⁷ KELÉNYI 2009, egri trinitárius: 307; egri minorita: 310; Jászó: 314-315; Pozsony: 314; Temesvár: 281; Nagyvárad: 304; Vác: 280, 304, 315; Szombathely, katedrális: 322-323; Szombathely, domonkos: 209; Rohonc: 209

⁴⁸ KELÉNYI 2009, 326-327

⁴⁹ KELÉNYI 1998

⁵⁰ SÚPIS 1967

⁵¹ MORAVČIKOVÁ 2006

⁵² KRIVOŠOVÁ 2000

megállapításai miatt érdekes.⁵³ A következő kutató generáció – egyben az erdélyi művészettörténetírás egyik – legnagyobb alakja, B. Nagy Margit, kinek szerteágazó kutatási tevékenységéből disszertációm kapcsán két tanulmánykötete,⁵⁴ illetve a – kolozsvári unitárius templomot is tárgyaló – Türk Antalról szóló tanulmánya⁵⁵ a legfontosabb. Az erdélyi barokk építészetnek a téralakítás szemszögéből kifejtett összefoglaló jellegű tárgyalására azonban sem B. Nagy Margit, sem más nem vállalkozott.

A fiatalabb, ma is aktív kutatók munkásságában viszont számos olyan eredmény található, mely a centrális templomok témakörét érinti. Terdik Szilveszter, Orbán János, Kovács Zsolt, Veöreös András és Bara Júlia tanulmányaiban általában egy-egy szűkebb részterület feldolgozása kapott helyet.⁵⁶

A román nyelvű szakirodalomból a Magyarországtól elcsatolt területek templomairól szóló lexikon jó kiinduló pont lehet számos kutatáshoz.⁵⁷ A centrális templomok közül a nagykárolyi piaristáról, a nagyváradi irgalmasrendiről és a szamosújvári ferencesről alaprajzot is közöl.

A centrális emlékekben különösen szegény Temesköz és Vajdaság barokk kori szakrális építészetéről egy-egy közelmúltban készült doktori disszertáció nyújt bőséges információt.⁵⁸

A disszertációmban tárgyalt emlékműanyagban jól elkülöníthető csoportot alkotnak a protestáns, főként evangélikus templomok. A hazai barokk élvonalától többnyire elmaradó építészeti kvalitásaik miatt azonban az eddig említett munkákban kevés utalás esik csak rájuk.

A történeti Magyarország görögkereszt alaprajzú evangélikus templomait Pecz Samu tárgyalja először elméleti igénnyel – bár hangsúlyozva, hogy elemzése csak a debreceni új templom tervezése kapcsán készült –, amelyben az önálló, saját rendszere szerint harmadik típusként definiált görögkereszt templomokban tervének alapjait keresi.⁵⁹ A magyar evangélikus templomokat Friedrich Loránd foglalta tipológiába.⁶⁰ Négy alaptípusa közül a "német" rendszer a Sturmot követő alaprajzokat jelenti, a "kör és ellipszis" rendszerűeket tekinti negyedik csoportnak, amely szerinte nem örvend általános elismerésnek. A görögkereszt alaprajzúakat különlegesnek tekinti, a békéscsabai Kistemplommal, Késmárk és Kassa evangélikus templomaival részletesebben foglalkozik, megemlítve például a kassai esetében a bécsi Karlskirche és a római S. Carlo alle Quattro Fontane példaadó szerepét is.

Bibó István kutatása szerint az Alföldön jellemző hosszanti elrendezésű protestáns templomok között Maglód és Domony centrális evangélikus temploma kivétel, és ezek a hosszázás templomok az Európában gyakoribb centrális elrendezésektől eltérően a helyi hagyományt követve itt sokkal gyakoribbak.⁶¹ Maglód és Domony temploma esetében a téralakításra Bibó szerint magyarázatot ad az a tény, hogy e gyülekezetek a Felvidékről települtek ide, ahol a főleg evangélikus vallású protestánsok németországi hatásokra sokkal gyakrabban alkalmazták a centrális vagy centralizáló T-elrendezést.⁶² Bibó egy másik tanulmányban is elemezte a magyarországi protestáns templomépítészet 1800 körüli – egyik legintenzívebb és leggazdagabb – időszakát, amelyre többségében a hosszanti elrendezés jellemző, és ezen belül lehet két altípusról beszélni: az Alföldre jellemző – főleg református – tornyos "nagytemplomról", és a leginkább Nyugat-Magyarországra

⁵³ BIRÓ 1932, BIRÓ 1941

⁵⁴ B NAGY 1970, B NAGY 1977

⁵⁵ B NAGY 1970, 32-49

⁵⁶ TERDIK 2007, TERDIK 2008, TERDIK 2011/1, TERDIK 2011/2, TERDIK 2014, ORBÁN 2008, KOVÁCS 2005, VEÖREÖS 2006, BARA 2009, BARA 2010, BARA 2011/1, BARA 2011/2

⁵⁷ RUSU 2000

⁵⁸ VOLKMANN 2001; DUKANOVIĆ 2013

⁵⁹ PECZ 1888

⁶⁰ FRIEDRICH 1944

⁶¹ BIBÓ 1967, 528.

⁶² BIBÓ 1967, 529. További említett példái a Felvidékről: Garamszeg, Késmárk, Kassa, Lőcse, illetve az Alföldről Békéscsaba-Kistemplom, Orosháza (T-alaprajzzal).

jellemző – döntő többségben lutheránus – torony nélküli "teremtemplomról".⁶³ Winkler Gábor a magyarországi evangélikus templomépítészetet a maga teljességében áttekintő 1992-es tanulmányában a centrális típusoknak külön fejezetet szentelt, amelyben Késmárk, Maglód, Domony és Békéscsaba kapcsán a görögkereszt alaprajzúakat is elemzi.⁶⁴ A Dél-Dunántúl hosszanti evangélikus templomainak, mint önálló típusnak a vizsgálata során a felvidéki centrális templomok köre markáns alternatívaként jelent meg.⁶⁵ A mai Magyarország evangélikus templomainak átfogó felmérése alapján Krähling János egy részletesebb tipológiát tudott felvázolni.⁶⁶

A magyar református templomok építészeti taglaló munkákban – a későbarokk centrális terek hiánya miatt – leginkább a 19. század végétől megjelenő centrális templomok kaptak helyet.⁶⁷ Róka Enikő a budai (Szilágyi Dezső téri) református templom monografikus feldolgozása kapcsán, a centrális előzményeknél áttekintette a magyarországi görögkereszt alaprajzú templomok építéstörténetét.⁶⁸ Lőrincz Zoltán az 1990-es évek református templomépítészeti bemutató könyvében a centrális előképek tárgyalásakor a centrális hugenotta templomok mintaadó szerepét emelte ki.⁶⁹

⁶³ BIBÓ 1984. A tanulmányban a magyarországi centrális típusokat nem részletezi, de a főleg kereszt alaprajzú emlékek eredetét a német protestantizmus hatásának tulajdonítja.

⁶⁴ WINKLER 1992

⁶⁵ KRÄHLING 1992

⁶⁶ KRÄHLING 2004, 15-19

⁶⁷ MEDGYASZAY 1942; SCHULEK 1942; MAROSI 1992

⁶⁸ RÓKA 1999

⁶⁹ LŐRINCZ 2000

4. A szakrális funkció és a téralakítás összefüggései

4.1. A római katolikus szakrális terek

4.1.1. A római katolikus székesegyházak

A katolikus templomok hierarchiájának csúcsán a székesegyház áll. A székesegyház a püspök – székhelyén emelt – főtemploma. A római katolikus püspökségek rendszere hazánkban a középkorban alakult ki, elsősorban Szent István egyházszerző munkájának gyümölcseként, a barokk korszakot is majdnem végig e szervezeti adottságok jellemezték. A püspökségek megreformálásához, és új püspökségek létrehozásához Mária Terézia kezdett, melyet VI. Piusz pápa formálisan támogatott. 1776-ban a hatalmas méretű Esztergomi püspökség területének széléből hasította ki a szepesi, a rozsnói és a besztercebányai püspökséget. 1777-ben a szintén terebélyes veszprémi püspökség territóriumából hozta létre a székesfehérvári püspökséget (maga Székesfehérvár város exempt területként közvetlenül Esztergom alá tartozott), és a Szombathelyi püspökséget, melynek területét a győri és a zágrábi püspökség részeivel is gyarapította. Az országnyi méretű egi püspökség felosztására csak 1804-ben, a klasszicizmus ideje alatt került sor, így jött létre a kassai és szatmári püspökség.

Kiemelkedő jelentőségüknél fogva a római katolikus székesegyházak voltak a legreprezentatívabb kialakítású templomok Magyarországon. Püspöki székhelyeink megsínylelték a török időket, Gyulafehérvár kivételével mindegyik – legalábbis egy rövid időre – török kézre került. Az ország újjáépítésének és a római katolikus egyház újraszervezésének folyamatában fontos szerep jutott a székesegyházak újjáépítésének. Azonban a XVIII. század elejét jellemző szűkösebb anyagi lehetőségek, illetőleg egyes püspöki központok katonai igazgatása miatt esetenként jogi akadályok nem tették lehetővé, hogy az új székesegyházak rövid idő alatt megszülethessenek.

Az egyszerűbb megoldásnak az bizonyult, mikor a középkori székesegyházat felújították, és barokk berendezéssel, illetve kiegészítésekkel látták el. Így kapta meg barokk kori formáját Győr, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár és Nyitra középkori székesegyháza. Ezekben az esetekben a templom hosszaházis térformája természetesen átöröklődött a középkorból. A barokk enteriőr e régi keretek között próbált utat törni magának. A nyitrai székesegyházban az az érzésünk támad, mintha a pazar barokk belső szétfeszítené a keskeny és hosszú gótikus hajót. A fiókos donga boltszakaszokra grandiózus freskók kerültek Gottlieb Anton Galliard munkája nyomán⁷⁰, melyek architektonikus kerete között a mennyei szférákra láthatunk ki. Hasonló metódus nyomán jutott domináns szerephez a freskódíszítés más esetekben is. Győrben Franz Anton Maulbertsch, Veszprémben Johann Ignaz Cimbal és Galli Bibiena díszítette⁷¹ a boltozatokat. Ez utóbbi sajnos elpusztult a purista helyreállítás során, ahogyan Pécs székesegyházának sem ismerjük barokk kori formáját hasonló okból. A gyulafehérvári székesegyház őrzött meg legtöbbet középkori állapotából, így a háromhajós, keresztházis tere is megmaradt. A szentélyt is gótikus formájában építették újra a XVIII. században,⁷² a reformáció következtében azonban középkori berendezése elpusztult.

Esztergom, Eger, Vác, Kalocsa, Nagyvárad és Csanád esetében új székesegyház építését határozták el. Elsőként a kalocsai székesegyház épült újjá, 1735-től.⁷³ Térformálása tisztán hosszaházis, négy boltszakaszos hajójához kapcsolódó alacsony, de mély kápolnasorával a XVII. század, és a XVIII. század első felének legleterjedtebb barokk templomtípusát követi, melyet a nagyszombati jezsuita templomtól eredeztethetünk. Alapos kutatás híján nem tudjuk, hogy a középkori, ún. harmadik székesegyházból a jelen falakban mennyi őrződött meg, illetve mennyire befolyásolta a barokk székesegyház kialakítását.

A csanádi püspökség területe lényegileg csak 1718-ban szabadult föl, s mint határőrvidék a Temesi Bánság közvetlen Bécs irányítása alá került. Az elpusztult középkori püspöki székhely helyett

⁷⁰ GARAS 1955, 186.

⁷¹ GARAS 1955, 271., GALAVICS 1984

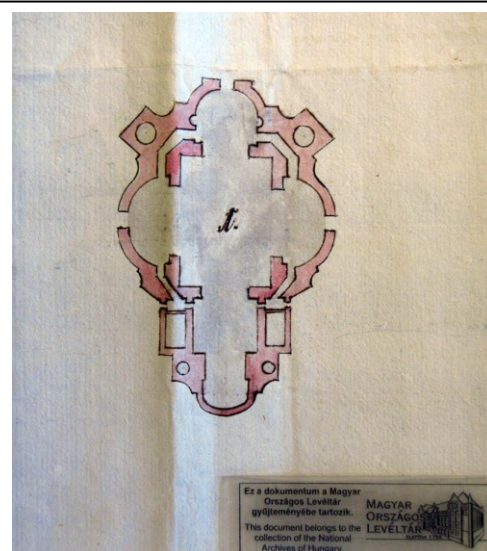
⁷² NAGY 2013, 71.

⁷³ A fő szerkezetek 1757-re készen álltak, de az építkezés egészen 1774-ig elhúzódott. A tervező személye ismeretlen. [JERNYEI KISS 1997; JERNYEI KISS 2000]

Temesvár lett az egyházmegye központja, ahol fel is épült az új székesegyház 1736 és 1761 között.⁷⁴ A templom kettőzött pilaszterek által hordott széles hevederekkel tagolt csehboltozatos hajója a keskenyebb szentély előtt egy-egy négyzetes toldalékkal kereszthajóvá bővül. Ezen haránt irányú tengely által enyhe centralizáló jelleget ölt, amit azonban kupola, vagy nagyobb boltszakasz nem erősít meg.

A nagyváradai székesegyház 1751 és 1780 között épült föl. Giovanni Battista Ricca olasz építész tervei szerint kezdték a munkákat, 1761-ben a kamarai főépítész, Franz Anton Hillebrandt vette át az építkezést,⁷⁵ de a falak ekkor már néhol a főpárkányig álltak, így az eredeti koncepció csak részleteiben tudott változtatni. A csehboltozatos hajót kétszer négy egymással is összenyitott mellékkápolna övezi, majd a szentély előtt keresztház következik. A két tengely találkozásánál nagyméretű, négyzet alaprajzú négyzetes tér képződik, melyet függőkupola fed. E négyzetes boltozat monumentális hatását növeli a rá festett, csegelyeken nyugvó, áttört kupolát ábrázoló látszat-architektúra, és a záradékot megnyitó lanterna, amely azonban a fedélszékre lett rejtve, így a templom külső tömegén nem látszik. A lesarkított, négyzet alaprajzú mellékkápolnákat fedő függőkupolák is látszatarchitektúrát ábrázoló freskókkal vannak borítva, kis centrális terek füzérét hozva ezáltal létre. Az így létrejött mű a római II Gesù mintáját követi.

Nagyvárad kapcsán feltétlenül kiemelendő, hogy az építkezések megindulása előtti, bő fél évszázad alatt több centrális terv is készült az új székesegyházhoz. Az elsőt Okolicsányi János püspök készítette 1735-ben Ludovicus Ordody helytartótanácsi titkárral. A tervnek csak boltozatjelölések nélküli alaprajzát ismerjük, mely egy – mind a négy végén apszisokban végződő – kereszt alaprajzú, feltehetően közép kupolával fedett templomot ábrázol, dinamikus hullámzó homlokzatokkal. A terv nem valósulhatott meg, mert nem nyerte el a király tetszését, és a püspök is hamar meghalt. Az építkezéseket megindító Forgách Pál sem Riccát bízta meg elsőként a püspöki központ megtervezésével, hanem – az akkor még fiatal, „pályakezdő” – Franz Anton Hillebrandtot, ki később, Patachich Ádám püspök idején visszatért a nagyváradai építkezésekhez. Forgách eredetileg, 1750-ben a bécsi⁷⁶ Szent Péter- és szervita templomokhoz hasonló centrális székesegyházat tervezetett, melynek két tervváltozata fenn is maradt a Magyar Építészeti

Ludovicus Ordody terve a nagyváradai székesegyház kialakítására, 1735.
MNL OL C38. Diocesis Magno-Varadiensis
No.4.f.136

A nagyváradai székesegyház Hillebrandt-féle második tervvariánsa – főhomlokzat, 1750.
MÉpM 72.020.3

⁷⁴ A tervezés már az 1720-as években megindult. Az első misét 1754-ben mutatták be a katedrálisban, a belső kialakítása 1773-ra fejeződött be. A tervezést egy régi, de ellenőrizhetetlen forrás alapján Joseph Emmanuel Fischer von Erlachnak tulajdonítják, ami – császári építetőről lévén szó – nem kizárt. [KELÉNYI 2009, 281; BORN 2007]

⁷⁵ KELÉNYI 1976, 21-33.; KELÉNYI 2009, 304

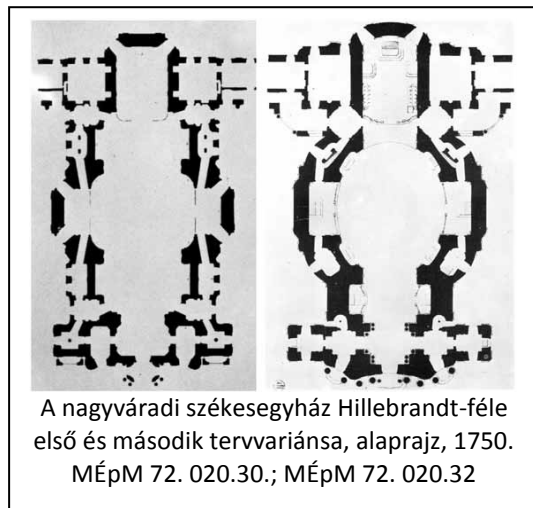
⁷⁶ És nem római, mint ahogyan azt korábban feltételezték. [BIRÓ 1932, 25.]

Múzeum tervtárában. A régóta ismert tervrajzok azonosítása Hillebrandt nagyváradi terveivel a közelmúlt eredményeihez tartozik, és részletes tanulmányt tettünk közzé róla.⁷⁷ Ha gondolatban egymás mellé illesztjük a Hillebrandt tervei szerint megvalósult nagyváradi palotát székesegyház tervével, harmonikusan összeilleszkedő, nagyvonalú rokokó együttes képe rajzolódik elénk. Egyelőre nem tudjuk határozottan megválaszolni, mi okozhatta azt, hogy Forgách püspök elfordult Hillebrandttól, de sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a tervek módosítása által egy valóban pazar épületegyüttessel lett szegényebb Magyarország építésze.

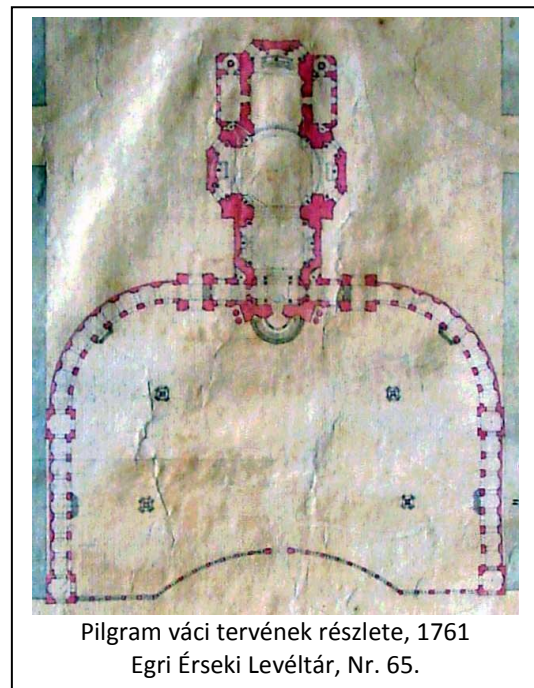
Vácon az új székesegyház építése csak a század második felében indulhatott meg. Az Oraschek Ignác által 1751-ben készített terv még a középkori falak felhasználásával kíván egy Kalocsához hasonló teret létrehozni, habár a belső térfalak hullámvázása expresszív megjelenést biztosított volna.⁷⁸ Az építkezés azonban nem indult meg, csak egy évtizeddel később, 1762-ben, melyhez új terveket készítettett Franz Anton Pilgrammal a vele baráti kapcsolatban álló Eszterházy Károly püspök,⁷⁹ azonban hamarosan félbe is szakadtak a munkálatok Eszterházy egri püspökké való kinevezése miatt.

Utóda, Migazzi Kristóf Isidore Canevalét bízta meg a folytatással, aki az alapokat felhasználva – így végső soron a térrendszert Pilgramtól örökölve – azonban a részletekben már a klasszicizmus divatja szerint megformálva építette föl a katedrális.⁸⁰ Pilgram a magyar barokk építészet egyik legnagyobb szabású együttesét álmodta meg Vácra. A székesegyház és a püspöki palota közötti teret kolonnádok övezték volna, a Duna felé teraszokkal tagolt kert vezetett volna. A székesegyház tere is talán a legnagyobbvonalú térkompozíció a hazai barokk szakrális építészetben. A tér középpontját egy hatalmas, függőkupolával fedett, lesarkított négyzet alaprajzú négyzet képezi (a hevederek távolsága 10 öl, azaz 19 méter). Erre majdnem szimmetrikus kialakításban helyezkedik el a szentély és a főbejárat felé egy boltszakasznyi hajó. A kupolát keresztirányba a nyolcszög három oldalával záruló térbővületek támasztják meg. Így tehát egy hossz tengely mentén nyújtott görögkereszt alaprajzú tér formálódik. A Cannevale féle megvalósulásban a külső homlokzatok sokkal puritánabbak lettek, viszont a központi tér fölé csegyes lanternás kupolát helyezt.

Az esztergomi primási központ újjáépítése nagyon nehézkesen indult csak meg. Nem csak az lehetett akadályozó tényező, hogy az esztergomi várhegy – rajta a székesegyház romjaival – katonai irányítás alatt maradt egészen 1761-ig, hanem az is, hogy Nagyszombatban – Bécs és Pozsony közelségében – rendelkezésre állt az időközben kifogástalanul kiépített érseki központ, így a püspökök sem voltak annyira motiváltak a kevésbé alkalmas Esztergomba visszahelyezni

A nagyváradi székesegyház Hillebrandt-féle első és második tervvariánsa, alaprajz, 1750. MÉpM 72. 020.30.; MÉpM 72. 020.32

Pilgram váci tervének részlete, 1761 Egri Érseki Levéltár, Nr. 65.

⁷⁷ KRÄHLING-NAGY 2013

⁷⁸ BAROKK TERVEK ÉS VÁZLATOK 1980, 141.

⁷⁹ VOIT 1970, 57; VOIT 1982, 359-381

⁸⁰ KELÉNYI 2013/2

székhelyüket. Barkóczy Ferenc érsek, miután visszaszerezte a várhegyet a püspökség számára, több tervet is készíttetett a püspöki székhely kiépítésére. A Nagyvárad kapcsán már említett Franz Anton Hillebrandt 1763-ban készített grandiózus koncepciójában⁸¹ a székesegyház térformálása illeszkedik az eddigi barokk székesegyházak sorába. A tervezett épület latinkereszt alaprajzú lett volna, szegmensíves záródású hosszú szentéllyel és keresztszárakkal. A főhajó két boltszakaszból állt volna, melyhez kétszer két mellékkápolna csatlakozik. Barkóczy Ferenc 1765-ben elhunyt, és nagyszabású tervei Esztergom újjáépítésére nem valósultak meg. Az esztergomi szék 11 évig betöltetlen maradt, az utód, Batthyány József pedig nem törődött Esztergommal, inkább Pozsonyban építtetett magának pompás palotát. Az esztergomi érseki székhely újjáépítése végülis csak a XIX. században, a klasszicizmus ideje alatt indult meg, új tervek nyomán.

Az egri püspöki székesegyház újjáépítésének története több szempontból párhuzamba állítható az esztergomi eseményekkel. Egerben is Barkóczy Ferenc volt, aki hozzákezdett a barokk székesegyház felépítéséhez, de csak a középkori katedrális romjainak elbontásáig jutott, és a székesegyház végül Egerben is csak a klasszicizmus idején épült föl. A XVIII. sz.-zadi kori tervváltozatok közül Grossmann József (1784-ben készült) és Georg Karl Zillack (1790 körüli) tervsorozatai maradtak fenn, melyek klasszicizáló formavilágú hosszaházás székesegyházakat ábrázolnak, melyhez mellékkápolnákként centrális terek kapcsolódnak.⁸²

A Mária Terézia által újonnan létrehozott püspökségek közül egyedül Szombathelyen épült új katedrális. A többi székhelyen már meglévő fontos templomokat emelték székesegyházi rangra: Szepeshelyen a középkori prépostsági templomot, Rozsnyón a középkori, Székesfehérváron a barokk stílusban átépített plébániatemplomot, Besztercebányán a három évvel korábban feloszlott jezsuita rend templomát. Szombathelyen az első püspök, Szily János kinevezése után egyből a reprezentatív püspöki központ kiépítésébe kezdett. Először a szeminárium, majd a püspöki palota készült el, végül a székesegyház, Hefele Menyhért tervei szerint 1791 és 1814 között. A székesegyház alaprajzi elrendezése sok hasonlóságot mutat a nagyváradiéval, végső soron Szombathelyen is az II. Gesù előképét követték. Háromszakaszos, a főpárkány alatt húzódó mellékkápolnákkal övezett hajó után függőkupolával fedett négyzet és keresztház, majd hosszú szentély következik. A székesegyház részletformái már sok esetben a klasszicizmus jegyeit hordozzák magukon.

Összefoglalva a székesegyházakról mondottakat azt láthatjuk, hogy legtöbbször esetében hasonló térformálást mutatnak a megvalósult és a tervezett épületek is: a hosszanti tengely mellett egy kereszt-tengely is megjelenik, általában latinkereszt alaprajzot eredményezve. E kereszt-tengely centralizáló jellegét növeli a négyzet alaprajzú négyzeti kupola, mely azonban a nagy európai barokk templomépületek tamburos kupoláitól elmaradó – csegely és tambur nélküli – függőkupola csupán, és a külső tömegformálásban sem jelenik meg. A belsőben azonban a boltozat freskója mégis erősíti annak monumentalitását és vertikálisát.

A centralizáló jelleg, és a belsőben uralkodó négyzeti tér a monumentalitást szolgálják, azonban a befogadandó sok ember és a reprezentáció miatt szükséges nagy alapterületet tisztán centrális térrel nehézkesen lehetett volna elérni (erről tanúskodik az elutasított nagyváradi centrális terv példája), így adódott a római II. Gesùtól származtatható térforma.

4.1.2. plébániatemplomok

A plébániatemplom a szakrális épületek legfontosabbika – a par excellence templom – egy falu, vagy városrész gyülekezeti, másnéven parochiális temploma, melynek elsődleges rendeltetése a vasárnapi és hétköznapi misék bemutatása, az egyéb szentségek kiszolgáltatása, ezáltal fontos kritériuma, hogy beférjen a közösség a térbe. Jogállásuk szerint, és aszerint, hogy rendelkeznek-e saját pappal, megkülönböztethetünk közöttük plébániatemplomokat és filiákat, azonban funkciójukban nincsen eltérés közöttük (és jogállásuk is változhatott az időben), így nem is tárgyalom őket külön, s a továbbiakban egységesen plébániatemplomokként említem őket.

⁸¹ KELÉNYI 1976, 43-47.

⁸² HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI 1969/1, 422.

Összehasonlítva a különböző szakrális funkciókat, a plébániatemplomok között találjuk arányaiban a legkevesebb centrális elrendezésű teret. Minden bizonnyal ennek is köszönhető az az általános vélekedés, hogy a magyar barokk építészetben a centrális térformálás kivételes volt. A plébániatemplomok között valóban ritkának mondhatjuk őket.

A plébániatemplomok hálózata a középkor folyamán maradéktalanul létrejött az országban az aktuális demográfiai és településszerkezeti viszonyokhoz igazodva. A középkor évszázadai alatt számukban és méretükben is növekedés jellemezte őket. Tér és tömegformálásukban meglehetősen homogén képet mutattak, noha természetesen az ízlés alakulását a részletek megformálásában nyomon követhetjük. A középkori plébániatemplom – melleleg egyáltalán nem csak Magyarországra érvényes – igen általános kánonja szerint hosszanti elrendezésű volt, a közösséget befogadó hajó téglalap alaprajzú, többnyire egy-, néha háromhajós, ehhez csatlakozott nyugaton a keskenyebb szentély és általában keleten egy torony. Ez a templom archetípus olyan erősen ivódott bele a köztudatba, hogy a mai napig döntően meghatározza az emberek templomról alkotott képzetét. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a barokk időkben is irányadó volt.

Sajátos jellegzetessége a magyar történelemnek a XVI-XVII. századi háborús időszak miatt bekövetkezett cezúra, ami nemcsak az etnikai viszonyokban okozott döntő változást, hanem mind a településstruktúrára hatással volt, mind pedig az épített örökségünk jellegzetességét meghatározta.

Azokon a vidékeken, ahol a háborús pusztítások mértéke csekélyebb volt, általánosabb, hogy megmaradtak a középkori templomok, és a barokk kor csak kisebb átépítésekkel, a berendezés korszerűsítésével hagyott rajtuk nyomot. A háborúk által jobban sújtott területeken, az ország középső és déli részén (a mai Magyarország jelentős része ide tartozik) többnyire új, barokk plébániatemplomok épültek. Közkeletű, téves képzet, hogy ennek oka, hogy a templomok a török harcokban elpusztultak, a földdel lettek egyenlővé. A képlet nem ilyen egyszerű. A török hódítók nem foglalkoztak épületbontással, hadjárataik és uralmuk csak közvetve járult hozzá a középkori templomok pusztulásához. Ha kárt is tettek a templomokban, az a tető felgyújtását jelenthette (de ezt a magyarok is éppen így megtehették), esetleg az enteriőr figurális díszítményeinek megcsonkítását. De a tető és a berendezés elvesztése még nem okozza egy templom pusztulását, hiszen Erdélyben, vagy a Felvidéken a felekezeti, vagy politikai indíttatású villongások következményeként a templomok hasonlóképpen át-áteshettek efféle atrocitásokon, azonban többnyire ma is láthatjuk őket, hiszen az őket használó népesség nem pusztult el, s mivel folyamatosan igényük volt a templomra, a veszély elmúltával felújították és tovább használták őket. A zivataros helyzet talán még kedvezett is a templomok fennmaradásának, hiszen miatta nem volt olyan gazdasági ereje a településeknek, hogy új templomot építsenek maguknak, be kellett érniük a régi renoválásával. Az eseti rombolásoknál sokkal lényegesebb tényező az a demográfiai regresszió, mely a hódoltsági területeken létrejött, és a települések struktúrájának átalakulása. A tartósan árván hagyott épületek ugyanis a karbantartás hiánya miatt szenvedtek jelentős mértékű pusztulást, egyszerűen „az idő” erodáló hatása miatt.

Ennek ellenére az írásos források tanúsága szerint a töröktől visszaszerzett hódoltsági területeken a templomok a XVIII. század elején többnyire még álltak, még ha romosak voltak is. Amennyiben a templom körül újból települt a falu, netalán folyamatosan élet volt körülötte, úgy első lépésben a középkori templomot hozták rendbe, hiszen egy új templom építése nagy anyagi áldozatokkal jár, amire a XVIII. század elején még általában nem volt elég gazdasági potenciál. Általános, hogy – „átmeneti szükségmegoldásként” – a középkori falakra tető került, a hajóra új – fiókos donga – boltozat, és új ízlésű ablakokat vágtak a falakba. Így, adott esetben a középkori eredet alig felismerhető. A XVIII. század második felére azonban megváltozott a gazdasági helyzet. A jelentős népességnövekedés miatt is szűkösen bizonyulhattak az addigi templomok. A püspöki, uralkodói, vagy kegyúri támogatással temérdek templom épült az országban. Ezek a középkori gyökerű, barokk ízlés szerint átépített templomok ekkor tűntek el tömegesen. Általánosan elterjedt megoldás volt, hogy a régi templomot az új építésével egyidőben lebontották, sokszor építőanyagként hasznosították.

Amennyiben a középkori templom romjai mellett nem indult újra az élet, úgy vagy szintén bontás áldozata lett a templom az építőanyagot hasznosítandó, vagy a lassú enyészet folytatta a munkáját.

Az új településhálózat számos új alapítású falut is eredményezett. De ha az egykori falutól csak egy-két kilométerrel is odébb kezdték el az új falut építeni már indokolt volt, hogy ne a hajdani templom romjainak felhasználásában gondolkozzanak. Nyilvánvalóan ezen új falvak új templomai is e fent vázolt tendenciát erősítik, miszerint a hódoltsági területeken több az új építésű barokk templom.

A barokk korban újonnan épült templomok is többnyire a középkori archetípust követik. Ezt a jelenséget magyarázza nem csak ezen minta praktikussága, a liturgia viszonylagos változatlansága és egy település közössége számára identitást hordozó tartalma e formának, hanem a fentiekben felvázoltak is, miszerint a gótikus és a barokk terek használata között inkább átfedésnek lehetünk tanúi, mintsem az ország visszahódítása utáni éles váltásnak.

E nagy általános jellegzetességen túl, ha időrendi szempontból vizsgálódunk, elkülöníthetünk bizonyos térformálási tendenciákat.

A XVII. században és a XVIII. század elején az újonnan épült templomok esetében is jobban érvényesült a gótikus templomépítészet hatása. A török utáni átépítéseknél említett templomokhoz hasonlóak születtek új épületek esetén is. A bordás boltozatok helyét a fiókos donga vette át, a csúcsíves ablakokét a félköríves, vagy szegmensíves, szélesebb, mérmű nélküli ablakok.

A XVIII. század második harmadában új tértípus született meg. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy a dongaboltozatot fölváltotta a csehboltozat. A boltozatok közötti hevederek a falhoz csatlakozó, pilaszterekkel tagolt pillérekre futottak le. Leggyakrabban a hajó két, a szentély egy boltszakaszból állt, a liturgikus nyugaton karzat épült, a homlokzat tengelyében egy torony emelkedett. Ezzel a formával temérdek templom épült Magyarországon. A XVIII. század végi nagy templomépítési hullámának is ez a meghatározó tértípusa, de a XIX. század első felében is hosszan fennmarad még, ha részletformái klasszicista ízt is nyernek.

Ennek a csehboltozatos formának, noha egyértelműen longitudinális jellege van a hosszanti tengely miatt, mely mentén az őt alkotó téregységekből soroltatnak; egyes szakaszai centrális jelleggel rendelkeznek. A csehboltozat önmagában is – mivel szférikus boltozat lévén kijelöl egy függőleges tengelyt – centrális jellegű, de a boltszakasz térhatárolásával, illetve a boltozat festészeti díszítésével e centrális jelleg kiemelhető, ahogyan erre könnyen találhatunk példát. A pápai plébániatemplom, vagy a székesfehérvári Nepomuki Szent János jezsuita templom boltozati freskóin a mennyi szférák felé megnyíló látszat-kupolák ráerősítenek e centrális jellegre (és számos hasonló megoldást találhatunk). Tehát e tértípust centrális jellegű térszakaszok sorolásával létrehozott hosszázás térnek értelmezhetjük. Barokk stílusról lévén szó, e térszakaszok sokszor dinamikus kapcsolatban állnak egymással és környezetükből kiragadva kissé befejezetlennek hatnának. Három, Grassalkovich I. Antal által építtetett templom, a hatvani, a soroksári és a máriabesnyői szép példái e tértípusnak,⁸³ ahol a térszakaszok a határoló pillérek, valamint a keskenyebb szentély, illetve karzat felé átvezető falszakaszok homorú kialakítása miatt erősen centrális jellegűt öltenek, a két vagy három boltmezőt elválasztó pillér domború ívelése miatt pedig a térszakaszok kapcsolata is dinamikus.

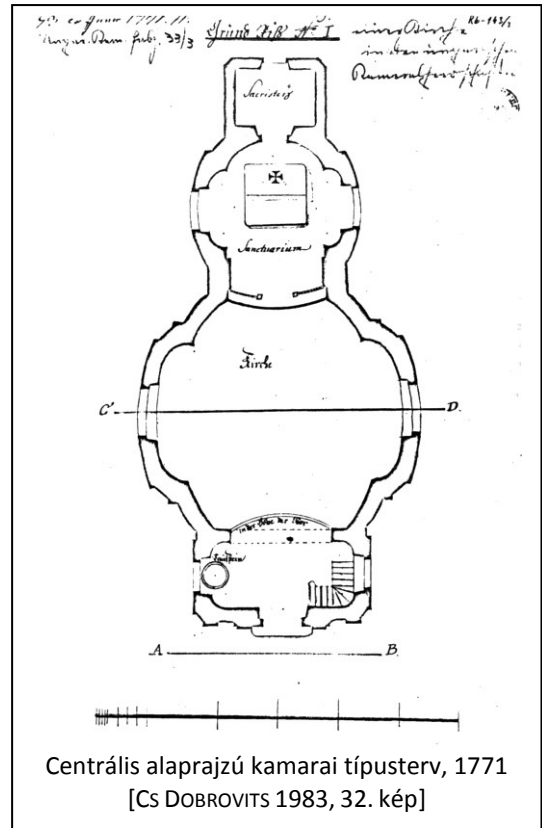
Összefüggésbe szokták hozni a csehboltozatos templomtípus nagy elterjedését a kamarai títustervekkel.⁸⁴ A bécsi Hofkammerarchivban fennmaradt, 1771-ben készült – gyakran emlegetett – három terv valószínűleg az első títusterv sorozat, melyet a század végéig még számos követett. A tervsorozatokról másolatok készültek, és ezeket küldték szét a birodalomban. A títustervek iránti nagy igényt mutatja, hogy (először valószínűleg 1797-1798-ban)⁸⁵ „könyv formájában, rézmetszetes

⁸³ E templomok hasonlóságára Sípos Éva: Grassalkovich I. Antal új templomai gödöllői birtokán című TDK dolgozata (BME, 2013.) hívta föl a figyelmemet.

⁸⁴ KELÉNYI 1978; CS DOBROVITS 1983, KELÉNYI 2013/1

⁸⁵ BIBÓ 1978, 114.

illusztrációkkal kiadták mindazokat a központi utasításokat és mintarajzokat, amelyekre az építészeknek szüksége lehetett.⁸⁶ A títustervekből azonban korántsem ismert mindegyik. A fennmaradt tervek egyszerű építészeti formákkal kialakított, legtöbbször hosszházas, homlokzati tornyos templomokat ábrázolnak. Témánk szempontjából így különös jelentősége van az 1771-es tervsorozat I. tervének, mert az centrális terű templomot ábrázol, amire a későbbiekben nem látunk példát a títustervek között. A kicsiny toronnyal koronázott előcsarnok után léphetünk a centrális hajóba, melynek magja egy haránt irányban hosszabb téglalap, melyhez mind a négy oldalon íves falú térbővületek kapcsolódnak egyszerre kerekded és kereszt alaprajzú teret formázva. A diadalív után a hajóhoz hasonló alaprajzú, csak kisebb tér alkotja a szentélyt, mely mögött tengelyben helyezkedik el a sekrestye. A belső teret – az 1771-es sorozat másik két tervéhez hasonlóan síkmennyezet fedi.⁸⁷ Érdekes, hogy ilyen alaprajzi kontúrú térre boltozatos térlefedés nem is volna optimálisan illeszthető, mert a térbővületek fala egy-egy éles sarokban találkozik, éppen azon a ponton, ahol a teret fedő csehboltozatnak kéne – legalább pilaszternyi széles – felfekvést biztosítani. Talán e bizarr alaprajz is okozhatta, hogy a títustervek későbbi kedveltségének dacára e tervhez hasonló templom megépüléséről egyáltalán nem tudunk.

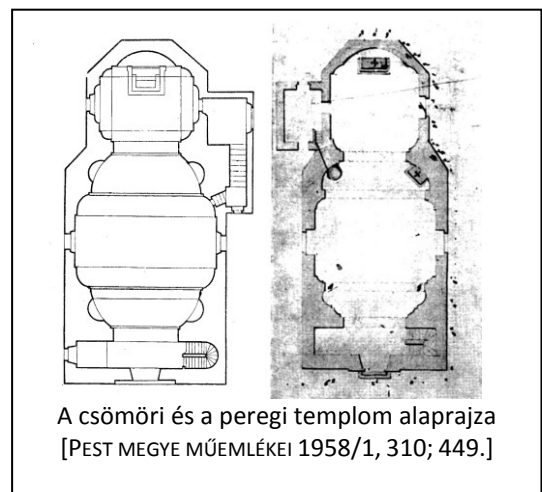
Centrális alaprajzú kamarai títusterv, 1771
[Cs DOBROVITS 1983, 32. kép]

A csehboltozattal fedett hajójú templomok centrális jellege tovább növekedhetett, ha a hajót valójában csak egy boltmező alkotta. Ebben az esetben maga az – általában négyzetes arányú – hajó már valóban centrális tér volt (a központos térhatást a négy sarokban álló pillér szélesebb kialakítása tovább növelhette), a hosszházas jelleget a torony és a szentély – és adott esetben az egyszerű, nyeregtetős fedélszék-forma – biztosította.

A fent említett Grassalkovich I. Antal építkezései között ilyen térre is találunk példát Csömör és Újhartyán templomában. A homorú pillérekben megjelenő szoborfülkék mintegy átlós tengelyeket kijelölve tovább erősítik a hajó centralitását. A kiskunlacháza-peregi plébániatemplom is egészen hasonló alaprajzú volt (XX. századi bővítéséig).

Hasonló a nagytétényi plébániatemplom, melynek – szintén egy szakaszból álló csehboltozatos hajójú – nagyvonalú barokk tere középkori falak közé épült be 1753-1754 között. A templom múltját idéző külső nemigen árul el semmit a gazdagon kifestett, dinamikus hullámzó barokk belsőből. Az egri püspök birtokán álló, 1765-1773 között épült tiszapüspöki templom e tértípust részben rokkó, részben klasszicizáló későbarokk formanyelven valósította meg.

Gyömrő késő-barokk templomában (felszentelve: 1777) a hajót fedő függőkupolát alátámasztó pillérek a szokásosnál szélesebbek, így félkörös fülkét lehetett mélyíteni beléjük, a belső tér pedig oktagonális jellegű lett. A hajó centrális jellege a külső tömegben is megmutatkozik.

A csömöri és a peregi templom alaprajza
[PEST MEGYE MŰEMLÉKEI 1958/1, 310; 449.]

⁸⁶ KELÉNYI 2013/1; KOLLER 1800

⁸⁷ KELÉNYI 2013/1

A felvidéki kis bányaváros, Merény templomát 1763-1781 között építették fel. Egy csehboltszakaszos hajója kétirányban szögletes oldalszárnyakkal van bővítve, ezáltal kereszt alaprajzú a templom.

A hasonló terű, egy csehboltozat-szakaszos hajóval rendelkező templomok sorát a vajszlói, a szerencsi és a barátfalvi templommal egészítem ki, noha bizonyos még számosat feltárhatna egy erre irányuló kutatás.

Az eddigiekben vázolt, általánosan elterjedt, – adott esetben centrális jellegű térrészei ellenére is összehatásában – hosszázás tértípusok mellett kevés volt az igazán centrális terű templom. Ez a szokványos formáktól való nagy eltérést, különcködést jelentett; átlagtól eltérő tervezést, melyhez leginkább ambiciózus építetők kellett.

Festetich Kristóf (1696-1768) ilyen építetők lehetett, akinek két centrális templomát is ismerjük, az egyiket Balatonkeresztúron (1753-1758), a másikat Miklósán (1765). Noha mindkettő görögkereszt alaprajzú, kialakításuk merőben eltér egymástól: a keresztúri templom egyenes, a miklósfai karéjos falakból áll. Az előbbi – karakteres homlokzati tornyával – jobban hasonlít a hagyományos templomformához.

A balatonkeresztúri templom nem teljesen egyedülálló, a Dunántúlon hasonló megjelenésű a Szegedy Ferenc által 1748-ban építtetett Dabronc-ötvös-pusztai, latin kereszt alaprajzú templom, a Batthyány Imre által 1765-ben építtetett, görögkereszt alaprajzú csákánydoroszlói templom, és az görögkereszt alaprajzú, 1795-1797 között épült Óriszentmártoni templom.

Bakonszentlászló esetében a rendkívüli helyzetet az okozhatta, hogy a falu népessége zömében evangélikus volt, akik a középkori eredetű templomot használták. A kegyúr, Esterházy Gábor azonban katolikus volt, s a kis létszámú katolikusnak 1785-ben elegendő volt egy kápolna méretű templomot építtetnie. A kisebb méretből következhetett a nem „templom-szerű” forma, illetőleg szimbólumrendszere az ellenreformációs propagandát szolgálhatta.

A dunántúli, kereszt alaprajzú barokk templomok igen késői, de ékes példája a Gloger Konstantin heinrichai ciszterci apát által 1799-1807 között építtetett Ajka-tóskberéndi Szent István templom.

Az igényesebb, nagyvonalúbb téralakítás mögött állhatott egy gazdagabb, öntudatosabb város is. Az egykor Körmöcbánya főterén álló plébániatemplom az alatta nem mélyen húzódó bányatárók miatt oly’ mértékben megsüllyedt és megrepedt 1879. december 31-én, hogy utána a lebontása mellett döntöttek. Középkori templom átalakításával jött létre az elpusztult barokk plébániatemplom. Különleges téralakítása – melyet XIX. század végi felmérési rajzokból ismerünk⁸⁸ – e középkori örökségnek is köszönhető. Háromhajós, poligonális szentélyzáródású gótikus templom lehetett az előd. A barokk korban a szentély vonalát megtükrözték, ami által a homlokzat is domborúvá vált. E harántirányú szimmetriatengelyt egy – a többi boltszakasznál – szélesebb ál-kereszthajóval is kiemelték. Az egykori mellékhajók terében a tornyokat, a sekrestyét, illetve a karzatszinten oratóriumokat alakítottak ki. A nyújtott görögkereszt alaprajzú tér (cseh-, illetve fiókos negyedgömb-kupola) boltozatai is szimmetrikusak voltak a haránt irányú tengelyre. A templom külső tömegében a barokk fedélszékes kontyolt nyeregtető hosszázasságot sugallt, de a pilaszterekkel tagolt oldalhomlokzat elárulta a belső tér osztását (hasonlóan a budai Szent Anna-templom oldalhomlokzatához).⁸⁹ A középkori falak jelentette hatalmas kötöttségek ellenére is izgalmas barokk teret sikerült Körmöcbányán létrehozni.

⁸⁸ <http://pamiatky.custodea.com> (letöltés dátuma: 2011.09.21.)

⁸⁹ G. GYÖRFFY 1991, 26. ábra. Uo., 41.: Keyssler 1730-as úti leírását említi, ahol a plébániatemplom épületét kiemeli az utazó, mint szép „rotundát”, melynek „két szép formájú, domborítással díszített, rézzel fedett tornya van.” G. GYÖRFFY azt feltételezi, Keyssler itt összekeverte a főterén álló templomot a várban álló, román kori rotundával. Pedig a két barokk torony említése is egyértelművé teszi, hogy az egykori utazó a centrális elrendezésű plébániatemplomra gondol; nem is indokolt, hogy egy kisméretű, átlagos középkori épületről emlékezzen meg. Sajnos G. GYÖRFFY az eredeti szöveget nem közli, így nem tudom, a „rotunda” milyen szóból lett fordítva.

Esztergomban, a középkori székesegyház helyén – miután Barkóczy érsek elhunytával nagyvonalú tervei is megghiúsultak – az uralkodónó egy kisebb templomot építtetett föl a helyőrség számára kamarai főépítésze, Franz Anton Hillebrandt tervei szerint. Sajnos ez a templom sem áll már, 50 év elteltével, a klasszicista székesegyház építkezésének kezdetekor elbontották. Hillebrandt számos tervet készített szakrális terekhez – melyek közül a nagyváradi székesegyház tervét már említettem – azonban ezek vagy meg sem épültek, vagy a későbbiekben bontották le őket. Így a XVIII. század végének egyik legfontosabb, kulcspozíciót betöltő építésének életművéről nehéz objektív képet alkotnunk. Ismert tervei alapján a rokokó nagymester, Balthasar Neumann mellett nevelkedett Hillebrandtról a centrális szakrális tereket kedvelő építész képe rajzolódik elénk. Ovális teret tervezett nemcsak Nagyváradra, hanem a budai királyi palota Szent Jobb-kápolnájának is. Az esztergomi székesegyháznak latin-kereszt alaprajzú tervet készített, melynek a helyére épülő Szent István-, helyőrségi-templom görögkereszt alaprajzú volt, a négyezete fölött – tető alá rejtett – csegelyes (vagy függő-) kupolával. A kereszt alak a külső tömegben is szabadon érvényesült. A templom reprezentatív megjelenését fokozta a homlokzat többszörös homorú ívelése.⁹⁰

A katolikus egyház hierarchikus felépítéséből logikus úton következik, hogy egy egyházmegye templomai valamiképpen saját püspöki székhelyük „nyomában járnak”. Ez a középkorban jelentette a közös vonásokat a liturgiában,⁹¹ de az építészeti mintakövetést is indokoltta teheti.

Sajátos a helyzet azonban a barokk kori Magyarországon. Nehezebben mutathatók ki a püspöki székhelyek hatásai. A liturgia a trienti zsinat utáni korszaknak megfelelően – és Pázmány Péter intézkedéseinek következtében – egységessé vált, a helyi színezetek jóformán teljesen eltűntek. A püspöki székhelyek újjászületése, mint az fentebb részletesen kifejtettem, a XIX. századig elhúzódó folyamat volt, ezáltal katedrálisaink kevés olyan építészeti jellegzetességgel bírtak, amelyek a plébániatemplomok mintáivá válhattak. A jelenség kutatását tovább nehezíti, hogy a középkori székesegyházak barokk átépítésével létrejövő barokk püspöki széktemplomok több ízben áldozatává váltak a XIX. századi purista felújításoknak, így pontos formájuk rekonstruálása nehézségekbe ütközik. E tekintetben a legkorábban újjáépült székesegyházunk, a kalocsai példája lehet érdekes, melynek mintaadó szerepe jelentős, különösen homlokzatát utánozták sokfelé, akár az egyházmegye határain túl is. Például Komárom, Kecskemét, Szabadka, Máriaradna és Erzsébetváros templomai adják tanújelét ennek.⁹² E jelenségek érdekesek lehetnek a barokkra jellemző „attribúciós szimbolikus” nyelvezet miatt, melyről a hatodik fejezetben majd részletesebben írok, de a centrális templomok témája szempontjából kevés a tanulságuk.

Mivel a püspöki székesegyházak nem, vagy csak kevésbé szolgálhattak építészeti mintául, ezért felerősödhetett a szerzetesi templomok példaadó szerepe. Nem egy esetben megfigyelhetjük, hogy a plébániatemplomok térformája korábban szerzetesi templomok tereként már előfordult. A közvetlen mintaadó szerep nem minden esetben bizonyítható, de mindenképpen figyelemre méltó jelenség.

A centrális falusi templomok esetében is láthatunk erre példát. Szápár és Hajmáskér plébániatemplomai minden bizonnyal a győri, illetve a pápai ovális templomokat Pozsonyhidegkút temploma a bécsi szervita templomot követi. Ezek azonban mégiscsak lokális és nem általános jelenségek.

A dongaboltozatos, majd a csehboltozatos téralakítási trend után az a XVIII. század második felétől, de főképpen a klasszicizáló késő-barokk idején egyre erősödő, de uralkodóvá soha nem váló tendencia említhető még, melyben a csehboltozatos, hosszázás struktúrát akképpen bővítették, hogy egy keresztirányú tengely is létrejöjjön a térben. Ezt vagy úgy érték el, hogy a hajó három boltszakaszos lett, amelyből a középső szélesebb, ezáltal hangsúlyosabb lett, vagy a kereszt tengelyt a boltszakaszhoz kapcsolódó – akár apszidiális – térbővületek képezték. A főbejárat és az oltár által kijelölt fő tengely a templom továbbra is „hosszabb, mint széles” alakja miatt természetesen uralkodó

⁹⁰ KELÉNYI 1976, 46-47, 33-35. képek; KELÉNYI 2009, 320.

⁹¹ DOBSZAY 2004, 42.

⁹² NAGY 2011, 78.

maradt, és hosszázás jelleget adott a templomnak, azonban a kereszt tengely – és adott esetben az általa létrehozott második, keresztirányú szimmetriatengely – egyértelműen a centralis jelleget erősítette. Centralizáló terük miatt ezekről az épületekről ehelyt bővebben szólok, ha a függelékben részletesen nem is tárgyalom mind őket.

A hazai emlékanyagban ez első ilyen templomok az előzőekben felvázolt jelenségnek megfelelően szerzetesi templomok voltak, melyek nem csupán időben előzték meg a plébániatemplomokat, hanem kialakításuk igényességében és gazdagságában is.

Fontos szerepet tölthetett be egy tértípus elterjedésében egy nagy építésze gyéjéniség is. Ilyen, nagy hatású építész volt a XVIII. század derekán Franz Anton Pilgram. Első magyarországi munkája, a pozsonyi Erzsébet apácák temploma 1739-1743 között épült. Három boltszakaszos hajójában a középső szakasz kicsit szélesebb is, magasabb is, mint a többi. Ezt a képletet valósítja meg nagyobb, fülkékkel bővített, reprezentatívabb formában az 1745-től épült jászói premontrei templom is, a hazai barokk egyik legszebb és leggazdagabb emléke.

„*Ez a kereszt tengelyben kiszélesedő típus, úgy látszik, örökségként maradt fenn, s hátrahagyott tervein, valamint Eszterházy Károly személyén keresztül nem csak Eger Környékén, de az Alföldön is, mélyen a Jászságba nyúlva, számos kései példán élt tovább.*” – írja Voit Pál.⁹³ És valóban: az egri kisprépost birtokában levő Kistálya (ma Andornaktálya) 1767-1779 között épült falusi templomában – redukált építészeti nyelvezettel, a pillérek elé állított oszlopok nélkül – megvalósul ugyanaz a képlet: a három boltszakaszos templom hajója a keskenyebb szentély és karzat között kiszélesedik; ez a külső tömegben is jól látható. Ehhez nagyon hasonló elgondolásban és szintén magasszintű művészi kivitelben valósult meg a közelben, az egri püspök birtokán 1770-ben újjátelepített Kömlő temploma 1780-83 között. A hajó tetszetős méretű függőkupolája mellett az összetett, átvezető hevederívek már-már önálló donga-boltszakaszoknak hatnak. A homorú felületű pilaszterekkel tagolt fal kettőt lépcsőzik a hajó és a karzat, illetve a szentély tere között. A külső tömegben e rétegződő struktúrát a karzat boltszakasza elé állított, homorú falakból álló, még keskenyebb torony viszi tovább. E jó arányú klasszicizáló későbarokk templomban a hullámzó felületek által a térrészek gáláns nagyvonalúsággal kapcsolódnak egymáshoz. A létrejövő tér több téri archetípus transzformációjára is visszavezethető a barokk szintetizálás mesteri eredményeként.

Ez a tér nemcsak Eger – Voit által megemlített – vonzáskörzetében található meg. Szintén Eszterházy Károlynak, az egri püspöknek a birtokán, de Egertől távolabb, a Dunántúlon, Gyömörén, 1767-1772 között épült plébániatemplom⁹⁴ a kistályai templomhoz nagyon hasonló nemcsak téralakításában, de a részletek megformálásában is, melyekből kiemelkedik nagyvonalúságával a főhomlokzat homorú középső axisába mélyedő – François Blondel traktátusában „Porte cochere en niche” néven megjelenő motívumot követő – vakolatsávozott, magas, íves falhorony.⁹⁵

Gyömörétől nem messze, a Csallóközben, Pozsony szomszédságában, Dénesden 1790-ben építettek új plébániatemplomot (a birtokos a Pannonhalmi Főapátság volt), mely egyben a Celldömölkéről ide menekített középkori kegyszobor miatt búcsújáráhely is. A dénesdi templom tömegében és alaprajzában is hasonló a gyömörei templomhoz, azzal a különbséggel, hogy a karzat itt a hajóval egy térbe nyitott toronyaljba került. Ezáltal nagyobb belső tér adódott, de a térbővület adta kereszt tengely viszont kimozdult a szimmetrikus pozíciójából, és latinkereszt jellegű térstruktúra adódott inkább.

A Pozsony közelében álló Galánta késő-barokk, 1797-1800 között épült temploma téralakításában Kömlő templomához áll legközelebb. Galántán a kereszt tengely még hangsúlyosabb (és nem csehkupolával, hanem kosáríves, fiókos dongával van fedve), a hajó másik két boltszakasz

⁹³ VOIT 1970, 59.

⁹⁴ Cs. DOBROVIC 1983, 72-83

⁹⁵ VOIT 1970, 56.,63. e motívumot Pilgram 1730-as évek-béli göttweigi építkezései kapcsán említi, francia mintakönyvekre vezeti vissza, illetve Jacques-Francois Blondel 1754-es könyvéből hoz rá példát. Érdekes, hogy ez a hazánkban a későbarokk idején elterjedő motívum sokkal korábban, már a XVII. század végén feltűnt az építészeti irodalomban, D’Aviler 1699-ben megjelent munkájában.

annyira redukálódik, hogy már-már a homorú hevederekkel képeznek egy egységet, a hajó ezáltal oválisabb jelleget kapott.

A fent említettekhez hasonlóan kereszttengetyes szerzetesi templom volt az egri barokk két gyakran emlegetett kiváló emléke, a minorita és a trinitárius templom. E terek esetében viszont – az eddigiektől eltérően – a kereszttengety félkörös térbővületek képezték. Időben az első az 1748-70 között épült trinitárius templom, melyet Kilian Ignaz Dienzenhofer műveivel szoktak párhuzamba állítani.⁹⁶ Ezt követte az 1757-től épülő minorita templom, melynek a kereszttengetye nem a hajó közepén helyezkedik el, hanem közelebb az oltárhoz, ezáltal latin-kereszt alaprajzú tér jött létre. A trinitárius templom mintáját követi a felvidéki Felsővisnyó 1769-től épült temploma, és hasonló alaprajzú a vágvörösvári plébániatemplom,⁹⁷ illetve a máriapócsi görögkatolikus kegytemplom. Ez utóbbi terének eredete a görög rítusú szakrális építészet hagyományaiban keresendő; 1731-1756 között épült, így korábbi keletkezése miatt sem származtatható az egri trinitáriusoktól, de a formai hasonlóság tetszetős. Kelényi György megállapítása, miszerint a trinitárius templom alaprajza „csak az egri minorita templommal mutat hasonlóságot a magyar építészetben”⁹⁸ ezek fényében revízióra szorul.

Máriapócs és Felsővisnyó is Mária-kegyhely. Ha melléjük állítjuk a mátraverebély-szentkúti, a váti, a kisboldogasszonyi, a nagylévárdi, a dénesdi, vagy a celldömölki, oldal irányban bővített terű templomokat, felmerül, hogy nem volna-e célszerű a katolikus szakrális funkciók között külön kezelni a kegytemplomokat, és ezekben feltárni közös téralakítási tendenciákat, ám értekezésemben erre – lehetőségeim korlátozottsága és a téma várhatóan szerteágazó mivolta miatt – nem vállalkozhattam.

E kereszt-tengetyes tértípust ékesen példázza a XVIII.-XIX. század fordulója körül épített néhány városi nagytemplom, például Sátoraljaújhely⁹⁹, Kecskemét¹⁰⁰, Szekszárd¹⁰¹, és Jászberény¹⁰² temploma is.

Sátoraljaújhely Zemplén vármegyének, Szekszárd Tolna megyének volt a székhelye. Jászberény a Jászság központja, Kecskemét pedig az Alföld egyik legjelentősebb városa volt. Nem voltak püspöki székhelyek, de mégis templomukat nagy, reprezentatív formában építették meg, melynek bizonyára a város jelentőségét hangsúlyozó, identitáshordozó szerepe lehetett. E szándék építészeti kifejeződéséhez – úgy látszik – megfelelően kínálkozott a nyújtott kereszt alaprajzú forma.

A sátoraljaújhelyi plébániatemplom

⁹⁶ VOIT 1970, 54-55.

⁹⁷ E templomokról bővebben írok az ötödik fejezetben.

⁹⁸ http://mmi.elte.hu/szabadbolcsesznet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=634&tip=0 (letöltés dátuma: 2014. május 30.)

⁹⁹ ANDORNÉ 1974, 358-359.

¹⁰⁰ Oswald Gáspár tervei szerint 1772-1805 között épült fel a templom. Oswald két tervváltozata közül a klasszicista jellegű nem felelt meg a város vezetőinek konzervatív ízlésének, így a másik tervváltozat alapján középtornyos, barokk jellegű templom épült föl. Az empóriumos, álkeresztházás nagytemplom méretével és téralakításával a XVIII. századi székesegyházakhoz fogható.

¹⁰¹ A templom Tallherr József 1793-98 között készült tervei alapján (BIBÓ 1980, 302-304) 1802-1805 között épült föl. Kelényi 1978, 154. Az alaprajzot görögkereszt alakúnak, és a századvég építészetében „elég ritkának” nevezi. Pedig – különösen ha az evangélikus templomokat is számításba vesszük – a kor közkedvelt térformájával állunk szemben.

¹⁰² Az 1761-ben épült tetszetős, rokokó torony mögött – az egykori templom helyére – 1774-1782 között Jung József tervei szerint épült fel a kereszt alaprajzú, klasszicizáló későbarokk hajó.

Az egyre erősödő klasszicizmus alatt, a XIX. század elején is továbbél ez a késő-barokk tendencia. Nagykőrös temploma még XVIII. századi, 1782-1788 között Fischer Ágoston tervei szerint épült, de részleteiben már erősen klasszicista jellegű. Muzsla, Erdősmecske, Héreg, Hódság templomait említhetjük a XIX. század első évtizedéből, de a hasonló példákat bízást lehetne még sorolhatni.

Szintén keresztirányú tengely jöhetett létre, de az eddigiektől eltérő módon, és más térhatást eredményezve, ha a hosszázás templomot szimmetrikusan két – általában centrális – mellékkápolnával bővítették. Erre főképpen a felvidéken láthatunk példát. Mivel a mellékkápolnák általában alacsony nyíláson keresztül kapcsolódtak a templom hajójához, döntően nem befolyásolták az enteriőr hangulatát, és ezért inkább önmagukban, illetve az együttes külső tömegében nyilvánult meg a centrális téralakítás.

Komját templomához kerek, Brogyán templomához négyzetes, Stomfa templomához hatszögű mellékkápolnákat építettek szimmetrikusan a szentély előtti boltszakaszhoz kapcsolódóan. A vágkeresztúri Szent Kereszt-plébániatemplom 1760-1780 között egy román kori kerektemplom – mint szentély – bővítésével épült fel. Az egyboltszakaszos hajóhoz nagyméretű karzat és két poligonális záródású mellékkápolna kapcsolódott, ezáltal görögkereszt alaprajzú tér képződött. A barokk kori részeket 1937-ben lebontották.

A tardoskeddi templomhoz 1725-ben épített, lesarkított téglány mellékkápolnák olyan hatalmasak, hogy a külső tömegben hangsúlyosabbá vált a – főhajóval egy gerincmagasságú – kereszt tengely a hajónál.

Az eperjesi egykori minorita, ma görögkatolikus székesegyházként szolgáló, gótikus eredetű barokk templomban az ikonosztázion előtti harmadik boltszakaszban kapcsolódik két, kívülről négyzetes, belülről ovális mellékkápolna a hajóhoz.

Nemespann templomában a hajó mindkét végéhez egy-egy hexagon kapcsolódik, közülük az egyik a szentély. A templom toronnyal kiemelt főbejárata azonban nem a másik hatszögű térnél, hanem a hajó közepén, oldalt van.

4.1.3. A szerzetesrendek templomai

A barokk kori Magyarországot a szerzetesrendek sokszínűsége jellemezte, jelentőségük nem csupán a hitéletben, hanem az ország kulturális életében is kiemelkedő volt.

A világviszonylatban a korszak legmeghatározóbb rendje, a jezsuiták hazánkban is – új módszereik és magas képzettségüknek fogva – irányt adtak a fejlődésnek. 1773-ban történt feloszlásukkor Nagyszombaton egyetemet, Kassán, Budán, Győrött és Kolozsváron felsőfokú kollégiumot tartottak fenn, ezen kívül további 14 kollégium, 19 rendház és 10 állandó missziós állomás tartozott a rendhez. 495 pap, 165 tanuló rendtag, 178 segítő testvér, összesen 838 jezsuita dolgozott ekkor az országban. Az intézményeikben tanulók száma meghaladta a hétezeret.¹⁰³

Mégsem a jezsuitáké volt a legnépesebb szerzetesrend Magyarországon, sem létszámuk, sem kolostoraik tekintetében, hanem a ferencesek. A ferenceseknek a magyar vallásosságra tett hatása

Az erdősmecskei plébániatemplom

¹⁰³ Ez igen magas szám. Összehasonlításként ekkor Buda és Óbuda együttes népessége 20.000 fő körül mozoghatott, Pesté 13000 fő volt.

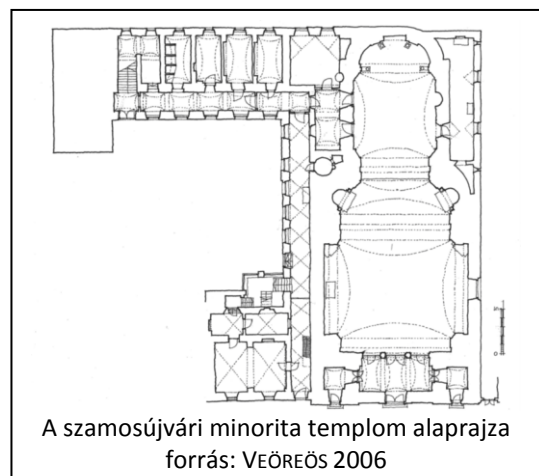
hatalmas. A nemzetnek és a rendnek a története nem elválasztható egymástól. Karakteresen eltértek a jezsuitáktól. Ha a jezsuiták az új szeleket képviselték az Egyházon belül, úgy a ferencesek a tradíciót. Ha a jezsuiták a magas képzettségükkel tűntek ki, akkor a ferencesek éltek igazán közel az egyszerű néphez. A ferences volt az egyetlen rend, amely a török hódoltság ideje alatt – az elfoglalt területeken is, a reformáció ellenére is – megfogya bár, de folyamatosan jelen volt. 1602-ben Gyöngyösön, Szegeden, Szakolcán és Csíksomlyón működött rendházuk. II. József a rendet teljesen nem oszlatta föl, de több rendházukban, így például a búcsújáráhelyeken (Andocs, Máriagyúd, Csíksomlyó, Mátraverebély, Búcsúszentlászló és Szeged) betiltotta működésüket.¹⁰⁴

A pálosok nemcsak kolostoraik nagy száma, hanem honi gyökerei miatt is a kor jelentős szerzetesei között említhetők. A török alatt hazánk területéről majdnem teljesen kiszorult pálosok a visszatelepülés után a középkori virágzást nem tudták felülmúlni, de így is a kor meghatározó szereplőivé váltak a magyar barokk vallási életben. Mikor II. József a rendet feloszlatta, 31 kolostorukat záratta be az országban.

A jezsuiták, a ferencesek és a pálosok mellett negyedikként feltétlenül megemlítendő a kor meghatározó szerzetesrendjei között a piarista rend. A XVII. században, Rómában megszületett rend magyarországi alapításai egymást érték a XVIII. század első felében. 1765-ben a rendházak száma 26-ra növekedett. A jezsuitákhoz hasonlóan nemcsak korszerűségük miatt tettek nagy jelentőségre szert, hanem az ellenreformációban betöltött szerepük miatt is, mely egyben a legtöbb alapítást is motiválta a magyar főnemesség részéről. A rend elsődleges karizmája a tanítás, így minden rendház mellett természetesen iskola is működött. Ennek következményeként kulturális hatásuk is a jezsuitákéhoz fogható a korabeli Magyarországon.

A jezsuiták templomépítkezései nem csupán nagyon karakteres vonásokat viselnek, hanem egyúttal a hazai barokk első száz évében jelentős hatással volt más rendek templomaira is. Az első magyarországi barokk épületként is tisztelt nagyszombati templom (épült 1629 és 1637 között) rendszerét még a XVIII. század első felében is követték jelentős templomaink. Mivel ez a hosszházas barokk templomok „iskolapéldája” volt, ezért e tanulmányban éppen e templomról nem kívánok hosszabban írni. A jezsuiták építkezései között a XVIII. század derekán találkozhatunk más jellegű terekkel, köztük centrálisakkal is. A budai Szent Anna-templom, vagy az abai Szentháromság-plébániatemplom, noha jelentős centrális emlékeink, hatásuk egyáltalán nem mérhető a korábbi „jezsuita tértípushoz”. Hagyományos értelemben véve nem is szerzetesi vagy kolostor-templomok, hanem a jezsuiták által ellátott plébániák templomai. Rendház nem állt mellettük, hanem a közeli budai várban, illetve Székesfehérváron álló házaik alá tartoztak. Más, a renchez köthető centrális építkezések szintén nem kolostor-templomok, hanem kálváriák (pl. Selmecebánya és Eperjes kálváriája).

A ferencesek kolostorai barokk építkezéseink legkonzervatívabb rétegéhez tartoznak. Templomaik térformálására a középkori hagyományok fokozottabb továbbélése volt a jellemző, mely valószínűleg folyamatos jelenlétüknek is volt köszönhető, és olyan speciális jelenségeket eredményezett, mint a homlokzat tengelyében álló torony hiánya. Általában szerényebb anyagi lehetőségeik szintén nem kedveztek a különlegesebb formák megvalósulásának. Ezek fényében nem meglepő, ha templomaik is szinte kivétel nélkül egyszerű, hosszházas elrendezésűek. A ferences rendházak igen nagy száma, továbbá a magyar kultúrába való nagy múltú beágyazódottságuk miatt talán az ő építészetüket érintették legkevésbé a nemzetközi hatások. A hazai építészeti hagyományok pedig szintén a formai konzervativizmust

¹⁰⁴ PUSKELY 1998/I, 363.

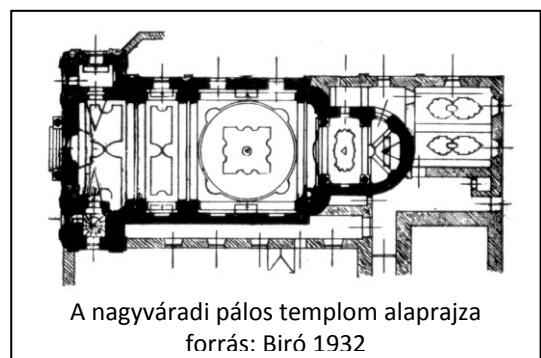
eredményezhették. A ferences rendek családjában a leggazdagabb építkezések a minoritákat jellemezték. Témánk szempontjából a centralizáló jellegű, latin-kereszt alaprajzú egri és vimpáci, valamint az egy csehboltszakaszos hajójú szamosújvári minorita templomot¹⁰⁵ kell megemlítenünk. Ez utóbbi (1748-58 között épült,) belső terében az átlós tengelyek jelentőségét növeli, hogy a hajót a szentéllyel összekötő tagot ablakkal törték át. Ferencesek tartották fenn a Mátraverebély-szentkúti búcsújáróhelyet is, melynek kegytemploma kívülről keveset mutat meg a belső tér centrális jellegű kialakításából. Sebastian Zeller XVII. századi ábrázolásán a templom délkeleti oldalához építve kerek kápolnát, az átellenes oldalon az 1750 körül épült nyolcszögletű, gótizáló (?) kálváriakápolnát láthatunk, mely centrális épületek mára sajnos elpusztultak.¹⁰⁶ A nagyszőlősi ferences rendház 1747 után épült temploma sík, egytornyos homlokzata mögötti nyeregtetős tömegével kívülről egyszerű, hosszázás templomnak tűnik. A belső térben azonban szép, centrális jellegű tér tárul elénk. Az egy csehboltszakaszos hajó jelentősen szélesebb a szentélynél és a karzatnál, melyekhez homorú falszakaszokkal kapcsolódik. Sokszögű kápolnák épültek a boldogasszonyi és a galgóci ferences templom mellé. A kapucinusok szintén ferences lelkiségű rend. Hazai kolostoraik között talán legigényesebb a máriabesnyői, melyet Grassalkovich I. Antal építtetett birtokközpontja szomszédságában, saját temetkezési helyéül. A kolostor mellett eleinte csupán egy téglány alaprajzú tükörboltozatos lorettói kápolna állt, melyet kívülről – a gödöllői kastély kupoláihoz hasonló – „babilon” jellegű manzárdtetővel fedett.¹⁰⁷ Ehhez épült hozzá 1768-ban a két csehboltszakaszos hajójú templom, melyet szintén hasonló, kupola-szerű manzárdtető fed, ezáltal külső megjelenésében centrális alakítást sejtet. Valójában ezek az építészeti elemek, melyek ellentmondásban állnak a belső téralakítással szimbolikus jelentéssel bírnak: feltehetően a kastély kupoláihoz hasonlóan a királynőhöz való hűség kifejezésére hivatott hatalmi jelképek.

A pálos rend templomai értékes és érdekes részét képezik barokk emlékeinknek, egyrészt a középkori múltjukkal büszkélkedő gótizáló barokk templomaik (Márianosztra, Máriavölgy), másrészt nagy és gazdag templomaik miatt (például Sasvár, Pest). Egyetlen centrális téralakítású templomuk a pápai volt, mely egyértelműen követi a győri kármelita templom formáját. A pécsi és a nagyváradai pálos templomok – melyeket Vépi Máté szerzetes-építész nevéhez fűz a kutatás – longitudinális elrendezésűek, de a szentély előtt elhelyezkedő hosszabb, négyzetes boltszakaszuk érdekes ritmust ad a térnek, melyben megtörik a hosszanti tengely ereje. A pálos kolostorok mellett több helyen is találkozunk centrális elrendezésű kápolnákkal, például Sasváron, Máriavölgyön, Márianosztrán, vagy Sajóládon. A hagyomány úgy tartja, hogy a pálos szerzetesből püspökké lett Esterházy Pál László püspökszentlászlói kastélyát, melyhez klasszicizáló, centrális kápolna kapcsolódik, valójában nem nyaraló rezidenciának, hanem a felosztott pálos rendbéli rendtársai számára építtette 1797-ben, mintegy titkos rendház gyanánt.

A piarista kolostorok, nagy számuk és sokszor igen gazdag kialakításuk dacára nem rendelkeztek a rendre jellemző sajátos építészeti arculattal. Építkezéseik közül a rend bécsi templomát idéző csodálatos nagykarolyi templomot kell kiemelnünk centrális téralakítása miatt.

A pécsi pálos templom belső tere

A nagyváradai pálos templom alaprajza
forrás: Biró 1932

¹⁰⁵ VEÖREŐS 2006; Nagy 2009, 97-98.

¹⁰⁶ NÓGRÁD MEGYE MŰEMLEKEI 1954, 280.

¹⁰⁷ FARBAKY – DEKLAVA 2011

E négy – legfontosabb – rend mellett még számos további szerzetesrend is képviseltette magát Magyarországon a barokk korban. Építészeti szempontból legfontosabb közülük kétségkívül a trinitárius rend, kiknek templomai magas művészi színvonalat képviseltek, de a feloszlatusuk után sajnos csak kevés őrizhette meg szakrális funkcióját. Kilenc rendházuk¹⁰⁸ közül kettő, a pozsonyi és az egri mellett állt centrális terű templom. A betegápoló irgalmasrend nyolc kolostora közül a nagyváradai érdekes számunkra, harántovális, kupolával fedett hajójú kápolnája miatt. A kármeliták négy kolostora¹⁰⁹ közül a győri éppen centrális téralakítása miatt lett az egyik leghíresebb barokk templomunk. A szerviták hat kolostora¹¹⁰ közül a legkorábbi, a lajtaszéki kívülről kerek, belül görögkereszt alaprajzú. A vati búcsújáráhelyből mára csak háromkaréjos szentélye maradt meg.¹¹¹

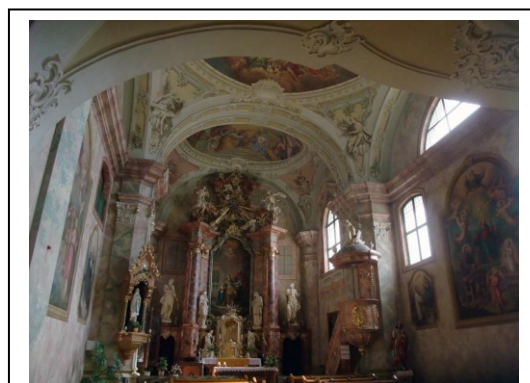
A nagymúltú, középkori rendek közül többnek nem ment olyan sikeresen a visszatelepülés, mint a pálosoknak. A bencések, a ciszterciek, a domonkosok, az ágostonrendiek és a premonstreiek csak néhány kolostorral rendelkeztek. Ezek közül a lékai ágostonrendi, a soproni domonkos, a borsmonostori ciszterci és a jászói premonstreie templomot kell kiemelnünk centrális, illetve centralizáló téralakításuk miatt.

Tovább gazdagították az egyház sokszínűségét a férfi szerzetesrendek közül a kamalduliak, a hieronimiták, a kamillánusok, a lazaristák, a mechitaristák, a nazarénusok és vörös csillagkeresztesek. Ez utóbbiak pozsonyi temploma görög kereszt alaprajzú volt, Franz Anton Pilgram tervezte.¹¹² Sajnos a II. József-féle feloszlatus után e templom is elpusztult.

A női szerzetesrendek a barokk korban sokkal kisebb számban voltak jelen hazánkban.

A legjelentősebbek az orsolyiták voltak, akik nyolc rendházzal bírtak.¹¹³ Győri rendházuk kápolnája egyszerű, téglány alakú tér, melyet három boltszakasz fed le. Ezek közül a két szélső – a szentélyt és a karzatot fedő szakasz – vékony, a középső négyzetes alaprajzú, így a tér geometriai centruma finom hangsúlyt kapott.

Az angolkisasszonyok és a töviskoszorúról nevezett nővérek a barokk korban nemigen tudtak tartósan megtelepedni, az erzsébet-apácák pozsonyi rendháza Franz Anton Pilgram tervei szerint épült fel, templomuk centralizáló jellegű, a Miasszonyunkról nevezett ágostonos kanonisszák görögkereszt alaprajzú temploma torzó maradt, csupán az ovális oratórium épült meg.¹¹⁴

A győri orsolyita rendház kápolnája

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a magyar barokk szakrális építészet legkiemelkedőbb emlékcsoportját a szerzetesi templomok képezik. A plébániatemplomok általában méretükben és igényességükben elmaradnak a szerzetesi templomok mögött, a székesegyházak pedig az ismertett történelmi körülmények miatt csak kis számban és kompromisszumok árán készültek el a barokk időszaka alatt, így a barokk építészet összképére kis hatással voltak hazánkban. A szerzetesrendek vagyonos pártfogóik, általánosan jobb anyagi helyzetük, és adott esetben közvetlenebb nemzetközi kapcsolataik révén igényesebb és gazdagabb templomokat építhettek, mint a világi egyház. Egy-egy rendházhoz kapcsolódó – adott esetben magánkápolnaként funkcionáló – templomuk esetében a

¹⁰⁸ Illava, Sárospatak, Pozsony, Nagyszombat, Komárom, Gyulafehérvár, Eger, Óbuda, Makkosmária

¹⁰⁹ Szokolca, Buda, Székesfehérvár, Győr

¹¹⁰ Lajtaszék (1644), Loretom (1650), Pest (1689), Eger (1689), Fraknó, Vát

¹¹¹ Velladics 2000

¹¹² Férfi rendről van szó (PUSKELY 1998, 1338), ellentétben Voit 1970, 55. állításával, aki „nővéreket” említ.

¹¹³ Pozsony (1676), Kassa (1698), Varasd (1703), Nagyszombat (1724), Győr (1726), Nagyszeben (1733), Sopron (1747), Nagyvárad (1772)

¹¹⁴ ZÁDOR 1935, 167-170.; BODNÁROVÁ 2011

középkori templom-archetípust igénylő társadalmi elvárásoknak is kevésbé kellett megfelelniük. Így érthető, hogy – noha a templomok többsége ez esetben is hosszházas elrendezésű – gyakrabban találkozunk centrális, vagy rendhagyó, centralizáló hosszházas templomokkal, mint a plébániatemplomok esetében.

A szerzetesrendek építetói tevékenysége azonban – ahogy erre már fent utalást tettünk – korántsem merült ki a rendház és a templom felépítésében. A barokk-kori katolikus vallásos élet velejárói voltak olyan devocionális gyakorlatok, melyeknek háttéréül kis kápolnák szolgálhattak, így a rendházak környezetében felépülő kisebb szakrális épületek adott esetben könnyebben utánozható minták lehettek, mint a rend „nagy” temploma.

4.1.4. Kápolnák

Kápolna alatt kisméretű, liturgia végzésére is alkalmas szakrális teret értünk. Ezen belül azonban tovább csoportosíthatjuk őket, megkülönböztetve más-más funkciókat, vagy téri helyzeteket. E műfajok adott esetben keveredhettek is egymással. A mellékletben található 1. exkuzusban röviden értelmezni próbálom a különböző közkeletű elnevezéseket.

A műfajok keveredésére példának hozhatjuk a váci Rókus-kápolnát, mely fogadalmi kápolna, stációs kápolna és temető-kápolna volt egyben, a tápiósápi Sőtér-kriptát, mely sírkápolna és kálvária-kápolna volt egyben, vagy a kassai Rozália-kápolnát, mely fogadalmi kápolna és temetőkápolna volt egyben. Az alábbiakban némely funkcióról részletesebben is írok.

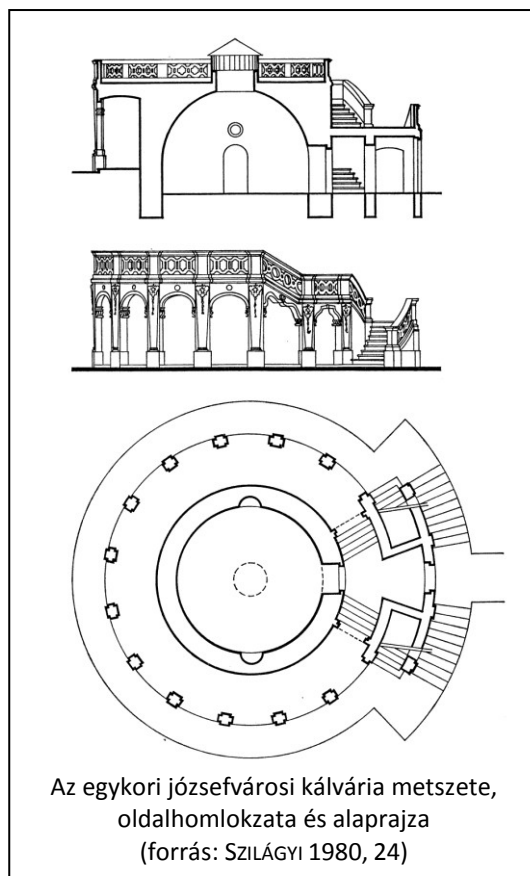
4.1.4.1. Kálváriák

A barokk kor kedvelt és jellemző szakrális műfaja volt a kálvária. Szilágyi István könyve a magyarországi kálváriákról a mai napig meghatározó korpusz.¹¹⁵ Könyvéből megtudhatjuk, hogy a műfaj középkori gyökerekkel rendelkezik, de a barokk korban virágzik igazán és nyeri el ma kanonikusnak számító formáját. A barokk kor után, még napjainkban is épülnek kálváriák, de ezek kialakítása többnyire nem fogható a barokk alkotások nagyszabásúságához. A kálvária ugyanazt a színpadias megjelenést valósítja meg a tájba ültetve, mint amit a templomok főoltárai: szent színjáték helyszíne.

A kálváriák kialakítása a barokk korban még kötöttségek nélkülinek mondható. Nemcsak a stációk száma és programja, hanem a kialakítás jellege is szabadon változhatott – természetesen a hagyományok és a mintakövetés sok hasonlóságot eredményeztek kálváriák között.

Építészeti értelemben elég jól elkülönül az a típus, amikor a kálvária építménye magát a Golgota hegyét próbálja imitálni – ez többnyire sík vidékekre volt jellemző –, illetve az a típus, amikor a stációkat egy nagyjából tengely mentén helyezték el, általában kihasználva a környezet adottságait, és ezáltal a kálvária egy domboldalba került, a három kereszt szoborcsoportja pedig a dombtetőre.

Mindkét kialakítás kedvezett a centrális terek építésének. Ha az épület dombot imitált, annak kerek formája már magában hordozta a centrális kialakítás lehetőségét. Belső teret többnyire a pódiumon álló kereszt-csoport alatt, az alsó szinten alakítottak ki, mint szent Sír-kápolnát. Ennek

¹¹⁵ SZILÁGYI 1980

alaprajzi kontúrja lehetett kör (például: Pest-Józsefváros.¹¹⁶ A kerek pódium formájára épített kálváriákra Pest környékén találhatunk több példát: Vác, Gödöllő, Szentendre, Mogyoród¹¹⁷). Amennyiben a stációk egymástól távolabb, tengely mentén helyezkedtek el, igény merülhetett föl egy kálváriakápolna létesítésére (például: Márianosztra, Selmecebánya). Kápolnának hívhatjuk ezeket az épületeket, mert volt bennük oltár, és misézésre alkalmas, felszentelt terek voltak, mindazonáltal, ha miséztek is bennük, azt csak kis létszámú résztvevővel tették, vagy a hívek a kápolna előtt álltak. Így kisméretű építmények épültek, amelyek megformálásánál bátrabban nyúltak bonyolultabb térszervezetekhez. A centrális téralakítás a Szent Keresztre, vagy a feltámadásra utaló szimbolikus jelentésénél fogva is részévé válhatott egy kálvária koncepciójának. A kálváriák szimbolikájáról a hatodik fejezetben írok bővebben.

A legnagyobb szabású kálváriaegyüttesek a felvidéken épültek. A szepesváraljai, a selmecebányai, és a mintájára épült eperjesi kálváriák több kápolnát is tartalmaznak (a stációk mellett), leginkább centrális téralakítással. Egyszerűbb elrendezésű a bajmóci, a Márianosztrai és az eperjesi, ahol stációsorozat és egy centrális kápolna alkotja az együttest. A Golgota hegyét imitáló kálváriák között a kismartoni a legkomplexebb és legfestőibb elrendezésű. A főbejáratával szemben – egy Szent Lépcső végén – és a kálvária csúcsán is áll egy-egy centrális kápolna, a „hegy” mögött külön épületben pedig még egy kerek tér található, mind közül a legnagyobb.

A besztercebányai kálvária és a nagykanizsai Inkey-sírbolt mellett kialakított kálvária hasonló elrendezésű volt: egy kereszt alaprajzú kápolna és egy fallal körülvett terület alkotott együttest, mely fal mélyedéseiben voltak a stációk kialakítva.

Arra is láthatunk példát, hogy kálvária-kápolnaként említenek stációsor nélküli kápolnákat, melynek oltárán a Golgota ábrázolását láthatjuk, példa erre a tápiósápi Sőtér-kripta. Krisztus szenvedése – nyilván a halálhoz kapcsolódó üzenete miatt – gyakran vált a temetőkápolnák, kripták ikonográfiájának alapelemévé (pl. Nagykáta, Nagykanizsa), így a magányos kálváriakápolnák és a temetőkápolnák műfaj határának összemosódása logikus jelenség.

4.1.4.2. Sírkápolnák, temetőkápolnák

Főúri temetkezés és memoriális célból épült centrális, barokk kápolnák közül a legkorábbi a gróf Zichy István által 1695-ben alapított győri Salvator-kápolna volt.¹¹⁸ A XIX. században lebontott kápolnának alaprajzi kontúrját ismerjük Joseph Tallherr felmérése nyomán¹¹⁹ és elnagyolt távlati képét egy XVIII. századi városábrázolásról,¹²⁰ ezek alapján kell elvi rekonstrukcióra vállalkoznunk. Keskeny, hosszanti hajójához hatszögű, ötkaréjos szentély-tér csatlakozott, melyet tamburos, lanternás kupola hangsúlyozott ki külső tömegében. A triangulációs szerkesztésű alaprajzi rendszer a római San Ivo della Sapienza-kápolnához hasonlítható, míg tömegképzése inkább észak-itáliai példákhoz (például a torinói Santa Maria del Monte dei Cappuccini, milánói San Bernardino alle Ossa). Az itáliai párhuzamok a XVII. századi győri művészet itáliai kötődéseinek ismeretében nem meglepő.¹²¹ Szintén a Zichy család építtetett sírkápolnát Várpalotán 1736-ban. A téglalap alakú hajó tömegéből tamburos-lanternás kupola emelkedik ki.

A centrális kripta-kápolnák építése az 1760-as, és 1770-es években volt a legkedveltebb a főnemeselek körében. Nagykáta (1760, építtető: Kegelvich Gábor), Nagykanizsa (1768, építtető: Inkey Boldizsár), Szigetvár-Domolospusztá (1770-es évek, építtető: Hoitsy Mihály), Tápiósáp (1776, építtető: Sőtér család – Sőtér Franciska emlékére), Nagycenk (1778, építtető: Széchenyi Antalné) emlékei ennek reprezentánsai.

¹¹⁶ Egykor a Kálvária téren álló, 1740-ben épült pesti kálvária, melyet 1893-ban helyeztek át az Epreskertbe.

¹¹⁷ 1770-ben épült, temető veszi körbe

¹¹⁸ Ehelyt nem óhajtom tárgyalni az olyan egyéb célból épült templomokat, melyek mellesleg az építtető nyughelyéül is szolgáltak (pl.: Léka, ágostonrendi templom).

¹¹⁹ KOZÁK 1969

¹²⁰ WINKLER 1998, 53.; Bárdos 1980, borító: Rézmetszet, Leopold, J.C.: Győr 1730-40-es években (Xantus János Múzeum, HD.86.15.1)

¹²¹ VOIT 1969, GALAVICS 1973

Sírkápolnát építettek meglévő templomok mellékkápolnájaként is. Közöttük legszebb kialakítású az 1732-ben Esterházy Imre érsek által építtetett Alamizsnás Szent János-kápolna a pozsonyi Szent Márton-templom mellett, ahol a primás maga is nyugszik.¹²² A négyzetes alaprajzú, lanternás kupolával fedett teret az enteriőr Georg Rafeal Donner által készített szobrászati díszei avatják a magyar barokk művészet legkiemelkedőbb emlékeinek egyikévé.

A türjei, román kori premontrei templom északi oldalára is négyzetes alaprajzú, kupolával fedett kápolnát építtetett Pirtar Antal türjei prépost, akit 1734-ben ide temettek el. A kápolna Dorfmaister István 1763-ban készített freskóiról ismert.¹²³

A Károlyi grófok a román kori kaplonyi, egykor bencés, később ferences kolostortemplom déli oldalához építtettek kerek, kupolás sírkápolnát. Az 1834-es földrengésben a templom sajnos oly mértékben megsérült, hogy helyére Ybl Miklós tervei szerint új templomot építtettek, aminek áldozatául esett a barokk kápolna is. A kápolna egykori formáját XVIII. századi tervrajzról is,¹²⁴ és XIX. századi felmérésről is ismerjük.

Az említett szabadon álló kripta-kápolnák legtöbbje körül idővel temetők nőttek, és használatuk is összekapcsolódott a temető kiszolgálásával. Számos olyan centrális kápolnát is találunk, melyek eredetileg is temetőkápolnának épültek. Zalaegerszegen, Kassán, Sajóládon, Sümegen, Szécsényben, és Holicson még ma is a tetőben láthatjuk őket. Kecskeméten, Kismartonban, Vácott és Galgócon azonban a temetőt a városfejlődés során megszüntették, ma már egymagukban állva tanúskodnak csak az egykori temetőről. Kecskemét, Kassa és Vác esetében a kápolna építése egy-egy pestisjárványhoz köthető.

4.1.4.3. Kastélykápolnák:

A főúri lakhelyek szerves tartozékai voltak a magánkápolnák a középkortól fogva. Kialakításuk igényessége azonos súlyú volt a profán reprezentációs terekével. A barokk kastélyokban a kápolna általában nem kapcsolódott szervesen a reprezentatív térsorokhoz (lépcsőház, díszterem), hanem valamelyik oldalszárnyba került, főbejáratát akár közvetlenül az udvar felől nyíló külső kapu adta. Legfontosabb – funkcióra jellemző – építészeti elemük az oratórium volt.¹²⁵ A közvetlen külső megközelítést indokolhatta, ha a kápolnát a környező település lakosai is használták. Ez indokolhatta nagyobb alapterületüket, vagy akár önálló épületként való kialakításukat.

Ha a kastély, vagy palota egy helyisége szolgált csupán kápolna céljára, sokszor ennek egyszerűen téglalap alaprajza volt, lekerekített sarkokkal (pl. pápai Esterházy-kastély, nagyváradi püspöki palota, egri püspöki palota; de hasonló elrendezésű az egri Líceum kápolnája is). A legigényesebb építtetőik esetében a kápolna több boltszakaszos, templom méretű is lehetett (pl.: budai királyi palota, gödöllői Grassalkovich-kastély). Néha e magánkápolnák azonban centrális elrendezésűek voltak. Különleges téralakításuk, és igényes kialakításuk egybecsengett a főúri reprezentáció igényével.

Korai példa erre az 1649-ben kialakított nyolcszögű kápolna a vöröskői Pálffy-várkastélyban; terét stukkókkal borított kolostorboltozat fedi, mezőiben Carpofo Tencala festményeivel.

A körmendi Batthyány-kastély kápolnája

¹²² FORGÓ 2009, 85.

¹²³ GENTHON 1959/II, 399

¹²⁴ FATSAR 2008, 127. (MOL T20, No.105.)

¹²⁵ HARIS 2002, 285.

A körmendi Batthyány-kastély egyik reneszánsz eredetű kerek saroktoronyában alakították ki a kápolnát az 1730-as években, valószínűleg Donato Felice Allio tervei szerint.¹²⁶ Az egykor háromszintes tornyot teljes belmagasságában a kápolna foglalta el, így szokatlanul nyújtott tér jött létre.

Gazdagon kialakított rokokó enteriőr jellemzi a fertői Esterházy-kastély ovális kápolnáját, a bogoszlói Erdődy-kastély Maulbertsch freskóival díszített görögkereszt alaprajzú kápolnáját, és a monoki Andrassy-kastély négyzetes kápolnáját.

Az erdélyi Görgényszentimrén álló Bornemissza-kastély oldalszárnyának végéhez 1760-80 között építették az íves falakkal határolt, ovális jellegű kápolnát.¹²⁷

A pozsonyi Grassalkovich-kastély négyzetes hajójú, 1770-ben épült klasszicizáló késő-barokk kápolnáját főként az attraktív, látszarchitektúrát megjelenítő mennyezetfreskója teszi centrális jellegűvé.

A budai királyi palota említett, három boltszakaszos kápolnája mellé oldalkápolnaként épült Franz Anton Hillebrandt tervei szerint a Szent Jobb őrzésére szolgáló ovális alaprajzú kápolna.

Borfőn a Körmeny család kastélya mellett, de attól teljesen függetlenül áll a kápolna, mely egyben a falu temploma is volt. Külső, toronytalan tömege is centrális elrendezést mutat. Azonban a szabálytalan nyolcszög alakú falak mögött nem oktagonális, hanem görögkereszt alaprajzú tér bontakozik ki. A rokokó enteriőr finom részletekben gazdag és igen jó arányú.¹²⁸

Szintén a kastélytól függetlenül, sőt attól messze a kertben áll a cseklézi Esterházy-kastély Szent Anna-kápolnája. Kerek, hevederes kupolával fedett hajója görögkereszt formára van bővítve az előtérrel, a szentéllyel és két, keresztirányúban elhelyezett melléktérrel. Szentélye mögött áll a sekrestye. Hajójának tömegét gúlasisak fedi, a sekrestye fölött kis huszártorony emelkedik.

Az illéfalvi, Sans Soucinak nevezett kastélykertben¹²⁹ is állt egykor egy kis centrális kápolna, melyet napjainkban rekonstruálnak romjaiból.

Az egyházi főurak otthonaiban a kápolnáknak még jelentősebb reprezentációs szerepe volt. Közöttük az egyik leggazdagabb kialakítású az Batthyány József esztergomi érsek pozsonyi palotájának ovális kápolnája. A palota 1777 és 1781 között épült Hefele Menyhért tervei szerint. A kápolna belső homlokzata hálós tagolású, két szintes. A tér meghatározó dísz a Maulbertsch festette kupolafreskó. A tér átlós tengelyeinek végén félköríves térbővületek nyílnak. Ezek boltozatának festett kazettái, az oltárok redukált, architektonikus jellegű keretezései és a párkányok kialakítása (konzolsor, golyvázódás mentesség) klasszicizáló jelleget adnak a térnek.

Szintén ovális alaprajzú a veszprémi püspök sümegei kastélyának kápolnája. A rokokó kápolna a kommunizmus ideje alatt elfalazva állt, így viszonylag épségben megőrződött a dekoratív enteriőr.

A mecseknádasdi püspöki nyaraló-kastély mellett szabadon álló kápolna épült 1770-ben. A nyolcszögű teret fedő kolostorboltozatra a pozsonyi trinitárius templom kupolafreskóját utánzó látszat-architektúra került.¹³⁰ A közeli Püspökszentlászlón szintén a pécsi püspöknek épült nyaraló 1797-ben. A kastélyhoz kapcsolódik, de önálló, szabad tömegével jól érvényesül a kereszt alakban bővített ovális alaprajzú, klasszicizáló késő-barokk kápolnája.

Nem csak a püspököknek lehetett centrális magánkápolnája. Példa erre a zirci apátság akli majorságának kápolnája.

4.1.4.4. Egyéb kápolnák

Számos további barokk kápolnával találkozhatunk országsszerte. Ezek funkciója „első ránézésre” nem is állapítható meg. Lehetek ezek fogadalmi kápolnák, kegykápolnák, emlékkápolnák, stációk

¹²⁶ uo.

¹²⁷ NAGY 2009, 98. (KOVÁCS 2005, 60-68)

¹²⁸ A centrum fölött emelkedő függőkupolán azonban bántóan primitív látszat-architektúrát mutató freskó található. Nem tudom, mennyiben köszönhető a közelmúlt felújításának a festmény kvalitása...

¹²⁹ FATSAR 2008, 125.

¹³⁰ GALAVICS 1984, 252-253

kápolnák, szentek tiszteletére emelt kápolnák, vagy akár egyszerre ezekből több funkciónak is megfeleltek. Legegyszerűbb kialakításukban piciny téglány hajóhoz „jelzés értékű” szentély csatlakozott, homlokzatukat – sokszor íves – oromzatuk, és a kapu határozta meg. Emellett azonban igen gyakran centrális téralakítással is találkozhatunk e kápolnák esetében. Ez főként a kis méretből adódó szabadság és a szimbolikus tartalom (nem pedig az igényes megrendelő) következménye. Ezt támasztja alá a néha provinciális kialakításuk is.

Alaposabb elemzésükre nagy számuk miatt itt nem vállalkozom, a melléklet adatbázisában tárgyalom egyesével a mintegy negyven, eddig általam nem említett kápolnát.

4.2. Keleti rítusú felekezetek szakrális terei

4.2.1. Ortodoxok

A magyarországi ortodox közösségek legrégebbi építészeti emlékei középkoriak. A demsusi, a guraszádi és a priszlopi templomok centrális téralakításuk miatt érdemelnek említést. A csekély számú középkori emléket követően az ortodoxok a török hódoltság utáni időkben építettek nagy számban, tartós anyagból templomokat.

A XVIII. század nemcsak a békés időszak miatt hozhatott fellendülést, hanem az ortodoxok száma is jelentősen növekedett a középkorhoz képest. A két legjelentősebb ortodox nemzetiséget hazánkban a románok és a szerbek alkották. A románok száma Erdélyben jelentősen megnövekedett a XVIII. századra. A szerbek a török háborúk következtében több hullámban vándoroltak be hazánk területére, melyek között a legjelentősebbet Csarnojevity Arzen ipeki pátriárka vezette 1690-ben.

Az ortodox építészet nagy hagyományai ellenére hazánk területén az ortodox templomok téralakítása inkább hasonlított a katolikus templomokéra, mint a bizánci eredetű térformákra. Ez a homlokzat közepén álló toronyban¹³¹ és az alapvetően hosszázás, apszisban záródó téralakításban nyilvánult meg.

Mindazonáltal a templomaik rendelkeztek sajátos vonásokkal. Egyrészt elmaradhatatlan eleme volt templomaiknak a szentély előtt álló ikonosztáz, mely azonban az alaprajzban nemigen eredményezett módosulást (hacsaknem azt, hogy a szentély lényegesen nem keskenyebb, mint a hajó). Másrészt gyakori megoldás volt,¹³² hogy a hajó (solea) ikonosztáz előtti végén két térbővület adott helyett az énekesek padjainak (ennek neve szerbül pevnic). Ez a két térbővület meghatározott egy – külső tömegben is megjelenő – keresztirányú tengelyt, mely centralizáló jelleget adott a térnek. (Szép példa erre a tértípusra a szentendrei Belgrád székesegyház és Tyiprovacska templom.¹³³)

A centralitás további erősödését jelenthette, amikor a templom közepén elhelyezkedő boltszakaszt szélesebbre, magasabbra alakították ki, mint a többi boltszakaszt. Erre példa az erdélyi templomok közül a kolozsvári görögtemplom utcai templom,¹³⁴ a szerb templomok közül a szegedi, vagy a magyarbólyi templom. E „hangsúlyosabb” csehboltszakaszok azonban a külső tömegben általában nem jelentek meg, így a templom tömegképében mégiscsak a hosszázasság volt a döntő.

Eltér az eddigiekben leírt általános formáktól a grábóci templom, az egyetlen hazai, újkori, szerb ortodox kolostortemplom.

A grábóci templom leginkább a tamburos kupolája miatt különleges a hazai emléktanyagban, mely a külső tömegnek is meghatározó eleme. Az

¹³¹ Az ortodox templomok tornyai sokszor csak későbbi periódusban, a türelmi rendelet után épültek csak meg.

¹³² A szerb templomok esetében a XVIII. század közepétől lett általánossá. (VUKOSZÁVLYEV 2001; VUKOSZÁVLYEV 2013)

¹³³ VUKOSZÁVLYEV 2013, 182-183. templomtípológiájában ezt negyedik, fejlett típusnak nevezi.

¹³⁴ B NAGY 1977, 81. kép

ikonosztáz által optikailag leszűkített belső térben a magas kupola valóban domináns elemként jelenik meg a centrum fölött. Gazdagabb kialakítása abban is megnyilvánul, hogy az ikonosztáz mögött – a hazai gyakorlattal ellentétben – külön melléktereket hoztak létre a prothesisz és a diakonikon számára.¹³⁵

Az ortodox emlékek között feltétlenül megemlítendő Alexandorvna Pavlovna nagyhercegnő, 1802-ben, klasszicizáló későbarokk stílusban épült ürömi sírkápolnája. A kicsiny épület kiemelkedő minőségű, egyedi műalkotás. Ovális hajója még a barokk idők idézi, de a külső, zárt tömeg, a síkszerű homlokzatok – melyek jellemző eleme a triglyphes dór párkány – és a tetőt koronázó füzérszerű obeliszk már az átmeneti kor klasszicizmus felé mutató irányának jelei.

4.2.2. Görögkatolikusok

A görögkatolikus vallás az ország keleti felében és Erdélyben, magyarok, románok, és a ruszinok körében volt elterjedt. Ahogyan a liturgiájuk, úgy az építészetük is sok közös vonást mutatott az ortodoxok építkezéseivel. Ezek közül az ikonosztázion előtti térbővületekkel, a kliroszokkal gazdagított alaprajzi elrendezés emelendő ki centralizáló jellege miatt. Kliroszos alaprajzra példa a mai Magyarország területéről Abaújszántó, Abod, Balsa, Baskó, Bodrogkeresztúr, Érpatak, Gadna, Gávavencsellő, Hejőkeresztúr, Kány, Nyírkáta, Szerencs, Tokaj és Végardó görögkatolikus temploma.¹³⁶

A legrangosabb görögkatolikus építkezés a XVIII. században a balázsfalvi püspöki székhely kiépítése volt,¹³⁷ melynek költségeit a bécsi Udvari Kamara állta. A Johann Baptist Martinelli, bécsi építész tervei szerint 1738-tól kezdődő – és közel negyven évig elhúzódó – építkezések központi eleme a püspöki székesegyház. Érdekes kettősség jellemzi. Külső megjelenésében, a (mára már átalakított) közép-tornyos főhomlokzatában és az architektúra hűvös, klasszicizáló részleteiben a görögkatolikusok identitásának egyik fontos eleme: a „nyugathoz” való hűség fejeződött ki. Az egyszerű, téglalap befoglaló formájú templom közepén emelkedő – a téralakításban domináns szerepet betöltő – csegelyes, lanternás kupola, valamint az ikonosztázion és a kupola freskója, melyek környékbeli ortodox mesterek munkái az uniót egyház identitásának másik komponensét reprezentálta: a bizánci eredetet.

Témánk szempontjából az első görögkatolikus püspökség, a munkácsi története is fontos. Kezdetben a munkácsi püspökök a munkács-csernekhegyi kolostorban éltek. E kolostor 1661-ben épült temploma kerek hajójú, centrális templom volt, melyet azonban 1826-ban lebontottak, s csak egy rajzi ábrázolás maradt fenn róla. A szerzetesek és püspök közötti állandó feszültség miatt azonban új, a kolostortól független püspöki rezidencia mellett döntöttek, melyet először Munkácson kezdtek el felépíteni, majd Mária Terézia 1771-ben úgy határozott, hogy Ungvárra helyezi át a püspöki székhelyet az üresen álló várba. Ezen új központ kialakításához több terv is készült, közöttük az 1774-ben, Johann Grenner és Lorenz Lander által tervezett második variánssal, melyben az új püspöki székesegyház nagyvonalú, görögkereszt alaprajzú templom lett volna, melynek szentélye az egyik ó-olasz-bástya falaira épült volna rá.¹³⁸

Az egész évszázad egyik „legizgalmasabb” tömegalakítású temploma a nagykárolyi görögkatolikus templom volt. Az 1737-től, Rácz Demeter jószágkormányzó mecénatúrája nyomán épült templom alaprajza a szokványosnak mondható, kliroszos sémát követi.¹³⁹ A külső megjelenést azonban karakteressé és egyedivé teszi a kliroszok között emelkedő, torony-szerűen magas, tamburos kupola, a szentély fölött emelkedő, tambur nélküli, de lanternás sisakkal fedett másik kupola, és a főhomlokzat két hagymasisakos harangtornyának dinamikus együttese.

¹³⁵ VUKOSZÁVLYEV 2013, 211.

¹³⁶ TERDIK 2011/1. Kliroszos alaprajzú templomok természetesen jelenlegi határainkon túl is sokfelé épültek.

¹³⁷ TERDIK 2011/2

¹³⁸ TERDIK 2014. A terv végül nem épült meg, az új székesegyház a jezsuitáktól elvett templom átalakításával jött létre.

¹³⁹ TERDIK 2007

Spirituális értelemben a legnagyobb jelentősége a máriapócsi kegytemplomnak volt. A kicsiny falu egy csodás esemény miatt került a figyelem középpontjába, 1696. november 4. és december 8. között könnyek folytak az Istenszülő-ikon szeméből. A könnyezés 1715-ben megismétlődött. A csodákat követően Máriapócs fontos zarándokhellyé vált, így indokoltá vált egy nagyobb, igényesebb templom építése. Az új templom 1731-1749 között épült föl Liczky Nikodém, kassai építőmester tervei szerint.¹⁴⁰ A két homlokzati tornyos, félköríves szentélyzáródású templom három boltszakaszos, fiókos dongával fedett hajójának középső boltszakasza szélesebb, mint a többi, és két oldalról félköríves oldalapszisok csatlakoznak hozzá. Ezáltal centrális alaprajzú tér jött létre, de a központ magassági értelemben nem volt hangsúlyozva. 1730-ban, a tervezést kezdeményező megbeszélésen a megjelentek – köztük az építető, Bizánczy György Gennadius munkácsi püspökkel – megegyeztek hogy a templom „ad normam Ruthenicam” épüljön.¹⁴¹ Ezen intenció részleteiről sajnos többet nem tudunk, de feltételezhetjük, hogy ennek gyümölcseként született meg a centrális alaprajz. Noha a két félkörös apszis a kliroszos templomokban általánosnak mondható a görögkatolikus templomok körében, a máriapócsi alaprajz mégsem azonosítható velük pontosan, hiszen a kliroszok a szentély közelében álltak, és kis méretűek voltak, míg a pócsi templom oldalapszisa a templom közepére épültek, és nagyobbak voltak.

A görögkatolikus templomok nagyobb része azonban a XVIII. században még fából volt. E fa templomépítészetnek számos szép emléke megőrződött napjainkig, főként a Felvidék keleti részén és Kárpátalján, az egykor ruszinok lakta területeken. E fatemplomok téralakítás szempontjából lényegileg a korábbi hagyományokat vitték tovább, de az új stílus, a barokk is megjelent rajtuk, a nyílások kialakításának és a barokkos épületplasztikának (pl. a toronysisakok) formájában.

A ruszinok népcsoportjairól, a lemkókról és a bojkókról elnevezett templomtípusok háromszatúak voltak, ahol a boronafalú templom négyzetes hajóból, kisebb, négyzetes szentélyből és nyugati női szakaszból állt.¹⁴² Díszes formájukban mindhárom térrész fölött toronyszerű felépítmény emelkedett; a legmagasabb, a homlokzati torony volt, a hajó fölött akár több lépcsőben megtört, kupola-szerű sátortető volt. A szentély fölött emelkedő huszártoronnyal együtt e három elem jellegzetes, lépcsőzetes tömegjátékot hozott létre. A hajót a belső térben általában teknőboltozat-szerű, csonkakúp alakú deszkamennyezet fedte. Mivel az ikonosztázion a látvány tekintetében lehatárolta a hajót a szentélytől, e térlefedés nagyobb vertikális hangsúlyt, ezáltal centrális jelleget kapott.

A rózsadombi görögkatolikus fatemplom

Ilyen téralakítású fatemplomra példák a mai Szlovákia területén Borókás (Jedlinka), Dobroszló, Felsőhunkóc, Harcos (Zboj), Koróc (Korejócz), Kozsány, Körmös, Laborcő (Habura), Ladomér, Lukó-Venéce, Meredély (Pikra), Mérfalva (Mirolya), Mérgesvágása, Miklósvölgye, Pataki (Potoka), Rózsadomb (Bodruzsál), Szemes (Semetkócz), Trocsány, Újszék (Novosedlicza), Végcsarnó templomai; Kárpátalján Csontos, Erdőludas, Sóslak, Szélestő, Uzsok templomai.

4.3. Az evangélikusok templomai

Az evangélikusok templomépítkezéseit – a többi protestáns felekezethez hasonlóan – nagyban meghatározta aktuális jogi helyzetük, illetve a szabad vallásgyakorlás korlátozásának mértéke. A Habsburg udvar protestánsellenessége fokozatosan vált egyre erősebbé a barokk ideje alatt, és csak a korszak alkonyán, II. József alatt vett radikális fordulatot a türelmi rendeletekkel. Emiatt a lutheránus templomépítészet Magyarországon a barokk korban nem tudott szabadon kibontakozni.

¹⁴⁰ TERDIK 2008

¹⁴¹ TERDIK 2008, 525.

¹⁴² PUSKÁS 2005

Templomaikat, akár középkoriak, akár újonnan épültek voltak, számos esetben elvették tőlük (például a pozsonyi evangélikus templom a jezsuitáké lett); a templomépítési tilalom alól pedig mentességet nyerni ritka uralkodói kegy volt.

Azokon a területeken, ahol zömében evangélikusok éltek, megengedték, hogy néhány kijelölt helyen (ezek voltak az ún. artikuláris helyek) templom épülhessen, ám ezek formáját is szabályozták, hogy monumentális megjelenése ne lehessen, és maradandó anyagokból nem épülhettek. Ezek a fa, artikuláris templomok a Felvidéken, a szlovákok lakta területeken többnyire kereszt alaprajzon épültek (Nagypalugya 1693, 1774; Lestin 1688); Késmárk 1717; Garamszeg 1725-26). E forma feltehetően a sziléziai fatemplomokra vezethető vissza (Schweidnitz/Świdnica, 1657-58; Hirschberg/Jelenia Góra, 1709-18; Landeshut/Kamenna Góra, 1709-30). A délebbre fekvő helyek artikuláris templomaira – pl. Nemeskér, Nemescsó, Nemesdömölk stb. – nem a görögkereszt, hanem a hosszanti, teremszerű elrendezés jellemző. Az alaprajzi formák különbözőségében nem csak a helyi hagyományok, hanem sokkal inkább a vármegyéenként eltérő előírások is közrejátszottak.

Mária Terézia uralkodásának vége felé mind több olyan esettel találkozunk, mikor az evangélikusok engedélyt kaptak téglatemplom építésére. Ezek az említett fatemplomok mintáját követték téralakításukban (Toporc 1767, Békéscsaba kistemplom 1773; Maglód 1776; Domony 1777) még, ha földrajzilag távol is eshettek az említett felvidéki fatemplomoktól. A kulturális kapcsolatot indokolja, hogy ezek az említett települések is jelentős szlovák népességgel rendelkeztek.¹⁴³

A türelmi rendelet az addigiakhoz képest sokkal szabadabb módon engedte a protestáns templomépítkezéseket, melynek nyomán igen nagy számú építkezés indult meg. Ebből az időből származik a görögkereszt alaprajzú típus legmonumentálisabb későbarokk emléke, a miskolci (1797), Felvidéken a gölnicbányai (1784) és a jó építészeti arányokkal megalkotott iglói (1790-1796) templom.

Az evangélikusok sok helyen a település középkori templomát használták tovább. Cinkota és Kistorony (Neppendorf, ma Nagyszébenhez tartozik) esetében a középkori falak felhasználásával, barokk bővítéssel hoztak létre latin-kereszt alaprajzú templomot.

A kereszt alaprajz az evangélikus templomok elrendezésében később is megjelenik, a klasszicizmus formavilágával ötvöződve. Besztercebánya 1803-1807 között és Kassa 1816-1820 között épült temploma ovális kupolájával még a barokk térszervezés örökségeként készült, de a részletek már a klasszicizmus felé mutatnak. Körmöcbánya és Lőcse görögkereszt alaprajzú templomai már sokkal tisztábban klasszicista alkotások.

A Szepességben egy sajátos „épülettípus” kialakulását figyelhetjük meg,¹⁴⁴ mely magán viseli a kereszt alaprajzú artikuláris templomok hatását: három boltszakasz alkot hosszanti teret e templomoknál, melyek közül a középső boltmező szélesebb a többinél, és ez megmutatkozik a külső tömegben is, mint egy „csökevényes” keresztoszár. Érdekes, hogy így a katolikus, későbarokk nyújtott görögkereszt alaprajzú templomokhoz nagyon hasonló térforma született meg.¹⁴⁵

A kereszt alaprajzú templomok építését nemcsak a kulturális kapcsolatok, szimbolikus jelentésük és szerkezeti előnyök magyarázzák, hanem a nyugat-európai protestáns templomépítészeti gyakorlata, melyben – a hugenotta építészettől fogva – számos centrális típus

A szepesbélai evangélikus templom (1784)

¹⁴³ KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011/1

¹⁴⁴ E típust reprezentálják Mateóc, Merény, Strázsa, Szepesbéla, Szepesszombat, Szepesváralja és Szepesolaszi templomai. E centralizáló jellegű épületek nem szereplnek az adatbázisban; viszont a hozzájuk hasonló, de gazdagabb kialakítású iglói evangélikus templom megtalálható a mellékletben.

¹⁴⁵ Noha az eredetük más, mert az említett katolikus templomok – Franz Anton Pilgram közvetítésével – Carlo Rainaldi építészettől származtathatóak, nem pedig a sziléziai fatemplomoktól.

kialakult. Ezek között a kereszt alaprajz különösen kedvelt volt, noha már a kortársak kritizálták e térformát,¹⁴⁶ mert nem látható be minden része a négyzeti pillérek takarása miatt. Így a szűkebb, jelzésszerű keresztszárak azzal is indokolhatók, hogy a szimbolikus forma megtartása mellett a tér átláthatósága is optimális maradt.

A kereszt alaprajzúak mellett más centrális elrendezésű templomot alig találni a lutheránusok építkezései között. Templomaik többsége hosszházas volt, még ha igényes építetőkéről volt is szó, s ha fel is merült a tervezés szakaszában a centrális térforma (például a soproni templom esetében¹⁴⁷). Az eddig említettekén túl csak három további centrális templomot tudunk felsorolni. Az erdélyi szász település, Malomárka 1751-ben pusztító árvíz után újjáépült templomának alaprajza elképzelhető, hogy középkori centrális formák utánzásával magyarázható.¹⁴⁸

Selmecbányán Joseph Tallherr tervei szerint 1794-96 között épült nagyszabású klasszicizáló későbarokk templom terének vezérmotívuma az impozáns ovális kupola, melyhez a bejáraton és az oltártéren kívül még hat, karzatokkal felosztott félkörös alaprajzú térbővület kapcsolódik.

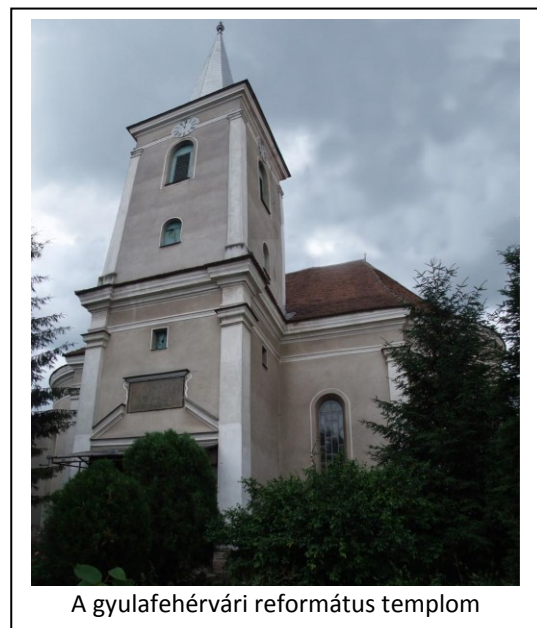
Nemesváralja 1784-1801 között épült kicsiny temploma a főnemesi mecenatúra szép gyümölcse. Kosárféves árkádjai még a barokk ízlés maradványai, de a körperipteroszt utánzó térszerkezet már egyértelműen klasszicista.

4.4. A reformátusok templomai

Érdekes kettősség jellemzi a legtöbb református templomot: a tömegalakításuk a katolikus templomok archetípusát utánozza, és longitudinális jellegű, a belső térük használata általában – a középkori hagyományként a hajó egyik hosszfalának közepén elhelyezett szószék körül elrendezve a padokat – centrális jellegű. A külső tömeg hossz tengelye és a belső tér berendezésének az úrasztalára és a szószékre irányuló tengelye általában merőleges egymásra. Tehát hosszházas templomokat használtak centrális funkcionális elrendezéssel.¹⁴⁹

Azért építettek külső tömegében hosszházas templomokat, mert a türelmi rendelet után presztízskérdés volt számukra, hogy a katolikus templomokhoz hasonló épületeket építhessenek, amivel bizonyíthatják egyenrangúságukat, így a középkorból eredeztethető, hosszházas, homlokzati tornyos templomtípust vették át és éltették tovább. Ehhez a szimbolikus üzenethez annak árán is ragaszkodtak, hogy egészen más térhasználatot valósítottak meg e templomokban, mint amire annak idején e térforma létrejött. A hagyományos templomforma megtartása mellett szólt, hogy a türelmi rendelet előtt is már használatban voltak maradandó anyagból készült református templomok, melyek a középkori – katolikus liturgiára épült – templomok átvételével és átalakításával jöttek létre. Emellett eredményezhették e tértípus általános használatát a reformátusok korlátozottabb anyagi lehetőségei is, ami nem tette lehetővé nagyobb fesztávolságú boltozatok elkészítését; ugyanis ily módon viszonylag gazdaságosan lehetett nagyobb tömeget befogadó tereket építeni téglány alaprajzon, amit sok esetben be sem boltoztak.

A torony elhelyezésével módosítani tudták ezt a tértípust úgy, hogy kevésbé legyen ellentmondás a külső és a belső között. Szép példa erre a gyulafehérvári református templom,¹⁵⁰ ahol a torony a hosszanti tér közepére, a bejárat fölé, a szószékkal szembe került, míg a hajó két végét szimmetrikusan lekerekítették.

¹⁴⁶ STURM 1712

¹⁴⁷ WINKLER 1978

¹⁴⁸ KOVÁCS 2004

¹⁴⁹ BIBÓ 1967

¹⁵⁰ ORBÁN 2008

Ez az eddigiekben vázolt téralakítási szokás olyan általánosnak mondható, hogy összesen csak két olyan barokk kori magyar református templomot ismerek, ami centrális térformálás kapcsán említendő. Ezek közül ez egyik a Kaposvár melletti Kiskorpád háromszögű temploma. A háromszögű alaprajz – és a református istentisztelet centrális jellege – ellenére ebben a templomban is a hosszázasság dominál. Maga a hajó sem egyenlő oldalú, hanem egyenlő szárú háromszög alaprajzú, melynek a bejáratnál szembe fordított csúcsába került a szószék, így a térhasználat a kálvinista szokásoknál tengelyesebb jellegűvé vált. A homlokzati torony tovább erősíti a hosszanti tengely szerepét.

A másik emlék egy kis aranyosszéki falu, Kercsed 1783-ban épült temploma, mely szabálytalan, tojásdad alakú kontúrral rendelkezik. Formája a falu identitásában fontos szerepet betöltő 1703-ban elpusztult¹⁵¹ kerek középkori templomokra vezethető vissza.¹⁵² Sík, kazettás famennyezetével, szabálytalan hajójával, provinciális formáival a kercsedi templom nem egy jellemző barokk alkotás.

4.5. Az unitáriusok templomai

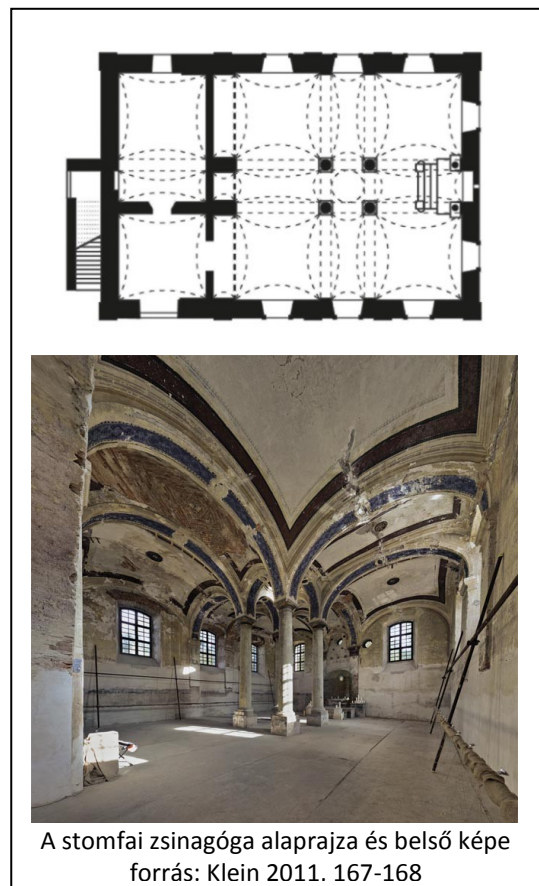
Az unitáriusoknak – szerény létszámuk miatt – nem alakult ki önálló építészetük, jellegükben a kálvinista templomokat követik. Méretében és kvalitásában kiemelkedik közülük a barokk alkonyán épült kolozsvári nagytemplomuk (1791-96, tervezte Türk Antal).¹⁵³ A végein lekerekített, három boltszakaszból álló hajót a hosszoldal mentén kétszintes mellékterek övezik. A középső boltszakasz jelentős meghosszabbításával, itt a karzatok vonalának a szélső falig történő íves visszametszésével, az így képződő térbővületek negyedgömbkupola-szerű boltozattal való lefedésével hangsúlyos keresztmetszettel képződött.

4.6. Zsinagógák

A barokk korszakának kezdetén a királyi Magyarország területén kevés zsidó élt, főként a hódoltság területén alkottak nagyobb számú közösségeket. Buda visszafoglalása után azonban – a törökökkel való sorsközösség következtében – jóformán eltűntek az országból néhány évtizedre. A XVIII. század kezdetétől Alsó-Ausztria, Morvaország és Galícia felől érkeztek zsidó bevándorlók,¹⁵⁴ kiknek a száma a század végére megközelítette a százezret. II. József uralkodásáig azonban szabad királyi városba nem költözhetek, így legnagyobb közösségeik a mezővárosokban találtak (pl.: Óbuda), ahol a földesúrral sikerült megegyezniük.

A század első felében imaházai még egyszerű, „szükség-építmények” lehettek, igényesebb zsinagógákat a XVIII. század utolsó harmadában kezdték építeni.

E zsinagógák formája sok közös vonással bír. A bevándorlók eredetének megfelelően a lengyel zsinagógák kialakítását követik, redukált formában. Legkarakteresebb eleme a belső térnek a centrumban álló négy oszlop, mely 9 – nem egyenlő – részre osztotta a zsinagóga terét. A középső négy oszlop alatt volt a bima, mögötte a dél-keleti végfalban a tórafülke. A kilenc boltszakaszt csehboltozattal fedték. A

A stomfai zsinagóga alaprajza és belső képe
forrás: Klein 2011. 167-168

¹⁵¹ LÉSTYÁN 2000/1, 495.

¹⁵² ORBÁN 1871/5, 120.

¹⁵³ B NAGY 1977, pp. 42-45.

¹⁵⁴ KLEIN 2011, 73.

nők a tórafülkével átellenben – külön bejáratú, külső lépcsőn megközelíthető – karzaton kaptak helyet. A barokk zsinagógák külső tömegükben egyszerűek, dísztelenek voltak, torony nélkül, nyeregterővel fedték őket, a téglány kubust csak a karzat külső feljárójának additív tömege törte meg.

E kilenc osztatú tér eredetileg gazdag szimbolikus tartalommal bírt, és egyes kutatások szerint¹⁵⁵ a jeruzsálemi templom formájára utalt, de e szimbólumrendszer nem nyilvánult meg úgy a magyar zsinagógákon, mint a németalföldi, vagy a lengyel előképeiken, csupán a térstruktúra lett átvéve.

Két legkorábbi ismert példája e típusnak a szécsényi és az óbudai zsinagóga, elpusztult. Előbbit a második világháború után bontották le (fényképekről ismerjük igényes barokk díszítésekkel kialakított enteriőrjét), utóbbit – melyet 1767-1779 között Nöpauer Máté tervei szerint építettek – 1821-ben átépítették klasszicista stílusban, gyökeresen megváltoztatva barokk térstruktúráját.¹⁵⁶ A XVIII-XIX. század fordulójáról azonban ismerünk ma is álló zsinagógákat: a bonyhádi (1795), a mádi (1798) és a stomfai (1803). További, mára elpusztult, e körhöz sorolható emlékek voltak a zsámbéki, gyöngyösi, a paksi (1795), a csejtei és a trencsényi (1804). A XIX. század első felében még néhol továbbélt e térforma (pl.: Hunfalva (1821), Apostag (1822), Bártfa (1836), Huszt (1852)), de ez idő alatt a protestáns templomok hatására – és a kezdődő emancipáció jegyében – új, hosszanti elrendezésű klasszicista zsinagóga-típus lett az általánosan elterjedt.¹⁵⁷

A négyoszlopos zsinagóga tere a többi felekezeti templomától meglehetősen eltérő térszerkezet volt. Centrális elrendezésű tér, de amíg a keresztény templomoknál a centrális tér középpontjában a tér felnyílik, és legnagyobb tágasságát éri el, addig a négyoszlopos zsinagóga téri középpontjában a legszűkebb, legtömörebb, adott esetben a legalacsonyabb.

¹⁵⁵ KRAVTSOV 2005

¹⁵⁶ KLEIN – NAGY 2014

¹⁵⁷ KLEIN 2011, 177-208.

5. Tervezők, stiláris kapcsolatok

A centrális templomok esetében is igaz, ami a magyarországi barokk építészetéről általánosságban is elmondható, hogy főként külföldi eredetű hatások nyomán fejlődött. E – leginkább nyugatról érkező – építészetben persze több komponens is elegyedett. Esőként is az itáliai mestereket kell megemlítenünk, akik főként a XVII. században játszottak fontos szerepet, de a XVIII. században is találkozhatunk velük. Ám az olasz hatások is többnyire „átszűrődnek” az osztrák közege, úgy érkezek hozzánk, ahogyan ez elmondható a cseh, morva föld felől érkező építészeti áramlatokról is.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – a hazai centrális templomok építészetének néhány fontosabb stiláris rétegére térek ki.

5.1. Itáliai hatások

A centrális templomok építészetének nyitánya, a lékai ágostonredi templom is itáliai mesterekhez köthető, a kivitelező építész nevét ismerjük Pietro Orsolino személyében. A belső, ovális jellegű tér előképeként a római San Giacomo degli Incurabilit szokták megnevezni,¹⁵⁸ de a boltozat merőben eltérő jellege miatt volna helye még a párhuzamok kutatásának. A homlokzat mindenestre nem annyira római példákhoz hasonlít, mint inkább például a Slazburg melletti Dürrnberg Mária mennybevétel temploméra, mely 1596 és 1614 között a szintén észak-itáliai Vincenzo Scamozzi és Santino Solari, a salzburgi dóm építői tervei szerint épült, így a salzburg környéki, vagy észak-itáliai emlékek vizsgálata lehet, hogy a tér tekintetében is közvetlenebb előképet tárhat fel.

Az olaszok hatása a későbbiekben csökken, az osztrák mesterek szerepvállalása növekszik. Két háromszöges szerkesztésű szép kápolnánk, a nagykátai Keglevich-sírkápolna és a váci Rókus-kápolna egyértelműen római előképekre vezethető vissza, noha az épületek részleteikben és összehatásukban is sokban eltérnek archetípusaiktól. Mivel tervezőjüket nem ismerjük, nem tudjuk, hogy milyen közvetítéssel érkeztek hozzánk e formák, volt-e egy közbülső – feltételezhetően osztrák – állomás.

A nagy, 1740-es pestisjárvány emlékére épült váci Szent Rókus-kápolna a Francesco Borromini tervezte római San Ivo della Sapienza kápolnájának leszármazottjaként értelmezhető. A váci kápolna alaprajza egyenlőszárú háromszögre szerkesztett, három karéjból és az ezeket összekötő egyenes szakaszokból áll. A háromszög súlypontjában nyolcszögű lanterna töri át a mennyezetet. A teret fedő boltozat különleges megoldásként az alaprajzot követve indul, és fokozatosan simul ki a lanternához érve, nem pedig az épület közepére helyezett félgömb-kupola, melyhez kiegészítő boltozatokkal kapcsolódnak a térbővületek (mint például az abai, vagy a gyöngyösi háromszögű terek esetében). Ez a fajta boltozat egész Európa barokk építészetében ritkának mondható, de éppen az említett római kápolna egyik fő jellegzetessége. Borromini épülete triangulációs szerkesztése miatt is hasonló. Noha a Rómában a homorú térbővületek közé iktatott befelé domborodó szakaszokat Vácon hiába keressük, a Rókus-kápolnában végigfutó főpárkány az egyenes szakaszokon szegmensívesen megtörik, ezáltal – az optikai csalódást is kihasználva – mégiscsak konvex és konkáv hullámzást imitál a belső térben. Általában e belső főpárkány megformálása magas művészi érzékre vall, hiszen megléte nagyban hozzásegít a tér dinamikus voltának kifejeződéséhez, de kis mérete és csekély kiülése nem osztja meg a teret vízszintesen, melyben éppen az egyik fő attrakció, hogy a térrészek nemcsak alaprajzi értelemben, hanem vertikálisan is szervesen kapcsolódnak egymáshoz. Tehát a színes térben a kicsi, fehér főpárkány finom rajzolata értelmezi a teret, de nem töri meg annak egységességét.

A hasonlóságok ellenére a váci kápolna esetében is merészség, és megalapozatlan volna közvetlen római hatásról beszélni. A kápolna részletei (nyílások, freskó) jobban párhuzamba állíthatók a német területek templomaival, például az – egyébként sokkal gazdagabban kialakított – háromszögű münsteri Clemenskirchével, mely azonban nemcsak a boltozat kialakításában követ konzervatívabb megoldást, de később is épült, mint a váci Rókus-kápolna, így más mintaadó épület

¹⁵⁸ VELLADICS 2002, 36. (Kiemeli az előképektől való eltéréseket is.)

után kellene kutatni. Az építészeti előképek keresését nehezíti, hogy a kápolna megformálásában több, széles körben elterjedt szimbolikus elem is megjelenik, melyek a közép-európai építészeti környezet kontextusában értelmezhetőek könnyen. Például a pestisjárvány emlékére országszerte emelt Szentháromság-oszlopok alaprajza is legtöbbször háromszög alaprajzú, ikonográfiai programjuk is hasonló volt, melyben Szent Rókusnak, a pestises betegeket ápoló középkori zarándoknak fontos szerep jutott. Ez magyarázhatja más Rókus-kápolnák (Pest, Eger) hasonló, háromkaréjos kialakítását is.

A nagykátai Keglevich-sírkápolna a Gian Lorenzo Bernini által tervezett római San Andrea al Quirinale kicsiny templomának mintáját követi. Erre utal haránt irányban nyújtott ovális hajója, a bejárat mellett kétirányban ferdén előrenyúló két kis szárny, a főhomlokzat háromszögű oromzata, és a kolosszeum-motívum szerű egységekkel tagolt belső tér, ahol a falakat koncentrikusan övezve hat – belső felületükön pilaszterekkel díszített – pillér áll.

A magyar emléktanyagban kevés példát találunk a harántovális kialakításra. Az egyik az 1765-ben felszentelt nagyvárad iргalmasrendi kolostor mellett álló Szent Őrangyalok-kápolna. Kupolateréhez térgörbe vonalvezetésű boltívvel sekély karzat-tér, és hosszú, dongaboltozatos szentély kapcsolódik. Az alaprajz Nagykátához hasonló vonásai ellenére római párhuzamok esetében nem említhetőek. A külső tömegben karakteres elemként megjelenő tagolatlan kupoladob fala, az enteriőr erős vertikális karaktere és a Johann Bernard Fischer von Erlach templomaira hasonlító homlokzat kialakítása¹⁵⁹ egyaránt a salzburgi barokk építészetben gyökerezeti az alkotást, ahol a velencei tanultságú Gaspare Zugalli által tervezett Kajetanerkirche mutat hasonló térszervezetet.¹⁶⁰ A közvetlenül Mária Terézia utasítására letelepített Miasszonyunkról nevezett ágostonos kanonisszák pozsonyi kápolnája szintén harántovális elrendezésű. A ma látható kápolna az eredetileg tervezett kolostorkápolna mögé épült oratórium, melynek az oltára a jelenlegi bejárat felé, a tervezett kápolna szentélye felé állt volna. Azonban a csegyes kupolával fedett, nyújtott görögkereszt alaprajzúra tervezett nagyobb kápolna sosem készült el, az ovális oratórium szolgál ma is a nővérek kápolnájaként, melynek homlokzatát, egyben a kolostor fő homlokzatát a város felé a torzóban maradt szentély homorú íve képezi. A kápolna tervezett alaprajzát az eredeti tervekőből ismerjük, melyek egy részét Zádor Anna publikálta 1935-ben.¹⁶¹ A terveket a francia Jean Nicolas Jadot készítette, aki az uralkodónő számos más megrendelésén is dolgozott a század derekán. A ritkán emlegetett kápolnát eredete is különlegessé teszi ugyanis a francia barokk hatása hazánk barokk építészetére – és a centrális templomokra – viszonylag csekély és epizódszerű.¹⁶²

Bernini az említett római temploma esetében a harántirányban nyújtott ovális teret a telekadottságok támasztotta szükség miatt alkalmazta.¹⁶³ Hogy a keresztirányú axist külön ne hangsúlyozza, annak méreteit tovább ne növelje, és ezáltal a kompozíciót egyensúlyban tarthassa, a kupolateréhez a szentéllyel és az előtérrel együtt 10 mellékteret kapcsolt, így a haránttengely végeinél nem kápolnákat találunk – ahogyan az egy hagyományos megoldásnál elvárható – hanem pillért. Visszatérve Nagykátához, ott ugyan nem tíz, hanem 6 pillér veszi körbe a centrumot, de Bernini kápolnájához hasonlóan szintén pillérek állnak az ovális tér harántirányú axisa végein. Egy tér észlelésének folyamatában tekintetünk a végpontokat keresi, miután az ahhoz vezető utat végigpásztazza, ott megpihen. Azáltal, hogy a kereszttengely végére nem térbővület, hanem pillér kerül, megszűnik az egyik lehetséges végpont, tekintetünk továbbcsiklik az axison. A körüljáró fülkái által kijelölt másodlagos tengelyek tehát nem esnek egybe az ovális nagytengelyével. Ez a tér

¹⁵⁹ NAGY 2009, 87-99.

¹⁶⁰ BIRÓ 1932, 72-75.

¹⁶¹ ZÁDOR 1935, 168-171. A tervrajzokat a Milánói Állami Levéltárban találta meg. A nővérek kolostorában található további 9 rajzról ismételt kérése ellenére sem engedtek fotót készíteni. Nem tudom, hogy megvannak-e még e tervek, de a nővérek bizalmatlanságát magam is megtapasztaltam, rajzot készíteni is alig engedtek, ameddig elő nem került az egyetlen magyar lakója a háznak egy kedves, igen idős nővér személyében.

¹⁶² VOIT 1975

¹⁶³ WITTKOWER 1975, 28.

dinamizmusát növeli, mert bizonytalanság marad a térkompozícióban, a tér szakaszossága csökken. E dinamikus hatás éppen a barokk téralakítás szándéka szerint való.

A nagykátai kápolna két kis melléktere – az egykori sekrestye és a mellékkápolna – rézsútosan áll ki a központi tömegből, ezáltal a szentéllyel háromszögű mintázatot alkotnak a kupolatér körül. Bernini a S. Andrea al Quirinale templomát kissé hátrahúzta az utca beépítésének vonalától, ezáltal egy kis teresedést képezve és segítve a külső hatásban a hosszanti tengely hangsúlyát. Az ovális tömegetől két íves fal vezet az utca vonalig, ölelő karként fogadva a látogatót. E térképző gesztus újraformálását is láthatjuk az említett két nagykátai melléktérben. E felvetést látszik erősíteni, a homlokzatképzés nyilvánvaló hasonlósága a római templomhoz: a főhomlokzat vezérmotívuma a főbejáratot keretező aedícula háromszögű oromzatával.

A nagykátaiak köztudatában élő képzet, miszerint „Fischer von Erlach” tervezte a kápolnát megalapozatlan hipotézisnek tekinthető. Ha a tervező kiléte foglalkoztat minket, felmerül, hogy esetleg az éppen a kápolna építésével egyidőben, 1760-ban a Keglevicheknek Pétervásárán kastélyt építő Christophoro Quadri szerepét volna érdemes közelebbről megvizsgálni, akiről tudjuk, hogy korábban működött Rómában.¹⁶⁴

A XVII. századi olasz impulzus elcsendesedése után a XVIII. század közepén ismét erősödött az itáliai mesterek szerepe,¹⁶⁵ Christophoro Quadri működése is ezt példázza. E művészek között legnagyobb hatású Giovanni Battista Ricca volt, aki egy egész mestercsoport vezetőjeként érkezett. Legfontosabb munkája a nagyváradi székesegyház, melynek nemcsak kivitelezője, hanem tervezője is volt. A latinkereszt alaprajzú püspöki templom a római Il Gesù mintáját követi. A jezsuiták főtemplomának hatása sokszor előkerül a hazai barokk építészeti kapcsán, de egyik sem templom utánozza azt olyannyira, mint a nagyváradi székesegyház. Ez megnyilvánul mindenekelőtt az alaprajzban: a szentély előtt négyzeti kupolával koronázott keresztszár áll, előtte négy boltszakaszos hajó következik, egymással összenyitott mellékkápolnákkal;¹⁶⁶ de a tartószervezetek és a részletek is számos hasonlóságot mutatnak.

Az itáliai hatású centrális kápolnák között meg kell említeni a várpalotai Zichy-sírboltot. Tervezőjét sajnos nem ismerjük, de a magyar emlékek között rendhagyónak mondható megformálása és hasonlósága a dél-tiroli Kaltern kápolnához indokoltá teszi az észak-itáliai párhuzamok keresését.

5.2. Osztrák hatások

A Habsburg Birodalom barokk építészetében az olaszos formák divatját nem kell feltétlenül mindig olasz mesterekhez kötnünk. A Voit Pál és az osztrák szakirodalom által „dunai barokk építőiskolának” nevezett, Jacob Prandtauer építészetéből eredeztethető stílusáramlatot az itáliai barokk formák intenzívebb utánzása jellemezte, azonban osztrák mesterekhez köthető. Az olaszos igazodás egy eklatáns jelensége lehetett a centrális terek divatja. A dunai barokk építőiskola talán leghíresebb emléke a Martin Wittwer által tervezett győri kármelita templom. A festői tömegalakítású templom a kezdetektől a magyar barokk építészettörténetírás figyelmében állt. Építéséről Voit Pál írt részletes tanulmányt.¹⁶⁷ A győri templom mintájára épült fel a pápai pálos templom is, és feltételezhetően a győri templom hatása tapasztalható meg a hajmáskéri és szápári ovális falusi plébániatemplomok téralakításán is. A dunai barokk építőiskolához szokták sorolni a

¹⁶⁴ VOIT 1970, 52.

¹⁶⁵ VOIT 1970, 52. „Új olasz hullámnak” nevezi ezt az áramlatot.

¹⁶⁶ Apró különbség, hogy az Il Gesù hajójának negyedik boltszakasza keskenyebb, mint a többi, hozzá kerek mellékkápolnák kapcsolódnak, melyek a keresztszár túloldalán is megismétlődnek oly térrendszert alkotva, mintha egy kilencosztatú, ötkupolás térhez egy háromszakaszos hosszházat csatolnánk, ahogyan azt a San Pietro – Maderno féle bővítésével – is követi. Nagyváradi esetében a hajó négy boltszakasza között nincsen különbség, a keresztház után már nem következik mellékkápolna, ezáltal nem képződik kilencosztatú tér a négyzet körül. E különbség azonban nem tekinthető a mű gyengeségének, az Il Gesù additív térképzése helyett itt a térrészek szervezettebb kapcsolatával találkozunk, mely a barokk jellegét erősíti a műnek.

¹⁶⁷ VOIT 1969

Linzben palléroskodó Paul Hatzinger által tervezett abai, háromszög alaprajzú Szentháromság-templomot is.

Gyakran állították egymás mellé a szakirodalomban a győri kármelita és a pozsonyi trinitárius templomot, noha – ovális alaprajzuk ellenére – nem közeli rokonai egymásnak. A pozsonyi Szentháromság templom, melyek hajója a győri 2-2 mellékkápolnával ellentétben 3-3 térbővülettel rendelkezik, a bécsi Peterskirche mintáját követi, egyszerűbb formában: kupolája tambur és lanterna nélküli, homlokzata redukáltabb. Voit Pál Franz Jänggl személyében találta meg a tervezőt (az addig emlegetett Johann Lucas von Hildebrandt helyett).¹⁶⁸ Az 1717 és 1725 között épült pozsonyi trinitárius templom közvetlen hatásáról nem tudok, jelentősége inkább abban állhatott, hogy a centrális templomok divatját erősíthette fővárosunk „hatósugarában”. A cseklézi Eszterházy-kastély parkjában álló kápolna tere nem csupán centrális, hanem párhuzamba is állítható a pozsonyi templommal.

A Pozsony melletti egykor önálló falu, Pozsonyhidegkút Kozma és Damján tiszteletére szentelt templomának alaprajza első ránézésre a trinitárius templomhoz hasonlít, 3-3 mellékkápolnája miatt. Azonban a téralakítása merőben más, mert az összes térbővülete egyforma magas, a főpárkány fölé, a kupolaboltozat fiókjaiig emelkedő, míg a pozsonyi templomban csak a keresztengelyben magasak a kápolnák, mintegy keresztházat képezve, a többi négy kápolna nyílása a főpárkány alatt marad. A pozsonyhidegkúti templom ezáltal a dél-német Wandpfeilerkirchéből kialakuló „baldachinterekhez” hasonlítható (pl. Steinhausen, Wieskirche), habár a boltozatot megtámasztó pillérek nincsenek nyílásokkal áttörve, mint a német példák estében, csupán elvékonyítva vannak. Ám a pozsonyhidegkúti templom 1723-ban épült, azaz korábban, mint Dominikus Zimmermann, vagy Balthasar Neumann templomai, így azok nem szolgálhattak előképül. Feltételezésem szerint az utánzott mintát – mint oly sok esetben – ezúttal is a közeli császárvárosban, Bécsben kell keresnünk. A pozsonyhidegkúti templom puritán, támpillérekkel megerősített, félköríves, alacsony ablakokkal áttört külső homlokzata, konoid-szerű sátozottóval fedett tömege, a belsőben a stukkók rajzolatával finoman tagolt fiókos, ovális kupolája, és nem utolsó sorban 6 mellékkápolnás alaprajza a bécsi szervita templomhoz teszi igen hasonlóná őt. Érdekes, hogy a kevésbé reprezentatív kialakítás, ami a pozsonyi trinitárius és a pozsonyhidegkúti templom esetében is a magassági méretek csökkenését, és a vertikálisan elhelyezkedő architektonikus elemek redukálást eredményezte bécsi előképekhez képest, a pozsonyhidegkúti templom esetében erényt kovácsolt a szükségből, hiszen a szervita templomban a mellékkápolnák, sőt a szentély nyílása is mind a főpárkány alatt maradnak, az alacsonyabb pozsonyhidegkúti templomban azonban „korszerűbb” térszerkezet valósulhatott meg.

Az említett bécsi templomok fontos mintaadó szerepéről tanúskodik Forgách Pál nagyváradi püspök bécsi ágensétől kapott levele, melyből kiderül: a püspök e templomok mintájára tervezette meg Franz Anton Hillebrandt a nagyváradi székesegyházat 1750-51-ben. Ugyan nem épült meg végül e terv, de jól példázza a jelenséget, hogy a hazánk területén dolgozó osztrák építészek sokszor meríthettek bécsi előképekből. Így a bécsi építész, Franz Sebastian Rosenstingl által Nagykárolyba tervezett piarista templom is nem meglepő módon a bécsi piarista templomból, illetve a Rosenstingl által korábban Gumpendorfba tervezett plébániatemplomból vezethető le.

A XVIII. század közepén hazánk építészetének talán legjelentősebb alakja, Franz Anton Pilgram szintén osztrák volt, Karintiában született. Szép számban megépült templomaiban jó érzékkel eltalált egyensúllyal ötvöződnek a centrális és longitudinális téralakító elemek. Vagy hosszázás tér egységeit formálta centrális jellegűvé, mint Szentgotthárd, Tata, vagy Majk esetében, vagy hosszirányban nyújtott térben középen keskeny, de jól érzékelhető keresztengelyt formált, mint a pozsonyi Erzsébet-apácák, a pozsonyi vörös csillagkeresztesek, a borsmonostori ciszterciak, a váci székesegyház vagy a jászói premontreiek temploma esetében. Ez az elrendezés egyszerű formában elterjed a klasszicizáló későbarokk idejében a falusi templomok körében, melyre példa Andornaktálya, Kömlő, Gyömöre, Dénesd, Jászberény, vagy Nagykőrös temploma.¹⁶⁹ Pilgram egyéni stílusának elemzése nem célja e tanulmánynak, pusztán – az egyértelműen osztrák gyökerekből

¹⁶⁸ VOIT 1982, 35.

¹⁶⁹ Amint ezekről már bővebben írtam a 4. fejezetben.

táplálkozó formanyelv – itáliai kötődéseiről emlékeznek meg, mint például a borromini építészetéből származtatható tört ívű orozatokról, vagy a jászói templom terének a Carlo Rainaldi által tervezett római Santa Maria in Campitelli templommal való hasonlóságáról. A minduntalan felbukkanó római előképek persze természetes velejárói a barokk építészetnek, ami maga is Rómában született meg. Pilgram életművében az 1962-ben lebontott galántai ovális kápolna gyarapítja a centrális terek számát.

5.3. Cseh hatások

A magyarországi barokk építészetet sajátos színnel gazdagította a cseh barokk építészet hatása. Ez a terület eddig kevésbé volt kutatott, ami talán azért is lehet, mert a cseh barokk építészet igen szervesen fonódik össze – többek közt – az osztrák, illetve a német barokk építészettel, így jelenségei sokszor nehezen izolálhatók még a cseh földről (egyébként szép számmal) érkezett művészek esetében is.

A félkörös térbővületei miatt centralizáló terű, 1748-70 között épült egri trinitárius templom hasonlóságát a dolni ročovi ágoston-rendi templomhoz, és a prágai Alexandriai Szent Katalin-templomhoz Voit Pál alaposan kifejtette,¹⁷⁰ és ezáltal Kilian Ignaz Dientzenhofer életművéhez kötötte. A hasonló alaprajzú egri minorita templom tervezőjét is az előbb említett barokk nagymesterben vélte azonosítani Voit, ám e hipotézist a későbbiekben Kelényi György cáfolta.¹⁷¹ Véleményem szerint a tetszetős formai hasonlóság még nem igazolja feltétlenül Dientzenhofer szerzőségét a trinitárius templom esetében sem. Például az 1757-1776 között épült, Graz-közei Weizbergkirche is nagyon hasonló terű,¹⁷² mégsem Dientzenhofer, hanem Joseph Hueber tervezte. Történetesen a Weizbergkirche főhomlokzatának nagypilaszterrendes tagolása is sokkal közelebb áll Egerhez.

Nem említette eddig a magyar nyelvű szakirodalom¹⁷³ Felsővisnyó 1769-től épült, Szent Miklós tiszteletére épült templomát, amely egyébként fontos Mária-búcsújáróhely. A felsővisnyói nagyméretű templom téralakításában és a homlokzatok tagolásában is követi az egri trinitárius templomot, annak provinciálisabb részletképzésű követője. A templom térarányai sem annyira karcsúak, a főhomlokzat ovális ablakai aránytalanul kisméretűvé zsugorodtak, az egri pilaszterek helyett – megegyező számban – lizénák tagolják a homlokzatot. Alaprajzában mind félkörös térbővületek, mind az alacsonyabb mellékkápolnák – Egerhez hasonlóan – megépültek. Kisebb, és egy homlokzati tornyos formában ugyanezt a téri rendszert követi a vágvörösvári templom is.¹⁷⁴

A máriapócsi görögkatolikus templom és az egri trinitárius templom téralakításának hasonlóságára Terdik Szilveszter is hívta föl a figyelmet,¹⁷⁵ és fölvetette, hogy a tervező, Liczky Nikodém esetleg ismerhette az egri templom tervrajzait, és azoknak hatása alatt dolgozott (hiszen mikor az egri templomot elkezdték építeni, már a pócsi templom jóformán készen állt, sőt első tervrajzai 1730-ban már megszülettek). A vitathatatlan hasonlóság ellenére ezt a feltételezést bátornak tartom, ha nem is kizárt egy általunk ismeretlen közös előkép szerepe. Számomra valószínűbb azonban, hogy bizánci térformákból kéne eredeztetnünk a máriapócsi templom alaprajzát. Könnyebben igazolható volna a máriapócsi templom hatása környezetének egyes templomaira. Például a közeli, nagykállói római katolikus templom hajójához hasonló, félköríves oldalapszisok csatlakoznak a tér tengelyének közepén. Ezt Voit Pál feltételezésével ellentétben

¹⁷⁰ VOIT 1969/2, 167-168.

¹⁷¹ KELÉNYI 2006

¹⁷² Az egyetlen lényeges eltérés, hogy az első és a harmadik mellékkápolna nem marad a főpárkány alatt, hanem felhúzódik a boltozat homlokívéig. De ez betudható a későbarokk időknek.

¹⁷³ A szlovák szakirodalomban is csak szűkszavú utalást találtam rá, mint centrális terű templomra: MORAVČIKOVÁ 2006, 90.

¹⁷⁴ A templom pontos építéstörténetét nem ismerem; 1726-ban kezdték építeni, és 1733-ra a falak már készen álltak, de a templom befejezésére, lefedésére már nem került sor, csak 1775 és 1787 között. Nem tudni, e második periódusban módosítottak-e az alaprajzon, mert csak ebben az esetben lehetne felvetni, hogy Eger, vagy Felsővisnyó hatását mutatná az alaprajz.

¹⁷⁵ TERDIK 2007, 366.

indokolt lehetne a máriapócsi templomtól és nem az egri trinitáriusoktól eredeztetni.¹⁷⁶ Terdik felveti azt is, hogy a nagykárolyi görögkatolikus templom a máriapócsi templom kialakítását követné.¹⁷⁷ Ezt azzal támasztja alá, hogy a máriapócsi templom volt az első kliroszos templom hazánkban és feltételezhető, hogy a tervező is azonos volt. A két templom stílári kapcsolata mindenesetre elismerhető, noha alaprajzuk aránya – és a félkörös bővületek funkciója is – eltérő, és Máriapócsra hiányzik a nagykárolyi templom tömegalakításának legkarakteresebb eleme, a torony-szerű központi kupola.

A budai Szent Anna-templom téralakításának eredetét – noha barokk építészetünk egy kiemelkedő emlékééről van szó – nem tudta még megnyugtatóan feltárni a kutatás. Tudjuk, hogy tervezője, Hamon Kristóf cseh származású volt,¹⁷⁸ a templom 1740-ben készült tervei fellelhetőek a Magyar Országos Levéltárban.¹⁷⁹ Érdemes volna alaposabban megvizsgálni, hogy nem a Jean-Baptiste Mathey által tervezett, 1679-1685 között épült prágai Szent Ferenc templom-e a templombelső térképzésének előképe. Közös a két templomban a hosszirányban nyújtott ovális hajó, az ahhoz kapcsolódó négyzetes, függőkupolával fedett szentély, a kupolát tartó széles pillérek és azok két pilaszterrel való tagolása, a kupolatérhez kapcsolódó két sekély keresztszár. A Szent Anna-templom azonban szerényebb térrel valósult meg, mint prágai előképe, a tamburos, lanternás kupola helyett csupán függőkupola került a tér fölé. Ez is magyarázhatja a kupolát tartó pillérek egyenes voltát, míg Prágában a pillérek az ovális hajóhoz illeszkedően enyhén ívesek. Merőben eltér azonban a két templom homlokzata. A Szent Anna-templom homlokzatának előképét nem idegen földön, hanem a folyó túlsó partján, a pesti pálos templomon kell keresnünk, amint erre Voit Pál már rámutatott.¹⁸⁰ Valószínűleg a különlegesebb belső tér úgy vált „eladhatóvá”, hogy a templom kívülről az ismert formákat hozta mind homlokzatával, mind pedig nyeregtetős térfedezésével jól illeszkedett a magyar barokk épületek közé. A prágai Szent Ferenc-templom toronytalan, kváder mintázatú, zárt kubus alakú homlokzata azonban egészen idegenül hatott volna Magyarországon. Szintén Mathey tervezte a prágai kármelita apácák templomát, mely homlokzatának a nyolcszög három oldalával záródó, tehát 45 fokban lecsapott sarkú, rusztikázott nyílásait Voit Pál kapcsolatba hozta a győri jezsuita rendház hasonló záradékú, és szintén rusztikázott kapujával.¹⁸¹ Csakhogy a jezsuita konvent kapuja 1667-ben épült, hamarabb, minthogy 1675-ben Mathey egyáltalán Prágába érkezett volna, tehát hiába a kecsgetető párhuzam, Mathey nem közvetíthette Győr felé az egyébként Antwerpenből, Rubens házáról eredeztethető formát. A centrális kápolnák köréből egy újabb előfordulással tudom kiegészíteni e forma elterjedését: a morvaországi határ közelében, Sasvár mellett fekvő Búrszentmiklóson álló Mária Magdolna-kápolna kapujával, amely időben is közel áll a győri példához, 1668-ban készült. Feltételezhető egy közös – akár mintakönyvi – előkép, amely azonban nem lehet Mathey prágai temploma. Viszont nem elképzelhetetlen, hogy a forma mégiscsak a Prágán keresztül érkezett hozzánk, hiszen a Prágában, a Moldva partján álló, azonos titulussal Mária Magdolna-kápolna mutat hasonlóságokat a búrszentmiklósi kápolnával, mind homlokzatának kialakításában (noha a kapu formája más), mind pedig hatszöges szerkesztésében (habár a prágai kápolna nem sokszögű, hanem ovális).

A klasszicizáló késő-barokk időszak jelentős építészete volt Magyarországon Tallherr József. A Csehországban található Fulnek városában született, bécsi gyakorlóévek után 1782-től a Baudirection alkalmazottja lett. 1788-tól 1807-ig, haláláig a magyarországi Országos Építési Igazgatóság építészeti osztályának vezetője volt.¹⁸² Tervezői munkásságát – az 1770-ben épült pozsonyi Aspremont-palota kivételével – csak az építésigazgatási feladatok betöltésének kezdetétől ismerjük.¹⁸³ Szertergázó

¹⁷⁶ VOIT 1969/78. I., 168; TERDIK 2007, 366.

¹⁷⁷ TERDIK 2007, 364.

¹⁷⁸ GY. BALOGH 1999

¹⁷⁹ MOL S18 Nr.53.

¹⁸⁰ VOIT 1970, 45.

¹⁸¹ VOIT 1969, 191-195.

¹⁸² BIBÓ 1980, 302.

¹⁸³ KELÉNYI 1978, 144-159.

feladatai közül – melyek közt sok kötődött a II. József alatti egyházi és hivatali „átszervezésekhez” – a centrális terű templomokra térek ki.

Szekszárdi, jászalsószentgyörgyi és pest-józsefvárosi templomai a századforduló azon téralakítási tendenciájába illeszkednek, melyben a hosszanti elrendezésű teret kis mélységű keresztengellyel gazdagították.¹⁸⁴ E templomok, noha már a XIX. század elején készültek el, tömeg- és térformálásukkal egyértelműen késő-barokk jellegűek. (Hasonlóan nyújtott görögkereszt alaprajzú a nagykőrösi katolikus templom is, amelyet Jung József tervei szerint építettek, aki Tallherr több tervének kivitelező mestere volt.)

Tallherr tervezte a selmecebányai evangélikus templomot is. Az ovális hajójú templom tere a vranovi kastély Ahnensaalának formáját követi. Ennek leginkább szembeötlő motívuma a kupola felületébe metsződő ovális ablakok sora. (E motívum Fischer von Erlach más munkáin is megjelenik, pl. Karlskirche, Nationalbibliothek Prunksaal.) A templom toronytalan, háromszögű oromzattal záródó homlokzata is párhuzamba állítható a vranovi kastéllyal. Az említett kupola-megoldás jellegzetessége, hogy a kupola boltozatába metsződő nyílások ablakai függőleges felületűek, és külső tömeg-megjelenésében a boltozat szintje tamburként mutatkozik.

Bizonyos szempontból hasonló megoldás jellemzi a grábóci ortodox kolostor kupoláját is. A templom centrális alaprajza az 1736-38 között zajlott építésekor alakult ki, és a Fruška gorai szerb monostorok téri diszpozíciójára vezethető vissza. Így például ritkaság a magyarországi emléktárgyban, hogy külön térként jelenik meg benne az ikonosztácion mögött a prothesisz és a diakonikon.¹⁸⁵ A kolostor templom tornyát 1764-ben, a kupoláját 1795-ben építették újjá. Nem tudjuk, hogy a kupola eredetileg hogyan nézhetett ki, de jelenlegi formájában is a külső tömege hasonló sémát követ, mint az ún. moravai iskola szerb kolostor templomai: a nyeregtető fölött egy szögletes, kocka-szerű, fölötté hengeres tömeg emelkedik, melyet kúp-sisak zár le.¹⁸⁶ De míg a szerb előképeknél a szögletes tömeg mögött a csegelyek, a henger mögött a tambur, a kúp-sisak alatt a kupolaboltozat helyezkedik el, addig Grábócon a nagy, kocka-szerű tömeg a tamburt rejt, fölötté a szerb kolostorok tamburjára utaló elem funkció nélküli lanterna-dísszé redukálódik, mely már a kupola fölött, de azzal bevilágító-kapcsolat nélkül áll. A külső tömegalakítás minden bizonnyal a szerb megrendelők kérése volt, melyet a tervező úgy oldott meg, hogy Kilian Ignaz Dientzenhofer prágai munkásságához nyúlt vissza. Az óvárosi Szent Miklós-templom négyzetesített kupoladobját utánozta a belső térben. A páros pilaszterekkel, festett falfülkékkel és oromzatos golyvázódó főpárkánnyal kialakított tambur-belső egyértelműen a prágai templomra vezethető vissza. A pilasztereket alátámasztó kettős konzolok Dientzenhofer egy másik prágai munkájához, a kisoldali Szent Miklós-templom kupolájához hasonlíthatóak. Noha a tervező a nehéz feladatot, melyben az ortodox hagyományokból eredő téri igényeket a saját, barokk nyelvezetén kellett kielégítenie, briliáns módon megoldotta, mégis az eredmény, egy hatvan éves forma megidézése, jól mutatja formai konzervativizmusát.

Felvetődik bennem, hogy talán a kupola tervezője Tallherr József lehetett. Emellett szól, hogy a kupola építésének ideje alatt tervezte a közeli városban, Szekszárdon álló nagytemplomot, ahol egykor további másik két épülete is állt (selyemfonó, kórház). Mivel Tallherr morvaországi származású volt, ismerhette a prágai barokk emlékeit. A grábóci kupolatér formái stilisztikailag szervesen illeszthetők életművéhez. Persze megnyugtatóan csak akkor lehetne az ő művének tekinteni a kupolát, ha azt levéltári forrásokkal tudnánk alátámasztani. Tallherr a későbbiekben (is) dolgozott ortodoxok számára. A pesti görög ortodox templomot az ő tervei szerint, Jung József vezetésével építették fel. A belső tér háromhajós elrendezése sajátosságos, már-már unikális színfoltja késő-barokk építészetünknek.

Tallherrt a közzélekedés úgy titulálja, mint aki „kevés eredetiséggel” tervezte meg épületeit.¹⁸⁷ Bár ennyire kevésbé lett volna eredeti mindegyik barokk építész Magyarországon! Tallherr

¹⁸⁴ Közülük a szekszárdit szerepltetem az adatbázisban.

¹⁸⁵ VUKOSZÁVLYEV 2013, 211.

¹⁸⁶ VUKOSZÁVLYEV 2013, 84-85.

¹⁸⁷ http://hu.wikipedia.org/wiki/Tallherr_J%C3%B3zsef (letöltés dátuma: 2013.12.08.)

életművének monografikus feldolgozására még nem vállalkozott a kutatás.¹⁸⁸ Életművéből elsőként a hivatali pozíciójából adódó átalakítási tervek, és kisebb művészi kihívást jelentő tervek (pl.: vendégfogadó, elemi iskola, raktár) váltak főként ismertté, ezért is lehetett, hogy építészeti kvalitásait nem kezelték a helyén. Szakrális épületei alapján konzervatív építésznek értékelhetjük, de az eredetiséget nem vitatnám el tőle.

A centrális templomok körét érintő cseh építészettel való párhuzamokat a nagykanizsai Inkey-sírbolttal zárnám, mely szerény és erősen redukált származéka Jan Blažej Santini-Aichel művészetének. A görögkereszt alaprajzú, legömbölyített tér- és tömegalakításban Krtiny templomának, az íves vonalú, stációkat magába foglaló kerítőfalban a templomáról híres Žďár nad Sázavou alsó temetőjének mintáját vélhetjük felsejleni.

¹⁸⁸ Az életmű feldolgozására Schoen Arnold vállalkozott, ám 800 cédulából álló anyaggyűjtésének publikálására halála miatt már nem kerülhetett sor. Hagyatéka BME Építészettörténeti Tanszékére került, ahol 1980-tól Nemes Márta kezdte azt feldolgozni, az anyag valószínűleg most is nála van. Noha Nemes azt állítja, hogy 1985-re 200 oldal terjedelmű doktori értekezést készített Tallherről (NEMES 1987, 41), ez a disszertáció valójában sohasem készült el, Nemes összesen egy rövid cikket tett közzé Tallherről (NEMES 1987). Később Nemes Lechner Ödön Földtani Intézetéről szóló értekezésével szerzett tudományos fokozatot.

6. A CENTRÁLIS TEREK SZIMBOLIKÁJA

6.1. A szimbólumok fajtái

Akik a barokk építészetet annak csupán formai oldaláról próbálják megközelíteni, ha azt mégoly kifinomultan, a téralakító művészet immanens tendenciáira és szellemtörténeti aspektusaira érzékenyen teszik is, meglátásom szerint nem fogják tudni a kor alkotásait a maguk teljességében megérteni. A barokk-kori építészeti jelenségek magyarázatához ugyanis a formaalkotás belső törvényszerűségeinek feltárásán túl bizonyosan szükség van azoknak a kor emberéhez szóló didaktikus üzenetének megfejtésére is. Összefoglaló kifejezéssel a barokk épületek szimbolikájának nevezhetjük azokat az épület által hordozott üzeneteket, amelyeket a barokk kor embere minden bizonnyal – műveltségétől függően többé-kevésbé – „olvasni” tudott. Kutatásaim során az az erős érzésem támadt, hogy az épületek megformálásában az önmagából fakadó esztétikum – melyet a kor divatja alapvetően befolyásolt – sokkal kevésbé játszott fontos szerepet, mint a formák által hordozott üzenet (mely természetesen szintén szerves kapcsolatban állhatott a korra jellemző világnézettel). Ezáltal egy épület formai utánzása sem azért történhetett általában, mert a tervező, vagy az építető annak esztétikai rendjét, arányosságait – mintegy építészkritikus szemmel – a legtöbbre tartották volna, hanem inkább annak formái által hordozott „üzenetét” kívánták elismételni.¹⁸⁹

A barokk épületek által hordozott szimbolikus tartalom három különböző természet szerint tudott megnyilvánulni. (E módozatoknak kényszerűségből nevet is adtam, nem mintha a terminológia-teremtéssel óhajtanám a tudományosság látszatát kelteni, hanem inkább a tárgyalás belőle fakadó praktikussága miatt.)

1. A szimbolika legdirektebb módja, mikor az épület egy konkrét helyet mintáz meg, ezt „imitációs” szimbolikának nevezem. Amennyiben az imitáció egy konkrét épület utánzásával történik, ebben az esetben is nem az utánzott épületen van a hangsúly, hanem azon, amit mindkettő mintázni szeretne. Az imitációra a legszemléletesebb példát a kálváriák szolgáltatták.¹⁹⁰

2. A szimbolikus üzenet kevésbé direkt, de még mindig nagyon racionális módja, mikor egy épület egy másik épületet, vagy egy közérthető építészeti formát idéz meg, annak az épületnek, vagy épületelemnek önmagából fakadó tartalma, üzenete miatt. Ezt „attribúciós” szimbolikának nevezem. Itt a mintaadó épületek tekintélye, vagy hierarchiában betöltött szerep lehet fontos, vagy a megidézett épületelem általánosan elterjedt jelentése. Az előbbire példa lehet a gödöllői Grassalkovich-kastély, mely a budai királyi palotára utal,¹⁹¹ vagy az erzsébetvárosi örmény nagytemplom, melynek homlokzata az érseki székhely, Kalocsa székesegyházát utánozza.¹⁹² Az utóbbira példák lehetnek a kastélyokon és templomokon megjelenő tornyok.¹⁹³

3. A legindirektebb természetű szimbolika, mikor az épület az alakjával, vagy részletformáival egy jelenségre, fogalomra, vagy egy létezőre (egy szentre, vagy Istenre) utal, mely utalást logikai úton lehet megérteni. Ezt „spekulatív” szimbolikának nevezem. Ezeknek a spekulatív módon kifejezett utalásoknak a megértését a kor általános műveltsége nagyban megkönnyítette, sőt egyértelművé tehetette a kor embere számára. Ilyen spekulatív szimbolikára lehet példa a háromszögű templomok utalása a Szentháromságra.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Még kevésbé lehet üdvös ezen utánzásokból „műhelykapcsolatokra”, esetleg tervezőazonosságokra következtetni.

¹⁹⁰ Tehát amikor például a körmöcbányai kálvária a selmecbányait utánozza, valójában nem a szomszéd bányavárosra kíván utalni, hanem Jeruzsálemre, ahogyan Selmec is.

¹⁹¹ VOIT 1975, 460.

¹⁹² NAGY 2011, 78.

¹⁹³ MOJZER 1971

¹⁹⁴ LÁNGI 2003

Egy épület üzenetét a fenti három szimbolikus megnyilvánulás mellett még kiegészíthette egy negyedik módozat is, melyet „didaktikus” szimbolikának nevezek, melybe főként a társművészetek, elsősorban a szobrászat és a festészet alkotásait értem, melyek egy templom esetében egy konkrét ikonográfiai programmá állnak össze. Értekezésemnek azonban nem tárgya ezen alkotások elemzése, melyek csak közvetve érintik az építészetet és melyeknek a művészettörténet tudománya már régóta nagy figyelmet szentel, noha ezek ismerete és megértése egy-egy konkrét épület esetében adott esetben nélkülözhetetlen lehet, ha a fenti három szimbolikus nyelv megnyilvánulásait meg kívánjuk fejteni.

Mielőtt a konkrét épületek tárgyalásába kezdenék, a fent mondottak alátámasztására röviden összevetném a barokk építészetet a barokk zenével. Ha feltételezzük ugyanis, hogy egy kor művészete tükrözi a kor világnézetét,¹⁹⁵ akkor a művészet megnyilvánulási formájától függetlenül hasonló jelenségekre kell bukkannunk. A barokk zene megismerésében és újfajta értelmezésében nagy eredményeket ért el a közelmúltban Nikolaus Harnoncourt.¹⁹⁶ Könyveiben sok egyéb mellett kiemeli, hogy a barokk zene megértésében a XX. századi embert nagyban nehezítette a XIX. század zenei felfogása, mely a zenére főként, mint „abszolút” zenére tekintett, azaz annak hatása az emberre tisztán a zenei hangzás alapján, főként érzelmeinken keresztül történik, de nem kell benne „megérteni” semmit. Ezzel szemben a barokk zenét „beszédszerű” zenének nevezi, melynek mindig konkrét mondanivalója van, még akkor is, ha esetleg szövege (már) nincsen: vagy a dallam utal egy közismert szövegű dallamra, vagy maguk a zenei fordulatok egy-egy konkrét érzelmet kívánnak kifejezni. Ezeknek a zenei fordulatoknak a könnyebb értelmezéséhez annak idejét értelmező kézikönyveket, „zenei szótárakat” is kiadtak. A zene fejlődésének ismeretében, mivelhogy az énekes, azaz szöveges zene felől történet a fejlődés az énekes és hangszeres, majd a szöveg nélküli hangszeres zene felé, ez a beszédszerűség az önálló hangszeres zene megszületésének korában a fejlődés iránya miatt is logikusnak is tűnik, és nem csupán a korstílus jellegzetességei miatt.

Úgy látom, hogy a zenéhez hasonlóan a barokk építészet is „beszédszerű” tud lenni. A formák nem csupán önmaguk expresszív ereje miatt érdekesek, hanem az általuk közölni óhajtott információ miatt is. Csak éppen a mai ember számára ezek a mondanivalók egyáltalán nem olyan egyértelműek, mint a kortársak számára, sőt valószínűleg fáradtságos munkával is csak az egykori közérthető közlendőknek is csak egy részét fogjuk tudni felismerni.

Az alábbiakban az ismertetett módozatok szerint tárgyalom részletesebben a centrális emlékeket.

6.2. Imitációs szimbolika

A barokk szakrális építészet sokszínű és izgalmas műfaja a kálvária. Gyökerei a középkorba nyúlnak, de építésük divatja a barokk korban éri el csúcspontját.

A szentföldi zarándoklatok költségességük és veszélyességük miatt sokak számára elérhetetlenek voltak. Az irántuk jelentkező spirituális igényt a középkor folyamán megpróbálták kielégíteni olyan Európában létrehozott szent helyekkel, melyek a szentföldi utakat voltak hivatva pótolni. Ezt egyes ereklyék áthozatalával, illetve olyan építészeti együttesek létrehozásával próbálták létrehozni, mely a szentföldi helyszínek mása. (Bologna, Görlitz)

A barokk korban a katolikus hívek lelki életét némiképpen másképpen jellemezhetjük, mint a középkorit, mert a személyesség és az önreflexió mind nagyobb szerepet kapott benne, de – mint azt már részletesen kifejtettem – a liturgiától való távolság konzerválódásával együtt a paraliturgikus gyakorlatok fontos szerepe is megmaradt. Így a személyes lelki élet igen fontos „kellékei” voltak azon épületek, melyek e paraliturgikus gyakorlatokat kiszolgálhatták, köztük kiemelt helyen a kálváriák.

Tehát a műfaj sajátosságaiból következett, hogy olyan építészeti alkotások létrehozatala volta cél, melyek valami módon imitálják az egykori szentföldi helyszíneket. Így a kálváriakápolnák

¹⁹⁵ SZENTKIRÁLYI 2006

¹⁹⁶ HARNONCOURT 1988

esetében a szimbolikus tartalom többnyire kevésbé absztrakt utalásként valósult meg, hanem inkább, mint egy nagy színjáték kelléktára, díszletül szolgált az egykori események felelevenítéséhez.

A legfontosabb – önálló építészeti keretet igénylő – reprodukált helyek a Golgota hegye, a szent sír, a szent lépcső, illetve Krisztus útja a Golgotára voltak.

Ezek közül maga a Golgota hegye volt az, ami az egész együttes centrális elrendezését okozhatta. De sokszor inkább a Krisztus útjából következő tengelyesség volt a meghatározó, és a kálváriaegyüttesekben megjelenő centrális kápolnák önmagukban nem mint az imitációs szimbolika eredményei értékelendők.

Úgy tartja a hagyomány, hogy Rómában, a Lateráni Bazilika mellett egy épületben található az a lépcső, amelyen egykor Krisztust a jeruzsálemi helytartói palotában Pilátus elé vitték, s így szent vérét hullatta rá. A lépcsőt Constantín császár anyja, Szent Ilona császárné hozatta át Rómába. A zarándokok tiszteletük jeleként térden haladnak rajta végig. Ennek másolatai voltak a szent lépcsők, melyek önmagukban szintén nem voltak centrális téralakításúak, de több helyen felső végűkhöz centrális kápolna kapcsolódott (Kismarton, Selmecbánya, Eperjes).

A Szent Sírkápolnák nagyon szép példái az építészeti imitációnak, és gótizáló formaviláguknál fogva egzotikus emlékek is,¹⁹⁷ de téralakításuk az archetípusból következően soha nem volt centrális.

A kálváriák eleinte egyedi koncepción alapuló műalkotások voltak. Tematikájuk és ikonográfiájuk nem volt egységes. A ma általánosnak mondható 14 állomásból álló keresztút csupán a XVIII. század derekán kezdett elterjedni, elsőként a ferencesek nyomán. Sőt olyan kálvária-szerű stációsorozatokat is ismerünk, amelyek nem kifejezetten Krisztus szenvedéséről szólnak, hanem más tematikájuk van.¹⁹⁸

Az imitációs szimbolikára természetesen hozható más példa is a barokk építészetből, például a lorettói kápolnák, de ezek a centrális téralakítás szempontjából nem érdekesek. Végző soron a centrális térhasználatú református templomok középpontjában álló úrasztala is értelmezhető volna a szimbolikus szempontok mentén, de ennek bővebb kifejtése túl szerteágazóvá tenné a mondanivalót. A kutatás későbbi feladata lehetne az imitációs szimbolika további jelenségeinek feltárása.

6.3. Attribúciós szimbolika

6.3.1. A középkori templomok példája

Témánk szempontjából az attribúciós szimbolika főként azért érdekes, mert a magyar viszonylatok között a centrális terek építése ellen hatott, és a hosszházas templomok építését segítette elő.

A negyedik fejezetben már szoltam róla, hogy a középkorban kialakult hosszházas, homlokzati tornyos templomforma milyen erősen meghatározta a barokk korban is a templomépítészetet, elsősorban a plébániatemplomok formáját. S hogy a „templomság” megjelenítésében olyan erős volt ez a forma, hogy a protestáns templomok kialakítását is döntően meghatározta.

Az archetipikus templomformára való szimbolikus utalásnál konkrétabb volt, amikor egy középkori templom olyannyira az azt használó közösség identitásának a részévé vált, hogy barokk kori újjáépítésekor is a középkori formát idézték föl. Ezekben az esetekben az építetők szándéka

Szent lépcső a selmecebanyai kálvárián

¹⁹⁷ Magyarországon a középkori, jeruzsálemi kápolnát imitáló Szent Sírkápolnák épültek: Kismartonban, Sopronbánfalván, Győrben, Kőszegen, Pannonhalmán, Úrvölgyben, Budán. A kápolnák elsődleges mintája természetesen nem Jeruzsálemben, hanem annak rajzi ábrázolásában, illetve a görlytzi kápolnában keresendő. SZILÁGYI 1986; NAGY 2013

¹⁹⁸ Például ilyen a váci hétkápolna stációi Mária hét örömről és hét fájdalomról, vagy a márianosztrai kilenc stáció, benne a Mária hét fájdalomával.

szerint egyfajta rekonstrukció történt, azonban nem mai fogalmaink szerint, mert valójában egy – az épület középkori előzményére utaló – de új épület jött létre, a kapcsolat a régi és az új épület között szimbolikus szinten született meg. Ez az attitűd számos gótizáló épületet szült a barokk korban, mely jelenség mind alaposabb feltárása az építészettörténet kutatásának legújabb eredményei közé tartozik. A gótikus templomépítészet említett jellegzetességeiből adódóan is a legjelentősebb és ismertebb példák hosszázás téralakításúak, márcsak azért is, mert ezen új épületek bizonyos részleteket tartalmaznak a középkori előzményből (például: Márianosztra: pálos templom, Máriavölgy: pálos templom; Veszprém: Gizella-kápolna; Nagyszombat: Szent Miklós-plébániatemplom; Gyulafehérvár: székesegyház).¹⁹⁹ Noha a barokk-kori gótizáló építés igen izgalmas jelenség, mégis kívül esik értekezésem témáján, ezért nem szólok róla bővebben. Témám szempontjából azok a kisebb falusi kápolnák és templomok az érdekesek, melyeknek centrális téralakítását középkori előzmény határozta meg. Az erdélyi Malomárka és Kercsed templománál nem tudjuk, hogy pontosan mikor is épülhetett a középkorban a templom-előd, csak azt tudjuk, hogy annak pusztulása után a barokk újjáépítéskor fontosnak tartották, hogy a templom térstruktúrája utaljon egykori centrális alakjára, ezáltal válva önnönmaga szimbólumává. Míg Malomárka esetében gótizáló részletformákat is láthatunk, addig Kercseden nem. Feltételezésem szerint a holicsi Lorettói-kápolna is XVIII. századi, gótizáló épület, ahol a középkori formák a város legrégebbi épületének örökségét voltak hivatva szimbolizálni.

A középkori centrális kápolnák mintája több esetben megtermékenyítően hathatott az újonnan épült centrális kápolnák esetében, így például az erdélyi Názánfalván, vagy feltételezhetően a máriavölgyi gótizáló újjáépítésű pálos templom mellé emelt kápolnáknál.

Itt teszek említést arról a sok középkori (főként román) centrális kápolnáról, melyek megélték a barokk korszakot. Ezeket a régi, kicsiny épületeket szinte kivétel nélkül felújították a kor eszközeivel. A tető – és néhol a nyílászárók – átalakításával, új berendezéssel barokkizálták a középkori kápolnákat, melyek középkori arca hol kissé, hol egészen elhalványodott. Habár ezen esetekben a szimbolikus utalás nem bizonyítható, mégis érdekesek, mert jól példázzák, hogy a középkori és a barokk téralakító szándékok jól tudtak egymáshoz ízesülni. E barokk arculatú, középkori kápolnák jelenléte színesítette a XVIII. századi épített környezetünk palettáját, és hozzájárulhatott a barokk centrális terek népszerűségéhez. Ha a centrális térformálás jelentőségéről szeretnénk képet alkotni a barokk kori Magyarországon, akkor egyáltalán nem elhanyagolható ez a több tucat kápolna,²⁰⁰ és számításba kell azt is vennünk, hogy a XX. századi műemléki helyreállítások során mind jobban a középkori látványt próbálták helyreállítani a barokk arculat kárára. Jellemző példák ilyen épületekre az ország északi feléről Kisperlasz, Szepesmindszent, Nyitrasárfő, Kissikátor, vagy Kisbény rotundája, de az olyan esetekben is, ahol domináns a falak és nyílások középkori megjelenése, és a román rotundák híres példái, tanúi lehetünk a barokk átalakításoknak, például Ják, Pápóc, Öskü, Algyógy, Székelyudvarhely, Sűvete templománál.

A nyitrasárfői, középkori eredetű kápolna

¹⁹⁹ NAGY 2013

²⁰⁰ Hasonló átalakításokkal használtak számos török eredetű centrális, szakrális teret is, például a pécsi Gázi Kászim pasa és Jakováli Hasszán pasa dzsámikat, a szigetvári Szulejmán szultán pasa dzsámiját, vagy a pécsi Idrisz baba türbóját, és a budai Gül baba türbét.

6.3.2. Tekintélyes városok hatása

A barokk épületekre utaló attribúciós szimbolika esetében is főként a hosszázás templomok között lehetne példákat sorolni, de a bécsi jezsuita templomnak, vagy a kalocsai székesegyház homlokzatának hatása szintén nem tárgya értekezésemnek, ahogyan a római Szent Péter-tér kolonnádjának, a Sant' Agnese in Agone tornyainak, vagy a pozsonyi Szent Márton-plébániatemplom baldachinos oltárának hatása sem. Ezek mögött a szimbolikus utánzások mögött a tekintélynek, a hierarchiában fontos szerepet betöltő épületeknek volt szerepe, ám ezek a fontos épületek többnyire hosszázás formában épültek. Tovább nehezíti a kutatást, hogy írásos dokumentumok híján sokszor nehezen bizonyítható a szimbolikus előkép-szerep. És természetesen nem minden formakövetés jelent automatikusan szimbolikát is, vagy szimbolikus közlendőt.

Írásos utalást lehet találni a nagyváradi székesegyház 1750-ben készült centrális tervének előképére. Az építető, Forgách Pál püspök – bécsi intézőjének levele szerint – a bécsi Szent Péter-templom, illetve a szerviták templomának mintájára kívánta a székesegyházat felépíteni. Sajnos arra vonatkozóan már nem közölt semmit, hogy miért: szimbolikus tartalmuk, vagy pusztán invenciózus formájuk miatt. A pozsonyi Szentháromság-templom és az említett bécsi Peterskirche kapcsolatánál is felmerül a kérdés: mennyiben több az, mint formai párhuzam?

6.3.3. Búcsújáróhelyek mintája

Több esetben bizonyítható az épületek szimbolikus egymásra utalása a búcsújáró helyek esetében. Tárgyalásukat a háromszög alaprajzú épületekkel kezdem, melyek esetében sajátosan keveredik az attribúciós szimbolika és a spekulatív szimbolika, leírásukat az átláthatóság kedvéért mégsem osztanám ketté.

Lángi József kutatásai nyomán tudjuk, hogy a háromszögű kápolnák több eredetre vezethetők vissza. A legszebb és legnagyobb háromszögű templomot, az abai Szentháromság-templomot hagyományosan a Linz melletti Stadl-Paura templomától eredeztetik,²⁰¹ ahol az abai templomot tervező Paul Hatzinger pallérként dolgozott. A részletek megformálásának kötődése a „dunai barokk építőiskolához” tovább erősíti a kapcsolatot Stadl-Paurával, ha teljesen nem is szolgál számunkra megnyugtató és elégséges magyarázatként, ugyanis míg Johann Michael Prunner Linz melletti épületének falai szeszélyesen hullámszerűek, addig az abai templom igen merev geometriájú, azonban ezt a különbséget mégsem intézném el pusztán a provincialitás kérdésével, hiszen az abai templom maga nemében kvalitásos műalkotás. Aba esetleges hatása Magyarország határain túlra még feldolgozatlan terület, így bizonyításra vár például, hogy van-e kapcsolata az 1766-67-ben épült lengyel Stróza háromszögű templomával, melynek mérete és főhomlokzata párhuzamba állítható az abai épülettel. Különlegességük ellenére többfelé találkozhatunk háromszögű templomokkal Európában és Magyarország közelében, Csehországban, Lengyelországban is. Ezen emlékekről jó összefoglalót írt J. Krzysztof Lenartowicz.²⁰²

Aba kapcsolatát egyes háromszög alaprajzú emlékekkel nem az építész, hanem az építető jezsuita rend jelenti, a protestáns Aba falu templomát ugyanis a közeli székesfehérvári jezsuiták építették. A gyöngyösi, háromszög alaprajzú Nepomuki Szent János kápolnát a gyöngyösi jezsuiták építették. A boltozatán elhelyezett, Szentháromságot ábrázoló stukkódísz mutatja, hogy különleges formájának értelme nem annyira Nepomuki Szent Jánosban, mint inkább a Szentháromságban keresendő. További két olyan építményt ismerünk, melyek háromszög alaprajzúak, és Nepomuki Szent János szobra fölé épített fedett-nyitott szoborvédő építmények. Az egyik Beckón áll (valószínűleg a terncséni jezsuiták építették), a másik Fegyverneken. Érdekes, hogy az abai templom egyik mellékoltára is Nepomuki tiszteletére lett szentelve. Nepomuki Szent János a XVIII. század egyik legkedveltebb szentje volt, azonban konzekvens társítását a Szentháromságra utaló háromszög

²⁰¹ VOIT 1970, 35.

²⁰² LENARTOWICZ 2006.

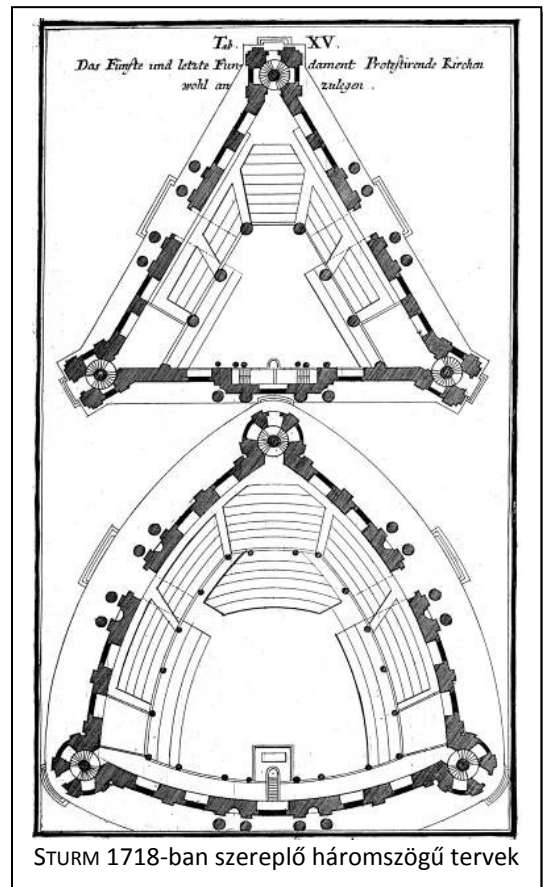
alaprajzzal nem tudom megmagyarázni. A beckói és fegyverneki példához hasonlóan fedett, de oldalról nyitott a Nagyszombat közelében található Nagykosztolányi háromszögű kápolnája. A missziós kápolnának nevezett kis épületben Krisztus korpuszos keresztje látható, az alatta térdelő Mária Magdolnával. Megépítése valószínűleg a XVI. században protestánssá lett falu rekatolizációját végző nagyszombati jezsuitákhoz köthető.

A nagykosztolányi háromszögű kápolna

A háromszög alaprajzú építmények egy másik csoportjának előképe a sasvári pálos kegyhelyen a XVI. századi kegyszobor számára 1733-ban épült kápolna.²⁰³ A nagy templom északi oldalán álló épület tervezőjét nem ismerjük. Háromszögű alaprajzán túl karakteres jelleget ad neki a tető közepén, lanterna-szerűen magasodó csúcs és a sarkokon levő – romantikus épületekre emlékeztető – nyolcszögű, kis fiatornyokkal koronázott pillérek. A mosonmagyaróvár-lucsonyi Mária-kápolna formailag is nagyon hasonló a Sasvárihoz, csak a fiatornyok hiányoznak róla. Sajóladon a pálosok építettek a Hétfájdalmú Szűz tiszteletére háromszögű kápolnát. A Sasvárhoz közel fekvő Felsőleszété (1899-ig Podola) háromszögű kápolnáját Fájdalmas Szűz titulusa köti ezen emlékekhez. Szintén a Felvidéken található Jánosgyarmat, ahol a háromszögű képház három oldalába három szoborfülke mélyül, bennük Szent Rókus, Nepomuki Szent János és a Hétfájdalmú Szűz szobrával. Ide lehet sorolni a márianosztrai – szintén pálos – kolostor mellett épült kálvária stációit, melyek szintén háromszög alaprajzúak. A kilenc stációból hét a meggyötört Istenanya lelkének misztériumára vonatkozik, így az ikonográfiai kapcsolat itt is fennáll.²⁰⁴ Ezen, pálosokhoz köthető épületek esetében is azt tapasztaljuk, hogy a formai analógiák mögött nem a közös tervezőt, hanem az építetők közötti kapcsolatot találhatjuk meg.

A háromszögű templomok között meg kell említeni a Kaposvár mellett található kiskorpádi református templomot, melynek alaprajza egyenlőszárú háromszög. Kézenfekvő felvetésként a szakirodalom ezt Christoph Leonhard Sturm XVIII. század elején alkotó protestáns építészteoretikus hatásának tulajdonítja,²⁰⁵ kinek két művében is megjelenik egy-egy háromszög alaprajzú templom terve,²⁰⁶ s kinek művei Magyarországon is ismertek voltak, bár nem tartoztak a legismertebbek közé.²⁰⁷ A templom bejárata fölött kőtábla hirdeti: „Építette Isten dicsőségére nadasdi Sárközy János 1789”. E bizonyos Sárközy János apja és nagyapja is ugyanilyen névre hallgatott. A nagyapa telepedet át Győrből Somogyba a XVII. század végén, és szerzett birtokot Nagybajomban, az apa pedig a belső somogyi református egyházmege első segédgondnoka volt

STURM 1718-ban szereplő háromszögű tervek

²⁰³ LÁNGI 2003, 87.; SERFŐZŐ 2012

²⁰⁴ A felsőleszétéi kápolnát, a jánosgyarmati képházat és a márianosztrai stációkat e vonatkozásban még nem említette a szakirodalom.

²⁰⁵ LÁNGI 2003, 88.

²⁰⁶ STURM 1712, STURM 1718

²⁰⁷ BIBÓ 1978

1751-58 között. A templomot építtető János a kiskorpádi lelkész részére évi 60 forintot rendelt, a csurgói iskolában pedig 4000 forint alapítványt tett, és könyvtárát is nekik ajándékozta²⁰⁸ 1800-ban, ami a csurgói református gimnáziumkönyvtárának kiindulását jelentette.²⁰⁹ A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának szakkatalógusában tételesen meg is található az a könyvek, melyek Sárközy Jánostól származnak, azonban nem szerepel közöttük Sturm egyetlen műve sem.²¹⁰ Sárközy János unokatestvérének Sárközy Istvánnak (1759-1845), Somogy vármegye alispánjának sokkal híresebb volt a könyvtára, melynek egykori katalógusa is fennmaradt. Noha több építészeti munka is megtalálható volt benne,²¹¹ Sturm műveire itt sem bukkanhatunk. Érdekes viszont, hogy Sárközy Istvánról tudjuk, hogy 1765-69 között Abán járt iskolába. Aba református település volt, a jezsuiták éppen ezért, rekatolizációs propaganda céllal építtették oda háromszögű templomukat. A Sárközy család abai kapcsolatai ugyan nem bizonyító erejűek, mint ahogyan az sem, hogy a család könyvtárának polcán nem volt meg Sturm könyve, hiszen más könyvtárakban is megfordulhatott Sárközy János. Azonban e fentiek elgondolkoztattak, hogy a kiskorpádi templom nem Aba hatása nyomán jött-e létre. E feltevésemet erősítik a rokon részletformák, mint például a mennyezetig nyúló karzatfal hármass oszttása és kosáriréses nyílásai, vagy a lekerekített sarkok kerek ablakai. És míg Sturm 1718-as – ismertebb – tervén a szószék az egyik oldal közepére, addig Kiskorpádon – az abai főoltárhoz hasonlóan – az egyik csúcsba kerül.²¹² A következő fejezetben majd szólok róla, hogy az építészeti könyvek hatása a centrális építkezésekre a XVIII. században – a kutatások eddigi állása szerint – nemhogy csekély, hanem példa nélküli, így egyébként sem valószínű, hogy éppen Kiskorpád volna a látványos kivétel. A türelmi rendelet után meginduló protestáns építkezéseket országszerte a katolikus templomokkal való rivalizálás jellemezte, nem pedig a különc formák keresése. Így ezt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy egy református templom éppen egy – akkor már nem is létező – katolikus szerzetesrend által építtetett templom mintájára épüljön, mégha a kétségkívül fennálló ellenséges érzések miatt ez meglehetősen furcsának tűnik is.

Sasvárhoz hasonlóan búcsújárásokhoz köthető épületmásolatokkal más esetekben is találkozhatunk. A magyaroknak az ország határain túli búcsújáróhelyek között Mariazell volt a legfontosabb. A kutatás számára már ismert, hogy a kőszegi káplváriának homlokzata a mariazei templomot utánozza.²¹³ Belső tere azonban eltér attól: a fiókos dongaboltozattal fedett négyzetes hajóhoz oldalról kapcsolódó két félköríves bővület centralizáló jelleget ad a kápolnának. A nagy kegytemplom mintaadó szerepénél azonban esetünkben érdekesebbek a Mariazell felé vezető út, a Via Sacrának is nevezett zarándokút mentén álló kisebb kápolnák, melyek méretüknél fogva könnyebben válhattak a magyar centrális kápolnák előképévé. A Tünnitz után épült Maria Siebenbrünn kápolnának²¹⁴

Tünnitz, Maria Siebenbrünn kápolna

²⁰⁸ THURY 1907, 193.

²⁰⁹ CSURGÓ SZAKKATALÓGUS 1939, 3.

²¹⁰ A könyvtárnak megvan ugyan két Sturm könyv is (1777. és 1815. kiadásúak) (CSURGÓ SZAKKATALÓGUS, 722.), azonban ezek Török Ferenc ajándékából, a XX. század második évtizedében kerültek a könyvtárba.

²¹¹ SÁRKÖZY KATALÓGUS

²¹² Meg kell jegyezni, hogy Sturm 1712-ben megjelent írásában a háromszögű templom viszont hasonló a kiskorpádihoz: a csúcsba helyezett szószékkal szemben két támasszal alátámasztott karzat van, mögötte torony. Ez az írás azonban távolról sem volt olyan ismert, mint Sturm későbbi könyvei, melyekben azonban már nem szerepel ez az alaprajz.

²¹³ SZILÁGYI 1980, 41.

²¹⁴ Ezúton is köszönöm Halmos Baláznak, hogy felhívta figyelmemet a kápolnára!

kicsinyített másolatát a szentantali Koháry-kastély mellett találhatjuk meg. Az osztrák kápolna ovális, lanternás kupolával fedett tér, palladio-motívummal és háromszögű oromzattal tagolt íves homlokzattal. Szentantalon ez az izgalmas centrális tér redukálódik, de még sok vonatkozásában emlékeztet mintaadó elődjére. Az oldalfalak kisimultak, négyzetessé váltak, a kupola helyett függőkupola került a kicsiny tér fölé, melyet lendületes manzárdtető fed, lanterna nélkül. Az íves homlokzat a háromszögű oromzattal és az ión oszlopos kolosszeum-motívummal azonban egyértelműbbé teszi a párhuzamot, ahogyan közös a két kápolna Sárlos Boldogasszony titulusa is.

Az út végén, már Mariazellben áll a Sebastiankirchének nevezett kisméretű, görögkereszt alaprajzú templom, melyet a kegytemplom barokk átépítését tervező Domenico Sciascia életművéhez sorolnak.²¹⁵ Az 1644-ben épült épület még késő-
reneszánsz jellegzetességeket mutat. A Sebastiankirchével nagy hasonlóságot mutat mind téri elrendezésében, mind késő-
reneszánszos részletképzésével a Fraknó melletti Újteleken épült Borbála-kápolna, melyet Esterházy Pál 1667-1670 között építtetett. Ez a kicsiny kápolna a barokk-kori Borbálatisztelet kiindulópontjának tekinthető.²¹⁶ A kápolna tervezőjére levéltári kutatások hiányában feltételezéseket nem teszünk, de nem kell kizárnunk Sciascia tervezőségét sem, hiszen ő csak 1679-ben hunyt el.

Mariazell, Sebastiankirche

6.3.4. Festett látszatkupolák

Az attribúciós szimbolika – centrális terek szempontjából – talán legfontosabb jelensége a magyar barokkban a festett látszatkupolák készítése volt. Ebben az esetben az épület (részlete) nem feltétlenül konkrét épületet, hanem inkább a nagy kupolákat akarta megidézni, azok nagyvonalú hatását és jelképes üzenetét. E jelenségről a legfontosabb kutatásokat Galavics Géza és Jernyei Kiss János publikálta.²¹⁷

Az újkori építészetet a reneszánsz kezdetétől befolyásolta a perspektíva törvényszerűségeinek mind mélyebb megismerése. E folyamatban fontos állomás volt Andrea Pozzo munkássága, aki nem pusztán kiváló látszatkupolák készítésével, hanem a témában publikált könyvével²¹⁸ is a grandiózus festett látszatarchitektúrák talán legjelentősebb mestere lett. Magyarországon a Bécsben is dolgozó mester tanítványa, Antonio Galli Bibiena jelenti a kiindulópontot e jelenség elterjedésében.

E festett látszatkupolák különböző téri szituációkban is előfordultak. Legkézenfekvőbbben akkor alkalmazták őket, mikor egy centrális tér központi boltozatának felületére került, és szerepe az volt, hogy a kisebb költséggel elkészített, alacsonyabb – adott esetben a fedélszék alá rejtett – kupolát, vagy függőkupolát grandiózusabb színben tüntesse fel, például tamburral, lanternával. Erre példa a centrális templomok közül a pozsonyi trinitárius templom, vagy az annak mintájára – ismeretlen mester által – elkészített Mecseknádasdi kápolna, a nagyváradi irgalmasrendi kápolna, a borfői Hétfájdalmú Szűz-templom, vagy a nagyszombati Szűz Mária-kegykápolna. Szerepe lehetett a festett architektúrának csupán a látszólagos magasság növelése is (példa erre a fertődi kastélykápolna, ahol a kupolát valódi lanterna törte át). Később mind több olyan alkotás is született, ahol arányaiban csökkent az architektonikus keret, és egyre nagyobb szerepet kapott a mennyei szféra ábrázolása felhőkkel, szentekkel, angyalokkal.

²¹⁵ FIDLER 2004, 81.

²¹⁶ BÁLINT 1977

²¹⁷ GALAVICS 1983; GALAVICS 1984; JERNYEI KISS 2014

²¹⁸ Pozzo 1709

Látszatarchitektúrával díszített freskók hosszázás jellegű terekben is gyakorta előfordultak, akár a hajó és a szentély mindegyik – általában csehboltozattal fedett – szakaszán. Az ilyen megoldás nagyban növelte a tér centrális jellegét, a kupolasorolásos tereket imitálva. Ennek a jelentősége igen nagy, hiszen a XVIII. század második felében e megoldás közkedvelt, él általános volt. Amennyiben ezek a freskók eltűntek, vagy semleges átfestés alatt pihennek, az eredeti téralakító szándék eltorzulatlan érvényesül csak, az építészeti koncepció egy fontos elemével lett szegényebb. A pápai, vagy a jászberényi plébániatemplom, a pozsonyi erzsébet apácák, vagy a szentgotthárdi ciszterciek temploma néhány példa a sok közül. Általános jellemzője volt ezeknek a csehboltozatra festett látszatarchitektúráknak, hogy csegelyeket rajzoltak a felületre, középre pedig kerek kupolát, vagy annak indítását. A térszakaszok centrális jellegét erősítette, ha a függőkupola négyzet alaprajzú volt, s ha a pillérek, melyekre támaszkodott minél szélesebbek voltak, esetleg homorú homlokfelülettel. Sokszor – olcsóbb megoldásként – ez a kupolát imitáló freskó csak a szentélyre korlátozódott (például budakeszi plébániatemplom, kapolcsi plébániatemplom).

Érdekes módon ezek a látszat-kupolák dongaboltozaton (Trencsén), vagy donga jellegű hevedereken (Székesfehérvár, jezsuita templom) is megjelentek, ami formailag meglehetősen ellentmondást hordozott magában és igazából nem is sikerült kielégítő módon megoldani általában ezeket a feladatokat, azonban mutatja, hogy a XVIII. században milyen fontos volt a centralitás gondolata, vagy a kupola szimbóluma (különösen, ha fölötte megnyílnak a mennyei szférák).

A maga teljes mélységében igazából még nem dolgozta föl a kutatás, hogy miért és miképpen alakulhatott ki ez az ellentmondásos helyzet, hogy a tereket többnyire centrális jellegű térrészekből, de hosszázás módon alakították ki, amit azután festészeti eszközökkel kompenzáltak és próbáltak „még centrálisabbá” tenni. Valószínűleg a költséghatékonyság egy fontos szempont lesz ennek feloldásában, mert a csehboltozatos hajó, kisebb fesztávval rutinból, olcsón, könnyen volt kivitelezhető, és nagy tömeget fogadhatott be. A realitás az volt, hogy egy plébánia, de még egy szerzetesrend, sőt még maga a püspök sem engedhetett meg ennél többet magának.

Székesfehérvár, Nepomuki Szent János-templom, hevederre festett látszatkupola

6.4. Szpekulatív szimbolika

A templomok formájából logikai úton következtethető szimbolika nem csupán a barokk kor sajátja. Noha kérdéses, hogy a barokk előtti korszakok absztrakt térértelmezéseiből mi az, amit a barokk korban is megértettek, tanulságos lehet röviden végig tekinteni rajtuk.

A keresztény szakrális építészetben az ókeresztény időktől fogva jelen van a centrális térformálás hagyománya, noha koronként különböző mértékben volt jellemző. A kutatás két fontos ókori előképet nevez meg: a jeruzsálemi Szent Sír-templomot és a betlehemi Születés-templomot. Mindkét esetben az emlékezés konkrét helyszíne kiemelt építészeti keretbe került, melyhez hosszázás bazilika csatlakozott. A jeruzsálemi templom anasztázisz terméből származtathatjuk a sírtemplomok és mauzóleumok kerek formáját, a betlehemi templom pedig a keresztelőkápolnáknak lett előképe, melyek többnyire nyolcszögű alaprajzon épültek. (Lateráni baptisterium, Firenze, Grado, Ravenna ariánus és ortodox baptisterium).²¹⁹ Az attribúciós jellegű formakövetésen túl ezen oktagonális elrendezéshez a neo-pithagoreus számmisztika alapján „szpekulatív” szimbolikus

²¹⁹ Richard Krautheimer szerint azonban a középkorban nem annyira a pontos geometriai formának tulajdonítottak jelentőséget, mint inkább a számoknak. Például a kerek és sokszögű terek közötti különbség számukra nem volt olyan lényeges, mint amennyire mi manapság precíz geometriai fogalmakkal dolgozunk. [KRAUTHEIMER 1942]

jelentést is társítottak. Krisztus vasárnap hajnali, a hét első, vagyis teremtés nyolcadik napján történt feltámadására utal. A keresztelés esetében a Krisztusban való új életre támadás megjelenítője volt.

A centrális templomok építése a középkorban a keleti kereszténység körében vált uralkodóvá. A centrális tér bővítésével, vagy sorolásával sokféle variáció jött létre, melyek közül a kelet felé szentéllyel, prothezisszel és diakonikkal bővített kilencosztatú tér – a katonák – lett a legfontosabb. A keleti (elsősorban bizánci, szír, vagy örmény) eredetű típusok a kereskedelmi és egyéb kulturális kapcsolatokon keresztül ismételt fel-fel bukkantak Európa nyugatabbi területein is.

A ravennai San Vitale szír eredetű mintáját követve Nagy Károly aacheni palotakápolnája évszázadokra ható divathullámot indított a nyugat-európai területeken. A román korban a kisebb közösséget befoglaló szakrális funkciók esetében sok esetben találkozunk centrális templomokkal. A középkor előrehaladtával a centrális terek építése egyre ritkábbá vált. A jellegzetes gótikus templom hosszáz volt. Centrális térelemek többnyire csak járulékos szerepben jelentek meg (pl. káptalantermek). A trieri Liebfrauenkirche, és annak kisugárzása (pl. a kassai Szent Erzsébet plébániatemplom) különlegességnek tekinthető. A középkorban a centrális tér – az allegorikus misemagyarázatokat okozó gondolatmenethez hasonlóan az Egyház egységét is kifejezte.

Új irányt hozott a centrális templomok építésében a reneszánsz. Nemcsak arányaiban növekedett a központos elrendezésű szakrális terek száma a hosszázakéhoz képest, hanem új tértípusok kifejlesztésében is fontos előrelépések történtek.

E korban a centrális terek a tökéletességnek és Istennek voltak a szimbólumai a neo-platonikus filozófián alapuló reneszánsz térelméletben. Legfontosabb térelemük, a kupola, triviális geometriai adottságai miatt válhatott a tökéletes Isten és a kozmosz allegóriájává,²²⁰ mely szimbolikus társítás kapóra jöhetett a római építészetből – és különösen a római Pantheontól – eredő, de a középkori építészetben ritkán alkalmazott forma alkalmazásának legitimizálásához.

A barokk kor centrális tereinek fejlődése a reneszánsz építészet hasonló tendenciáinak szerves folytatásaként értelmezhető. A formai párhuzamok ellenére azonban a mögöttes filozófiai értelmezés – a természettudományos világkép alakulásával együtt²²¹ – részben megváltozott,²²² de a kupola szimbolikus jelentősége megmaradt, és építészeti szerepe is tovább növekedett reprezentatív megjelenésénél fogva. Az általános festészeti ikonográfiai gyakorlat bizonyítja, hogy a kupola a mennyei szférák allegorikus megjelenítője volt. A reneszánsz filozófiai megközelítéstől való távolodást jelzi, hogy a jelentéstartalom tekintetében indifferensek voltak a kupola geometriai jellemzői: az „égieket” jelenítette meg nemcsak a félgömb, hanem az ovális alaprajzú, vagy éppen a cikkelyes kupola egyaránt.

A magyar barokk építészetben a kupolák egyértelmű spekulatív szimbolikus tartalma mellett a Szent Keresztnek és a Szentháromságnak a szimbolikus megjelenítéséről tudunk egyértelműen igazolhatóan beszámolni.

A kereszt szimbolikus megjelenítése a templomok alaprajzában már a középkorban megjelent, erre példa a magyar emlékanyagból a vértesszentkereszt apátsági templom, melyben nemcsak kereszthajónak, hanem háromkaréjos szentélyfejeknek is jelképes értelme volt, vagy a szászöldi prázsmár temploma.

A barokk korból az 1753-1758 között épült balatonkeresztúri templom esetében írásos adat támasztja alá, hogy a kereszt alaprajzú forma Krisztus keresztjére utal. Az építető Festetics Kristóf egy levélben számolt be arról, hogy újjáépítéskor a templom a patrocíniumra utalva kapott kereszt alaprajzú formát.²²³

Egy másik centrális, sőt kereszt alaprajzú templomról is tudunk, melyet Festetics Kristóf építtetett: a miklósfai templom azonban egyértelműen Szűz Máriáról szóló ikonográfiai programmal

²²⁰ WITTKOWER 1986, 35-36.

²²¹ SZENTKIRÁLYI 2006

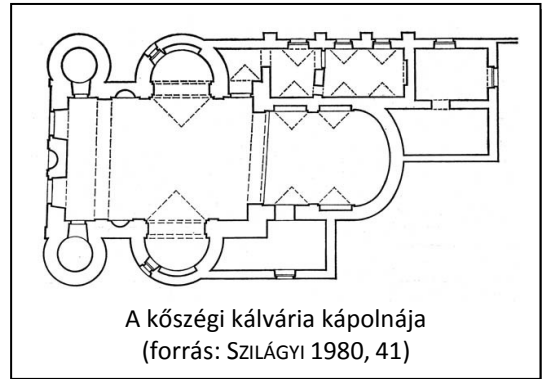
²²² WITTKOWER 1986, 151-160

²²³ CS DOBROVITS 1983, 41

rendelkezik. Feltehetően maga Festetics Kristóf kedvelhette a centrális formákat, ezért talán ez az 1763-65 között épült, négykaréjos plébániatemplom is neki köszönheti különlegesebb formáját.

Érdekes, hogy két olyan kereszt alaprajzú kápolna is van az országban, melyek patrocíniuma Szent László – erre utal a falvak neve is: Bakonyszentlászló, Püspökszentlászló. Noha nem találtam rá eddig bizonyítékot, feltételezhető, hogy a templom formájában a hitvédelmező és lovagkirály Szent Lászlóra utaló szimbólumot sejtethetünk. E feltételezést erősíti, hogy a bakonyszentlászlói templom belső falát díszítő pilaszterek is egyedi megformálásúak: füzérdíszek között a központi helyet egy kereszt foglalja el rajtuk. A két épület igen hasonló alaprajzú, ovális kupolához csatlakozó sekély fülkék alkotják a „kereszt” alaprajzú teret. A hasonlóságban közre játszhatott, hogy az építetőket, Esterházy Gábort és Esterházy Pál László püspököt rokoni szálak fűzték egymáshoz.

A kereszt szimbóluma legtriviálisabban a kálváriakápolnák esetében vált épületalakító tényezővé. A kutatástörténetben már említettem a kőszegi kálvária esetét, ahol a kereszt alaprajzú kálváriakápolna építéséhez olyan szimbolikus cselekedet is kapcsolódott, minthogy az épülő kápolna tégláit a jámbor hívek kettesével, kereszt alakban egymásra helyezve, körmenetben hordták fel a kálváriához. A kereszt alaprajzú kálváriakápolnák sorát a győri Dizmás-kápolna, és a besztercebányai kápolna gyarapítja. A temetőkápolnák esetében is eléggé kézenfekvő szimbólumként találkozhatunk a kereszttel, mint például a nagykanizsai Inkey-sírkápolna, vagy az egri Szent Rókus-kápolna esetében.

A kőszegi kálvária kápolnája
(forrás: SZILÁGYI 1980, 41)

Nagybátony háromkaréjos szentélyfejű temploma minden bizonnyal a szomszédos Tar falu templomának mintájára épült 1735-ben. A tari templom XV. századi átépítése során elnyert háromkaréjos szentélyfeje is szimbolikus jelentéssel bírhatott. A kutatás eddig azt feltételezte, hogy a keresztre feszített Krisztus testét jeleníthette meg. Az építető, világlátott Tari Lőrincről tudjuk, hogy a Szent Kereszt négy forgácsát és Jézus ruhájának három foszlányát hordta nyakába akasztva, kicsi ereklyetartóban.²²⁴ Én azonban azt gondolom, hogy a lóhere alakú szentélyfej Szent Patrikra is utalhat, akinek szinte elmaradhatatlan attribútuma a lóhere, mert a Szentháromság titkát úgy próbálta megértetni, hogy egy lóheréhez hasonlította. Tari Lőrincről pedig tudjuk, hogy 1408-ban zarándokútra indult, melynek végcélja az írországi Szent Patrik purgatóriuma volt. Itt átélte "pokoljárását" megírta, mely önmagában is művelődéstörténeti jelentőséggel bír.²²⁵ Hazatérte után, 1411-1426 között bővítette a templomot, és alakította ki a gótikában szokatlan szentélyfejet. Tehát a nagybátonyi templom alaprajza – legalábbis közvetve – a Szentháromságra utaló szimbólum.

A kutatástörténetet tárgyaló fejezetben bíráltam Kozák Károlyt, aki minden olyan templomot, aminek háromkaréjos szentélyfeje van – vagy legalábbis oldalról két concha bővíti terét – megrögzötten a Szentháromság szimbólumának tartott, olyanokat is, ahol egyértelmű, hogy valójában a kereszt szimbólumáról van szó. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a háromkaréjos kialakítás soha nem utalhatott a Szentháromságra. Erre leginkább a templom titulusa szolgálhat bizonyítékként. Így Szentháromságra utaló szimbólumnak kell tartanunk például a zélpusztai Szentháromság-kápolnát, mely 1767-ben épült, és alaprajza a római cella trichorákra emlékeztet.²²⁶

A Szentháromság legegyszerűbb spekulatív szimbolikus megjelenítési formája azonban nem a háromkaréjos szentély, hanem a háromszög alaprajz volt. Erről tanúskodik a számtalan háromszög alaprajzú Szentháromság-oszlop, amelyek szerte az országban, többnyire járványok emlékére épültek, illetve a háromszög alaprajzú templomok és kápolnák, melyekről részletesen szoltam már az előző fejezetekben.

²²⁴ CABELLO 1993, 16.

²²⁵ TAR 1985

²²⁶ A szikszói, Szentháromság tiszteletére szentelt plébániatemplom háromkaréjos szentélyfeje is talán hasonló indok miatt épült. Sajnos e templomot Az 1990-es években lebontották.

6.5. Anomáliák a külső tömeg és a belső tér között

A szakrális épületek erőteljes szimbolikus üzenete miatt alakulhatott ki az a jelenség, hogy a templomok külső tömegformálása és belső térképzése között, vagy a homlokzat és hajó kialakítása között olykor belső ellentét feszül.²²⁷ Ha a centrális térformáláshoz kapcsolódó eseteket vizsgáljuk, akkor az a ritkábbik eset volt, hogy egy hosszházas jellegű teret kívülről centralitásra utaló attribútumokkal ruházzanak fel, de például az ungvári vártemplom 1771-es tervén,²²⁸ vagy a – Grassalkovich sírtemplomként is szolgáló – máriabesnyői kapucinus kolostortemplom esetében ezt láthatjuk. Valószínűleg az ezáltal elért nagyvonalúbb és szimbolikus tartalmú megjelenés²²⁹ – esetleg az utóbbinál a sírépítkezésekhez kapcsolódó centrális téralakítási hagyomány – indokolhatta ezt az anomáliát. A magyar gyakorlatban inkább az volt a gyakoribb, hogy egy templom külső tömegképében többé vagy kevésbé megpróbálták elpalástolni a bent rejlő centrális teret. Sokat emlegetett példája e szimptomának a budai Szent Anna-templom, melynek nagyméretű ovális függőkupolája kontyolt nyeregzetével fedett téglány kubusba, és sík homlokzat mögé van elrejtve; kívülről csupán a nyugati oldalhomlokzat pilaszterekkel finoman akcentuált ritmusa árulkodik alig észrevehetően a belső tér diszpozíciójáról. A kutatás ezt mindig is a közizlés konzervativizmusában látta, mely óvakodott a centrális tömegű templomoktól (mert nem volt összeegyeztethető az attribúciós szimbolika jegyében a – középkorból eredő – templom-ideállal), illetve a költségtakarékos megoldások is ebbe az irányba hathattak.

A máriabesnyői kapucinus templom

E jelenség leírását egészíti ki Kelényi György a centrális templomok homlokzatáról szóló megfigyelésével, miszerint azok – a nyugatabbi trendekkel ellentétben – általában nem ívesek, hanem síkszerűek, ezáltal el is takarják a centrális tömeget és egyben azt a látszatot keltik, hogy hosszházas templomot rejtenek maguk mögött.²³⁰

E jelenség leírását egészíti ki Kelényi György a centrális templomok homlokzatáról szóló megfigyelésével, miszerint azok – a nyugatabbi trendekkel ellentétben – általában nem ívesek, hanem síkszerűek, ezáltal el is takarják a centrális tömeget és egyben azt a látszatot keltik, hogy hosszházas templomot rejtenek maguk mögött.²³⁰

Noha e meglátás mögött rejlik igazságtartalom, mégis árnyalni szeretném a képet.

Talán a barokk nagymesterének, Francesco Borromininek a Quirinalison álló trinitárius kápolnája analógiájától indul e sorok közül kiolvasható, a barokk homlokzatokkal szemben támasztott elvárás... Borromini kiemelkedő művészi nagyságára vall, hogy a San Carlo alle Quattro Fontane kápolnájánál a homlokzat és a belső téralakítása több szempontból is párhuzamba állíthatóak, e líezonok felfedése a kutató számára is nagy örömet jelentenek. De kicsit koncepciózusnak érzem hasonlót „elvárni” minden templomtól, különösen, ha merőben más téri helyzet jellemzi őket, melynek megértésében segíthet, ha az építészeti művet teljességében szemléljük, s nem szeparálva például a homlokzatot a mű egészétől. Hiszen éppen abban láthatjuk a sík kulisszahomlokzatok egyeduralkodására vonatkozó állítás egyik cáfolatát, hogy az esetek többségében nem is beszélhetünk főhomlokzatról, a centrális épület tömege – akár számos nézőpontból – szabadon kibontakozik a szemlélő előtt; a tengelybe állított torony, vagy a főbejárat architektonikus kerete a szükséges ünnepélyességet szolgálja csupán, de önálló – kulisszaszerű – homlokzatként nehezen értelmezhető.

Félrevezető lehet, ha pusztán a síkszerű homlokzatok formai jegye alapján provinciálisnak éreznék a magyar barokk templomépítészetet, mert Közép-Európa híres centrális templomai között

²²⁷ E jelenségről és a barokk kori tervezési metodikához kapcsolódó viszonyához bővebben írtam az Erzsébetvárosi örmény nagytemplomról szóló elemző tanulmányomban (NAGY 2011), ahol a templom kalocsai székesegyházat imitáló homlokzata mögött egy a kalocsaitól merőben eltérő, késő-barokk tér húzódik. Ennek részletesebb kifejtésétől – hosszházas templomról lévén szó – itt eltekintek.

²²⁸ TERDIK 2014, 272-273.

²²⁹ MOJZER 1971

²³⁰ KELÉNYI 2009, 303.: „A centrális templomok homlokzata nem követi a belső íves formáját, hanem mindig kulisszafalszerűen áll a templomtest előtt, többnyire egyenes falazattal, hosszházas építményt sejtetve.”

szintén találunk sík – akár kulissza-szerű – homlokzatokat legyen szó a bécsi Karlskirchéről, vagy a szerviták templomáról, a Prága óvárosi szent Miklós-templomról, vagy a bajor Steinhausen templomáról.

Kelényi megállapítása a „négy nagy” és a szakirodalomban klasszikus példaként emlegetett ovális templomunkra majdnem egészen helytálló megfigyelés. Azonban míg a budai Szent Anna és a pápai pálos templom valóban a hosszházasság illúzióját keltheti a szemlélőben, addig a győri kármelita és a pozsonyi trinitárius templom esetében a centrális tömeg szabadon érvényesül, már kicsit oldalsó pozícióból is jól megfigyelhető, és ezt szándékos tervezői gesztusnak kell tekintenünk. Győrben valóban sík és kulisszaszerű a homlokzat, de a templom tömegét majdnem teljes egészében a kolostor elé állította a tervező, így mind a város felől, mind a folyó felől festőien bontakozhat ki előttünk az egymáshoz kapcsolódó, izgalmas geometriájú tömegelemek együttese.²³¹ Meglátásom szerint inkább ezzel a „szoborszerűséggel” való összhang miatt egyenes a homlokzat; viszont nem „sejtet” hosszházasságot, mert hiába próbálná. A szintén Wittwer által tervezett, hasonló alaprajzú linzi templom esetében a homorú főhomlokzat más téri és városszerkezeti situációban áll, a közvetlenül oldalról hozzá kapcsolódó kolostorszárny, és a szűk utca teszi indokoltabbá azt. A pozsonyi trinitárius templom homlokzata valóban kulisszaszerű, de homorú formája által éppen olyan dinamikus, mint a belső tér.

A disszertációban tárgyalt többi centrális emlék többnyire kisebb, mint a most említettek, vagy a külső tömegében nem annyira érvényesül dominánsan a központos elrendezés, és feltételezem, Kelényi nem értette bele őket a fenti megállapításba. Pedig ezek vizsgálata tovább erősíti bennünk a meglátást, hogy a barokk-kori Magyarországon a szokványos hosszházastól eltérő belső tér „elpalástolása” nem volt általános jelenség.

A győri kármelita templom példájához hasonlóan találhatunk sík – vagy majdnem sík – homlokzatú épületeket, melyeknek centrális tömege azonban ettől függetlenül nyíltan feltárul, mint például a lékai ágostonrendi templom, a nagyvárad irgalmasrendi kápolna vagy az eperjesi kálvárikápolna.

A belső tér vonalának követése a kisebb kápolnák esetében általános (a nagykanizsai Inkey-sírbolt, a nagykátai Keglevich-sírkápolna, a galgóci kápolna, a bakonyszentlászlói templom, a miklósfai templom, a cseklézi kastélykert kápolnája, a borfői kápolna vagy a lebontott galántai kápolna példa erre). Azonban a nagyobb temploknál Európa más területein sem volt bevett megoldás, mert ezáltal egy nagyvonalú homlokzattól fosztották volna meg az épületet. Az íves, vagy hullámzó homlokzatok általában nem a belső térfalat követik, csupán hasonlóan dinamikusak, mint az interieur. Erre példa a salzburgi Kollegienkirche, a prágai Nepomuki Szent János-templom vagy a római Santa Maria della Pace, míg hazánkból a lebontott esztergomi helyőrségi templom, a szintén lebontott körmöcbányai plébániatemplom, a nagykárolyi piarista templom vagy a galántai plébániatemplom.

Számos olyan templommal találkozunk még – különösen a centrális elrendezésű falusi templomok között – ahol nincsen hagyományos, kulisszaszerű homlokzat, csak egy torony, mely mögött szabadon megmutatkozik a centralizáló tömeg. Ilyen például Balatonkeresztúr, Hajmáskér, Tósokberénd, Szápár és Pozsonyhidegkút temploma, vagy a kassai, illetve a szénavári kápolna.

Mindezzel szemben a sík homlokzatú, a centrális teret meg nem sejtető templomok sorát csupán Lajtaszék és Borsmonostor példájával tudom kiegészíteni.

²³¹ Történeti ábrázolásokon (WINKLER 1998, 88.) láthatjuk, hogy e feltáráson lényegileg nem változtatott a mára lebontott városfal – és városkapu – sem.

7. A CENTRÁLIS TÉR A KORABELI ÉPÍTÉSZETI SZAKIRODALOMBAN

7.1. Építészetelmélet a barokkban

A reneszánsz építészet kibomlásához vezető folyamatban fontos állomás volt, amikor 1414-ben Poggio Bracciolini újra felfedezte Sankt Gallenben Vitruvius Tíz könyv az építészetéről című művének kéziratát. Az újkori építészetelmélet fejlődésének irányát évszázadokig meghatározta e római kori munka. Vitruvius kommentálása, elpusztult illusztrációinak pótlása is feladatot adott, de az ő mintáját és könyvének szerkezetét követték a kortárs építészeti gondolatok megfogalmazásakor is. A reneszánsz virágzásának száz éve alatt Itáliában megszülető legfontosabb munkák átfogó képet adtak az építészetéről, amiben az építéstechnológiai, formai és tervezési szempontok mellett az alapvető térszervezési és építészetelméleti megfontolások is helyet kaptak.

Az építészek számára nem volt éles határ a reneszánsz és a barokk között, a barokk építészek nem nevezték magukat más stílus követőinek, mint reneszánsz elődek. A XVI. századi fontos késő- reneszánsz traktátusokat, például Palladio, de l'Orme, Vignola, de elsősorban Serlio munkáját a barokkban autentikus forrásnak tekintették, gyakran hivatkoztak rájuk. Ebből következően az egymásra épülő építészeti munkák íve is viszonylag töretlennek mondható a reneszánsz elejétől a barokkig.²³² A nagy, reneszánsz-kori összefoglaló munkákhoz fogható traktátus a barokk korban mégis alig született. Inkább egyes részterületekkel foglalkoztak az írók, vagy pusztán formai megközelítésben közöltek információkat – esetleg alig változtatva elődek munkáin. Új színt jelentettek a XVIII. század derekától megjelenő kritikai hangvételű elméleti munkák, melyek akár építészeti értelemben vett laikusoktól is származhattak.²³³

A kora-reneszánsz izgalmas építészeti útkereséseinek alapvető motívuma volt a gótikával való szembehelyezkedés, mely többek között megnyilvánult új térstruktúrák létrehozásában, és a középkori szakrális építészetben domináns hosszhasas tér helyett a – római előképekre visszavezethető – centrális terek felé irányította a figyelmet. A XV. században megépülő kisebb méretű centrális terek mellett az építészek – részben publikált – vázlatairól ismert összetettebb centrális terek mutatják az ezirányú útkeresést. Így feltétlenül meg kell említeni Francesco di Giorgio vázlatait, ahol a kiindulást a kör alaprajzú tér, a variációkat pedig a térhatárolás és további kör alaprajzú terekkel való bővítés jelentette, illetve az antropomorf, latinkerszt alaprajzú templomokat ábrázoló rajzait, valamint Leonardo da Vinci tömegvázlatait az összetett, többkúpolás terekről.²³⁴

A XVI. századi traktátusokban még nagyobb gyakorisággal találkozhatunk centrális templomok rajzaival, legyenek azok már megépült munkák,²³⁵ vagy ideál-tervek. Ahogy általánosságban folyamatosnak mondható a reneszánsz és a barokk stílusátmenete, úgy a centrális terek építésében sem találhatunk éles váltást a két stílus között. Így nem olyan meglepő, hogy a barokk centrális terek építésére általánosságban a talán legnagyobb hatást gyakorló munka is még a reneszánszból származik: Sebastiano Serlio művében²³⁶ ókori centrális épületek példái mellett felsorolja a centrális terek alapvető típusait, közöttük egy ovális templomot is – mely a barokk kor oly' kedvelt típusa lesz –, valamint négy fajta egyszerű kosárv szerkesztést közöl, melyek évszázadokig irányadóak maradnak.²³⁷ Jellemző módon a tizenkét közölt templomtervből tíz centrális, kettő pedig latinkerszt alaprajzú.

²³² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ne következett volna be szemléletbeli változás vagy jelentős hangsúlyeltolódás a reneszánszhoz képest.

²³³ például Marc-Antoine Laugier

²³⁴ WITTKOWER 1986, 17-50.

²³⁵ Például Andrea Palladio Négy könyv az építészetben című munkájában közli Donato Bramante római Tempiettojának rajzait.

²³⁶ SERLIO 1566, ötödik könyv – a templomokról.

²³⁷ A kosárvékek jelentőségéről majd a következő fejezetben írok, itt a templomtípusokat elemzem röviden.

E templomtervek a térformálás lehetséges variációit mutatják, melyek ha nem is változatlan formában történő átvételként, hanem archetipikus mivoltukból eredendően alapvető elrendezésükkel szolgálhattak mintaként a későbbiekben. Egyben érdekes dokumentum, hogy a barokk időket meghatározó tértípusok már lényegileg megfogalmazás nyertek a XVI. században elméleti síkon. Serlio az ugyanis, aki először rajzol le ovális alakú templomot,²³⁸ és a végein apszisokkal záródó, nyújtott görögkereszt alaprajzú tér is a barokk kornak lesz kedvelt épülettípusa. Jelentőségüknél fogva tételesem felsorolom e tizenkét templomváltozatot.

Az első terv a római Pantheon hatását mutatja, kör alaprajzú, a vastag falban kívül-belül fülkék nyílnak.

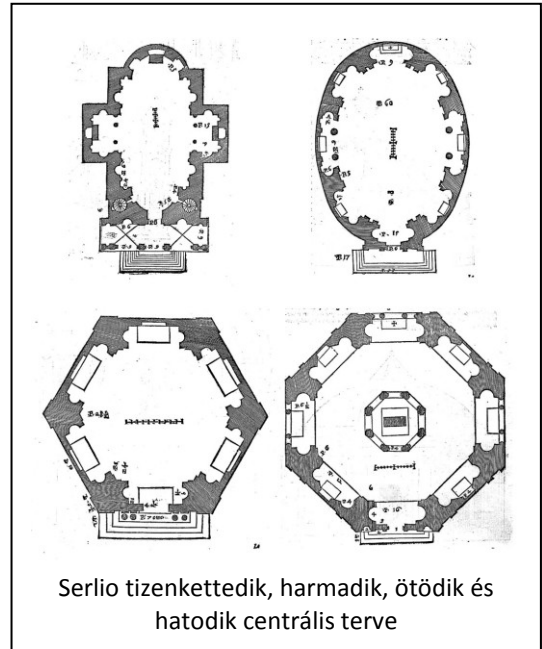
A második terv is kör alaprajzú, de e centrum hosszanti és keresztirányú tengelyének végein négyzetes terekkel bővül, ezáltal a kör és görögkereszt alaprajzú terek ötvözete jön létre. Az átlós tengelyekben kicsi, félköríves fülkék nyílnak.²³⁹

A harmadik terv a fal vastagságában nyolc fülkével bővített ovális terű templomot ábrázol. A részletek kialakításában természetesen reneszánsz jellegű (lényegileg az első terv nyújtott változata), de az ovális térforma megfogalmazása forradalmi jelentőségű, hiszen a barokk korban az ovális enteriőrök meghatározóak lettek.

A negyedik terv ötszögű,²⁴⁰ az ötödik terv hatszögű,²⁴¹ a hatodik terv nyolcszögű²⁴² templomot ábrázol. Mindhárom belső falát fülkék tagolják minden oldalon, az ötszögű esetében a sarkoknál is.

A hetedik terv centruma is nyolcszögű, de nyolc nagy méretű melléktere egy négyzetbe van foglalva. A hagyományos kilencosztatú terektől abban különbözik, hogy a mellékterek között nincsen átjárás.²⁴³

A nyolcadik tervet öt, görögkereszt alaprajzban egymás mellé helyezett – egymáshoz keskeny átjárókkal kapcsolódó – kör alaprajzú tér alkotja. A középső kör mellett négy torony található, melyek kívülről egy négyzetes alaprajzi kontúrral vannak összefogva.²⁴⁴

Serlio tizenkettedik, harmadik, ötödik és hatodik centrális terve

²³⁸ Az első, ovális kupolával épült templom a Giacomo Barozzi da Vignola által tervezett San Andrea a Via Flaminianán, mely 1553-ban épült. Azonban Serlio templomokról szóló, „ötödik könyve” már 1547-ben megjelent első kiadásában.

²³⁹ E típus továbbfejlesztett – ovális centrummal, és hozzá szervezettebben kapcsolódó térbővületekkel barokkizált – változata közkedvelt lett a barokkban. A bécsi Karlskirche, Magyarországon a pozsonyi Szentháromság-templom, vagy a nagykárolyi piarista templom hozható példának.

²⁴⁰ E típusnak csekély volt az utóélete. Az ötszögű terek kifejezetten ritkának mondhatóak a barokk korban. A csehországi Santini tervezte žd’áři zarándoktemplom az ötszögű terek kiemelkedő példája. Magyar földön nem találunk ötszögű barokk teret. Szlovák kollégák vélekedésével [SPIŠKÝ JERUZALEM 2011, 45.] ellentétben a szepesváraljai kora-barokk Szent Rozália-kápolna hatszögű és nem ötszögű...

²⁴¹ Magyarországon a kora-barokk időkre volt jellemző. Hatszögű kápolnát találhatunk például Búrszentmiklóson, Máriavölgyön, Héderváron. Kis méretű kápolnák voltak ezek, melyek falán belül nem nyílt fülke. A reneszánsz utóhatásaként értékelem őket.

²⁴² A nyolcszögű terek szabályos geometriai formában főként kisebb méretekben épültek (kápolnaként számos példát találhatunk rá Magyarországon a barokk folyamán végig, pl.: Galgóc), de külföldön nagyobb méretekben is előfordul (Velence: Santa Maria della Salute), noha reneszánszos jellegét mindvégig megtartja.

²⁴³ E tervnek sem lett igazán utóélete. A török kori fürdők izgalmas párhuzamként említhetők Magyarországról (például a budai Veli bég fürdője), de természetesen egymásra hatásról nem beszélhetünk.

²⁴⁴ E terv, tetszetős geometriája ellenére talán a legkevésbé „életszerű”; templomként egyáltalán nem volna praktikusán használható, így nem is találunk hozzá hasonlót a megépült művek között. Szerkesztési elveiben azonban rokonítható hozzá a nemespanni templom, vagy a hosszázás templomok két oldalán, szimmetrikusan

A kilencedik terv görögkereszt alaprajzú teret ábrázol, a szárak találkozásánál a főhajóból megközelíthető, zárt mellékterekkel. A centrális terek egyik triviális archetípusa.²⁴⁵

A tizedik és tizenegyedik terv latinkereszt alaprajzú templomokat ábrázol. A Brunelleschi és Alberti templomaitól eredeztethető forma a barokkban is továbbél (Magyarországon a székesegyházak esetében). Serlio rajzainak különlegessége, hogy az itáliai gyakorlattól eltérően két homlokzati torony díszíti a főhomlokzatokat, ami inkább az „Alpoktól északra” fekvő területek építészetének a sajátossága. A volutákkal keretezett oromzatok „korszerűségét” mutatja, hogy időben megelőzik az Il Gesù megépülését.

A tizenkettedik terv hosszirányban nyújtott görögkereszt alaprajzú teret mutat, a főhajó mindkét végén félkörös apszissal záródik. Az ehhez hasonló típusú terek több szálon is fejlődtek a barokkban, és számos variációjuk ismert.²⁴⁶

Ezen említett párhuzamosságok ellenére a Serlio archetípusok közvetlen hatása a magyar emlékek kialakítására sem nem valószínű, sem nem bizonyítható.

7.2. Összevetés a magyar gyakorlattal

A fenti felsorolással azt is példáztuk, hogy fedezhetők fel párhuzamosságok az építészeti szakirodalom és az építés gyakorlata között; mégis azt kell látnunk, hogy alapvetően a barokk korban nem volt túl szerves kapcsolat, vagy intenzív kölcsönhatás az építészeti írások és a megvalósuló épületek között. Mi sem mutatja ezt szebben, minthogy a barokk ideje alatt végig – míg a stílus divatja meglehetősen sokat változott – az építészeti irodalom legfőbb mintája a késő-reneszánsz traktátusok voltak. Az építészeiről, mint tudományról írtak, mely tudomány kiindulása az antik és reneszánsz építészet volt, és nem az aktuális divatok. Ritkán látunk arra példát, hogy barokk építészeti munkáit publikálják, s ezek hatása a kortársakra is valószínűleg csekély lehetett.

Úgy tűnik a magyar építészeti gyakorlatra fokozottan érvényes, hogy a megvalósult épületek mintái között nemigen kell az építészeti írásokat keresnünk. Az előző fejezetben már írtam a megépült építészeti minták követésének a fontosságáról. Az építészeti témájú könyveknek a tehetősebb réteg műveltségében lehetett szerepe, egyes részletformák népszerűsítésében, illetve az építészeti oktatásban. Ez utóbbi jelenségre mutat rá édesanyám cikke a XVIII. század végi kolozsvári építészeti oktatásról.²⁴⁷ A kolozsvári példa jól megmutatja, hogy a XVIII. században Magyarországon közkedvelt építészeti munkák, például Johann Friedrich Penther, Johann Rudolf Fäsch, vagy Christoph Leonhardt Sturm könyvei alapvetően meghatározták a diákok – sokszor szinte másolatnak tűnő – terveit, melyeknek azonban a valós építészeti feladatokhoz nem sok köze volt.

Hasonló jelenséget példáz az egeri érseki levéltárban található, centrális templomot ábrázoló rajzsorozat, melyet Schaufler József egeri pallér készített. A magyar környezetben szokatlanul nagyvonalú terv egy kettőzött hevederekkel tagolt cikkelyes kupolával fedett kör alaprajzú templomot ábrázol. A kupolatér 3-3 kápolnafülkével van bővíve. A centrális hajóhoz négyzetes szentély csatlakozik. A bejárat két oldalán álló alacsony tornyok sarkaikkal kapcsolódnak a kupolatér falához. A bejáratot reprezentatív lépcsőrendszer vezet. A központi teret – a barokk korban igen szokatlan módon – kívülről szabadon álló pillérekkel övezett, fedett-nyitott körüljáró veszi körbe. A

elhelyezett centrális kápolnák (Komjáti, Stomfa, nagyszombati Szent Ilona-templom, eperjesi volt minorita templom).

²⁴⁵ Noha nem e tér fejezi ki leghűebben a barokk téralakítás sajátosságait, mind a protestáns, mind a katolikus templomépítészetben látunk rá nem egy példát a barokk korban. A késmárki evangélikus templomnál még melléktereket is találhatunk a keresztcsárak találkozásánál.

²⁴⁶ Magyarországon párhuzamként említhető egyrészt az egeri trinitárius templom, másrészt a Carlo Rainaldi római Santa Maria in Campitelli templomától származtatható, Franz Anton Pilgramhoz, vagy köréhez köthető templomok (például a jászói premontrei templom, vagy az andornaktályai plébániatemplom), harmadrészt a kisméretű, téglány, de mindkét végükön apszissal záródó kápolnák (pl.: soproni Nepomuki Szent János-kápolna, Tarnaörs, Tarnaméra kápolnája, Szepesváraljai Szent Kereszt kápolna)

²⁴⁷ N DÁVID 1978. A cikk írásakor a kutatási lehetőségek a mainál sokkal korlátozottabbak voltak, így számos építészeti rajz mintakönyvi előképét nem tudta meghatározni, melyekről ma már tudjuk, hogy pl. Christoph Leonhardt Sturm publikációi jelentették a kiindulást.

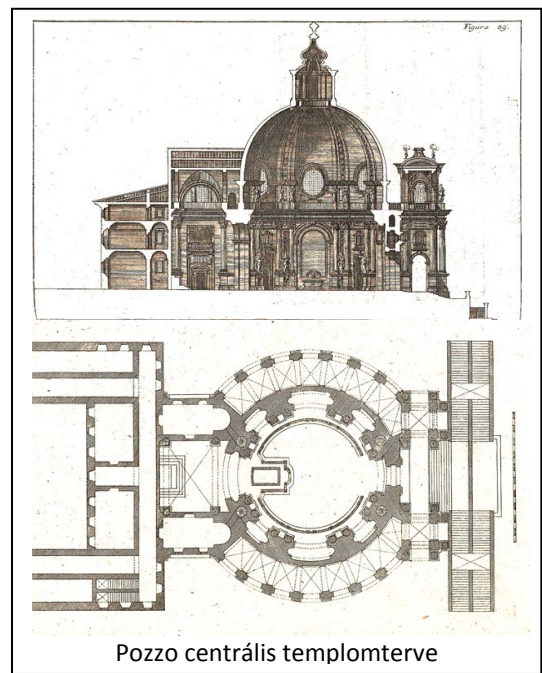
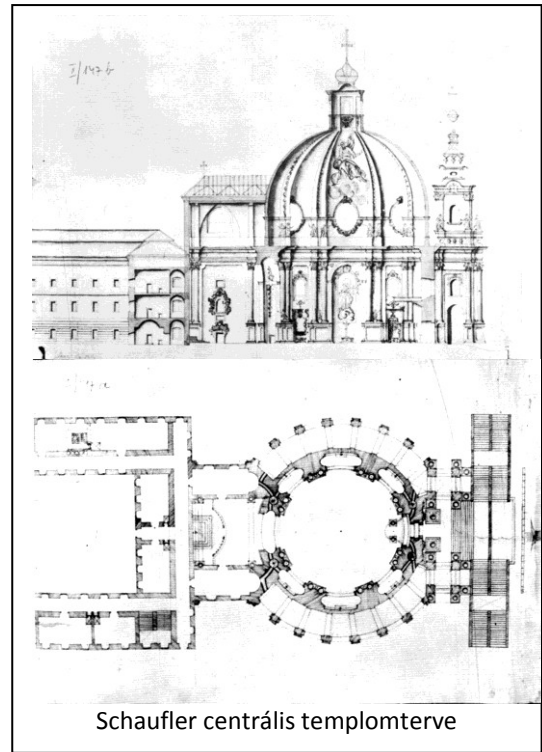
templomhoz a szentély mögött, szimmetrikusan elhelyezett, udvar köré rendezett, kétemeletes épület csatlakozik.

A kiemelkedő igényességű és invenciózus rajzokra Voit Pál hívta föl a szakma figyelmét, ő először a székesegyház, később a minorita templom terveinek vélte őket.²⁴⁸ Nem tudjuk, hogy a terv mi célból készült, noha az megállapítható, hogy az épületegyüttes elrendezése és a lépcsők rendszere egészen más telekadottságokat feltételez, mint ahol ma a minorita templom áll.

Schaufler terve Andrea Pozzo *Perspectiva Pictorum atque Architectorum*²⁴⁹ c. könyvének második kötetében szereplő egyik templomtervének parafrázisa. A Pozzo és a Schaufler-féle rajz oly sok mindenben hasonlít egymásra, hogy az előkép szerepe vitathatatlan. Szinte másolatnak is tekinthetnénk az egri tervet, hiszen Schaufler csupán néhány apróságon változtatott. A leglényegesebb változtatás a tornyok megformálásában jelentkezik, Schaufler hagyományos, a régióra jellemző órapárkányos, hagymasisakos tornyokat tervezett a templom elé, melyek között a Pozzo féle tervvel ellentétben nincsen fedett-nyitott, boltíves előtér. A bejárat fölé a belső térben Schaufler (az osztrák-magyar szokást követve) kicsiny, oszlopokon álló, félköríves karzatot illesztett be. Egyébként a kupolatér a lanterna kialakításában, a berendezés részleteiben és a páros oszlopok közös posztamentumában tér el csupán a pozsoi koncepciótól. A szentély, a mellékterek és a kápolnák alaprajza is azonos az előképpel. Schaufler csak az oltár, az oratórium és az ablak megformálásán változtatott, valamint, hogy kontyolt tetővel fedte a szentélyt. A templomhoz kapcsolódó épületnek is inkább az alaprajza utánozza Pozso rajzát, mint a metszet kialakítása. Az apró változtatások dacára – úgy tűnik – a terv még így is túlzottan eltért a megszokott építészeti formanyelvtől, így nem nyerte el a megrendelők tetszését.

Tehát a magyarországi centrális barokk templomok esetében nem ismerünk arra példát, hogy az épület térformálásának közvetlen előképe egy építészeti írásban megjelenő terv lett volna.

Ha volt is szerepe a könyveknek, az sokkal közvettebb módon érvényesülhetett, például általánosságban a centrális terek népszerűsítése által. Ez eredhetett a római Pantheon léptenyomon emlegetett archetípusától, vagy késő-renaisszánsz, kora-barokk épületek közléséből és elemzéséből. Erre példa Daviler könyve, aki rajzot és leírást közöl Vignola Via Flaminian álló San

²⁴⁸ HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI 1969/1, 394-395.

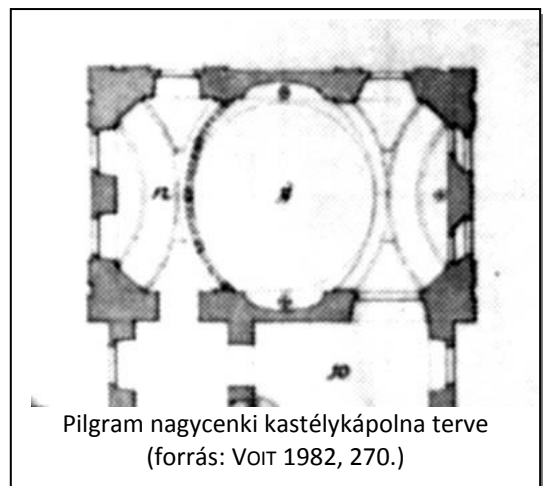
²⁴⁹ Pozzo 1709

Andrea templomáról és az Il Gesùról, és megemlíti Borromini San Carlinoját, vagy Bernini San Andrea al Quirinaléját.²⁵⁰

Ismert szerző volt Magyarországon Christoph Leonhardt Sturm,²⁵¹ aki könyveiben több protestáns és katolikus templom tervét is szerepelteti. Tetszetős volna háromszögű és görögkereszt alaprajzú templomterveinek hatását bizonyítani a kiskorpádi református, illetve a görögkereszt alaprajzú evangélikus templomokra. A korábbi fejezetekben azonban már írtam róla, hogy a kiskorpádi templom valószínűleg az abai templom mintájára épült, a kereszt alaprajzú lutheránus templomok pedig sziléziai és felvidéki szlovák előképekre vezethetők vissza; Sturm – praktikus okokból – egyébként sem volt jó véleménnyel a kereszt alaprajzú templomokról. Sturm hatása a hazai protestáns építészetre elvileg feltételezhető, de egyelőre nem bizonyítható.

Különös jelentőségű Guarino Guarini Trattato di Architectura civile c. könyve, egyrészt mert az egyetlen olyan itáliai, holisztikus szemléletű barokk kori munka, mely a reneszánsz traktátusokhoz mérhető, másrészt mert kulcs fontosságú dokumentuma Guarini innovatív, nagy hatású építészetének. A Guarini könyvében közölt templomrajzok között centrális térszervezésűt is találunk szép számmal. Közismerten egyéni és igen invenciózus építészeti útjainak azonban Magyarországon nem akadt követője. Elméleti munkássága sem lehetett ismert Magyarországon a barokk korban. Guarini térformálásának egyik sajátos jellegzetessége a térgörbe boltozati hevederek alkalmazása. Ilyen hevederekkel a magyar emléktanyagban csak alárendelt szerepben találkozhatunk (pl.: íves mellvédfalú karzatok nyílásainál), vagy esetleg a centrális középteret övezően az íves falat követő boltövként (pl.: nagyváradi irgalmasrendi kápolna, nagykárolyi piarista templom), de ezek Guarini alkotásaival szemben nem a tér centruma felé homorodnak, és nem is válnak a térkompozíció lényegi alkotóelemeivé.

Az egyetlen, valóban guarineszk boltozatú tér a magyar barokk történetében a nagycenki Széchenyi-kastély Franz Anton Pilgram által készített tervében található.²⁵² A kastély kápolnáját négy, alaprajzban is íves vonalú, egymással a téglány alakú tér negyedelő vonalaiban páronként összeérő térgörbe hevederívvel tagolt boltozat fedi. A tér közepén, a boltozat öblösödő szakaszában vélhetően szférikus jellegű boltsüveg emelkedik. E középső szakasz vonalához illeszkedik a karzat és az oldalfalakba mélyedő mellékoltárfülkék homorú íve. Ez a maga nemében hazánkban páratlan kápolna azonban soha nem épült meg, és Pilgram művészetében sem közvetlenül Guarini munkáiból, hanem német és cseh példákon keresztül kerülhetett.

Pilgram nagycenki kastélykápolna terve
(forrás: VOIT 1982, 270.)

A nagykárolyi piarista templom több szempontból is a bécsi Maria Treu templom hatása alatt épült. A bécsi templom pedig Guarini torinói San Lorenzojának parafrázisa. A kettős áttét után azonban Nagykárolyban már aligha felismerhetőek a guarineszk téralakítás sajátosságai.

²⁵⁰ Jellemző akadémikus gondolkodására, hogy ez utóbbit negatív példaként hozza, mert szerinte ovális kupolát csak hosszanti elrendezésben szabad alkalmazni. (Augustin Charles Daviler: Cours D'Architecture. Jean Mariette, Paris, 1720. 248.: „Il faut remarquer à ce sujet, lorsque le Plan ou la Coupe d'une Eglise est ovale, qu'il est plus à propos d'entrer par la pointe, comme à celles de saint Jacques des Incurables dans le Cours, & de saint Charles aux Quatre fontaines à Rome (qui est du deffein du Cavalier Boromini) que par le costé, ainsi que l'a pratiqué le Cavalier Bernin à l'Eglise de S.André du Noviciat des Peres Jesuites à Monte-Cavallo, parce qu'en entrant la vûë refte plus satisfaitte, le lieu paroiffant de plus belle proportion; ce qui se doit auffi entendre des Vestibules & Salons, comme cuex de Vaux & de Rincy.”)

²⁵¹ BIBÓ 1978

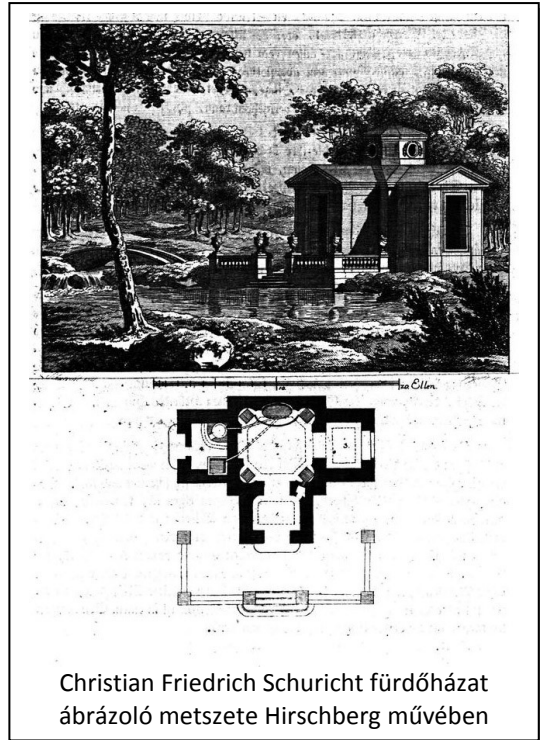
²⁵² VOIT 1982, 270.

Az egyetlen aprócska centrális emlék, ahol felvetődik bennem a mintakönyvi előkép szerepe az illésfalvi kastélykert kápolnája. Illésfalván, a Csáky István által 1772-ben építtetett mulatókertben, melyet új Sans Souci-nak neveztek – számos egyéb kerti építménnyel egyetemben – állt egy kis kápolna, mely mára csak romos állapotban maradt meg, azonban archív fotót ismerünk még ép állapotáról. Központi, négyszögletű kiemelt terét faszervezetű íves tető fedte, amit egykor lanterna koronázott. E központi térhez kapcsolódott két mellékkápolna és egy kis bejárati tér, ezáltal görögkereszt-szerű alaprajzi forma jött létre.

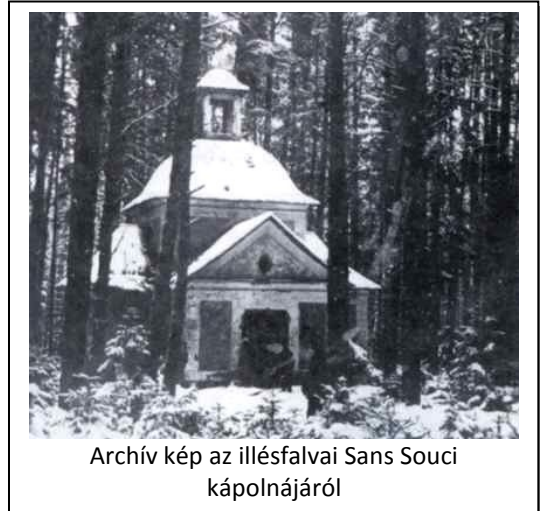
Christian Cajus Lorenz Hirschfeld a kertépítészet művészetét tárgyaló, 1779-85 között Lipcsében megjelentetett ötkötetes munkájában számos kerti pavilon homlokzati rajzát szerepelteti egyes fejezetek végén. Noha az építészeti formálás ízlése ezidőtájt már a klasszicizmusba hajlik, több barokk kerti pavilon, így például Jacques François Blondel, vagy Rudolf Fäsch munkáiból megismert épületek köszönnek vissza a könyv lapjain, melyek talán a legnagyobb számban közölnek rajzi formában ötleteket a kerti pavilonok kialakítására.

Az 1782-ben megjelent negyedik kötetben a sok illusztrációt készítő Christian Friedrich Schurichttól egy fürdőház távlati képét és alaprajzát találjuk, tő partján, festői környezetben.²⁵³ Szembeötlő a hasonlóság az illésfalvi Sans Souci-nak nevezett mulatókert fent említett, rendhagyó alaprajzú kápolnájával. A Csáky István által 1772-ben építtetett kertről fennmaradt egyetlen ábrázolás 1776-ban készült, és már ábrázolja a kápolnát, felismerhetően: lanternájával, bejárata fölött a kerek ablakkal.²⁵⁴ Ezek szerint a kápolna néhány évvel korábban származik, mint Schuricht illusztrációja. Talán mindkettő – általam eddig fel nem lelt – közös előképre vezethető vissza. Ez az előkép azonban nem biztos, hogy mintakönyvben keresendő, lehet, hogy egy valós kert megépült pavilonjáról van szó.

Az illésfalvi kápolnán kívül konkrét párhuzamra, vagy mintakövetésre nem találtunk példát a magyar barokk centrális emlékek között. Az építészeti traktátusok metszeteinek elsősorban ízlésformáló hatását tételezhetjük föl a magyar barokk szakrális építészetre vonatkozóan.

Christian Friedrich Schuricht fürdőházat ábrázoló metszete Hirschberg művében

Archív kép az illésfalvi Sans Souci kápolnájáról

²⁵³ HIRSCHFELD 1782, 154.

²⁵⁴ FATSAR 2008., 125.

8. A CENTRÁLIS TEMPLOMOK TÉRLEFEDŐ SZERKEZETEI

A barokk centrális templomokat és kápolnákat néhány ritka kivételtől eltekintve mindig boltozattal fedték le. A kivételek közé tartoznak természetesen a fából készült görögkereszt alaprajzú evangélikus templomok, a kercsedi – kazettás famennyezetű – református templom, és egy-két kisméretű – és provinciális jellegű – kápolna, mint például a náznánfalvai, a nagykároly-gencsi és a szigetvár-domolospusztai kápolna.

A templomokat lefedésére többféle boltozatot használtak. Az alkalmazott szerkezet természetesen összefüggésben volt az alaprajz rendszerével, de a viszony nem kölcsönösen egyértelmű, ugyanarra az alaprajzi formára több különböző szerkezeti megoldást is alkalmazhattak a kor divatjának, vagy mérnöki tudásuknak függvényében.

8.1. Dongaboltozat

Legritkábban a dongaboltozatot alkalmazták, érthető módon, hiszen a donga hengeres felülete ellentétben áll a centrális terek mennyezetének alapvetően szférikus – gömbfelületből származtatható – jellegével. Mégis az egyik legkorábbi centrális templomunk, a lékai ágostonrendi templom ovális hajóját fiókos, hevederes dongaboltozat fedi. A dongaboltozat a XVII. század általánosan használt boltozata volt, így alkalmazása nem meglepő, noha a tér longitudinális jellegét határozottan fokozza. A középtengelyben a nagyméretű boltfiókok a keresztirányú tengelyt erősítik, a záradék freskódíszítése pedig a középpont hangsúlyát próbálja fokozni.

Sokkal jobban illik görögkereszt alaprajzú terének jellegéhez a fraknó-újteleki Rozália-kápolna fiókos donga-, vagy ha úgy vesszük, hevederekkel tagolt élkereszt-boltozata, mely szintén a XVII. században épült. A dongaboltozat más esetekben csupán az összetettebb terek nem centrális jellegű részein fordulnak elő (pl.: kismartoni kálvária, nagykárolyi görögkatolikus templom).

8.2. Csehboltozat

A XVIII. század második harmadában a hosszházas templomok térlefedésénél a dongaboltozat használatát a csehboltozatok váltják föl. Ez a technológiai változás a centrális terek lefedésében is érezteti a hatását.

A csehboltozat és csehsüvegboltozat elnevezésére vonatkozóan nem teljesen konzekvens a szakirodalom. Ennek tisztázása érdekében szükségesnek ítélem, hogy erről részletesebben szóljak a mellékletben található 2. exkúrsusban.

A csehboltozat a magyar barokk centrális templomok esetében az egyik leggyakrabban alkalmazott térlefedő szerkezet volt. Ez egyrészt következett e boltozat centrális jellegéből, másrészt a viszonylagosan könnyű kivitelezhetőségéből, valamint abból, hogy a XVIII. század második felében – amikor a centrális templomok többsége épült – ez volt a „divatos” szerkezet.

Csegyes kupolával csak elvétve lehet találkozni a magyar emléktanyagban. Amennyiben a centrális tér egy keresztengely és a főaxis találkozásánál létrejövő „négyzeti tér” köré rendeződött, úgy a legáltalánosabb megoldás az volt, hogy itt egy négyzet alaprajzú²⁵⁵ függőkupola fedte a tér központját (például a borfői, vagy a bogoszlói kastélykápolnák, vagy a tósokberéndi templom esetében). Hogy a centrum grandiozitását növelni tudják, általában látszatkupolát festettek rá. Ez természetesen nem csak a centrális tereknél, hanem a latinkereszt alaprajzú terekre is igaz (Szombathely, Nagyvárad). Sőt sokszor azt látjuk, hogy a szentély fölötti tér önmagában erős centrális jelleggel rendelkezik, aminek a bevált megoldása a négyzetes tér fölé emelt – felületén freskóval csegyes kupolát imitáló – függőkupola volt (példa erre Budakeszi, vagy Kapolcs plébániatemploma).

²⁵⁵ Valójában ez általában nem volt pontosan négyzetes, hiszen a boltozat sarkain felfekvést kellett biztosítani, amit egy átlós falfelületek biztosítottak. Minél szélesebb volt ez a felület, annál inkább közelített a nyolcszöghöz az elméletben négyzetes tér alaprajza.

A csehboltozat tehát a XVIII. század második felében a kereszt alaprajzú (például Balatonkeresztúr, Jászberény, Nagykőrös, Tósokberénd, Borfő, Bogoszló, Óriszentmárton, Csákánydoroszló, Miklósfa katolikus templomai és az evangélikus kereszt alaprajzú templomok) és a centralizáló hosszházas templomoknak a jellemző térlefedése volt (például Jászó, Gyömöre, Gyömrő, Kömlő, Körmöcbánya templomai), ahogyan természetesen a hosszházas templomoknak is. Éppen a csehboltozat téri adottságai miatt válhattak e késő-barokk hosszházas terek térszakaszai centrális jellegűvé.

A szakirodalomban egyik nagy figyelmet érdemelő templom, a budai Szent Anna-templom jól példázza a terminológiai bizonytalanságot (és a felületes megfigyeléseket), mert hajójának boltozata konzekvensen ovális kupolaként (esetleg ovális csegelyes kupolaként, *horribile dictu* elliptikus kupolaként) szerepel, holott valójában az egy nyújtott nyolcszög alaprajzra épített, a homlokívek felett ovális alaprajzi metszetekkel rendelkező függőkupola. Hiszen a boltozat főpárkányon nyugvó vállvonala fölött emelkednek a félköríves homlokívei, a válltól a záradékig pedig törésmentesen emelkedik a boltozat.

Függőkupolát általában négyszöges alaprajz fölé emeltek; de a szerkezet jellegéből adódóan sokféleképpen módosítható, végülis elvileg tetszőleges sokszög alaprajz fölé lehet függőkupolát emelni. Ritkán éltek a gyakorlatban azonban e lehetőséggel. Kisebb, háromszögű kápolnák esetében láthatunk erre példát, amikor az épület fala kívül-belül egyaránt háromszögű (Lúcsony, Fegyvernek, Beckó, Nagykosztolány, Ásványráró). A csehboltozat általánossá válása után már hatszögű kápolnákat – talán éppen ezzel összefüggésben – nem építettek, a nyolcszögű kápolnákat pedig vagy kerek belső térrel alakították ki, vagy csupán négy homlokívvvel rendelkező (négyzeteshez közelítő) csehboltozattal boltozták őket.

8.3. Kupolák

A centrális terek legkézenfekvőbb – azonban a hazai emlékanyagban, mint említettem, nem leggyakrabban alkalmazott térlefedése a kupola. A kupolák belső felülete kör alaprajz esetén félgömb, ovális alaprajz esetén fél forgási ellipszoidhoz közeli felület volt. Lényeges tulajdonságuk, hogy teljes felületükön föltámaszkodtak az alattuk levő falra, melynek koronájánál a főpárkány futott végig, mely egyben vizuálisan is elválasztotta az alátámasztó szerkezetet a térlefedéstől. Az újkorban a kupola sok esetben kiegészült csegelyekkel (amennyiben az alátámasztás nem a kupola vonalát követő íves fal, hanem négy pillér volt), tamburral (a grandiózusabb megjelenés és ablakok elhelyezése céljából), illetve lanternával (melynek elsősorban vizuálisan volt jelentősége). Ilyen, teljes, csegelyes, tamburos, lanternás kupola nem épült a barokk korban Magyarországon.

A XVIII. századi Magyarország legnagyobb kupolája, a váci székesegyház csegelyes, lanternás kupolája, melynek belső felületén Maulbertsch csodálatos freskója a barokk illúzióját kelti, de a templomban igazából inkább már a nyíladozó klasszicizmusnak lehetünk szemlélői. Igaz, hogy a templom alaprajzát még a rokokó nagymester, Franz Anton Pilgram terve határozta meg, de ő nem is ilyen kupolát tervezett, hanem egy egyszerű függőkupolát, lanterna nélkül. A balázsfalvi görögkatolikus székesegyház kupolája szintén csegelyes és lanternás, az egyébként igen egyszerű alaprajzú klasszicizáló késő barokk templom legfontosabb építészeti „attrakciója”. Sokkal kisebb méretben valósítja meg a formát a várpalotai Zichy-sírkápolna. A lanternás, csegelyes kupolának homlokíveiben ovális ablakok nyílnak. Ez a sáv a külső tömegben négyszögű tambur-szerű elemként jelenik meg, de helyzete szerint nem valódi tambur, hiszen nem a csegelyek fölött található.

A magyar emlékanyagban fellelhető, kevés számú tamburos kupola arányaiban és részleteiben is csak távoli rokonaként említhető a római barokk divatteremtő tamburos kupoláinak. Két görög rítusú templomunk, a grábóci ortodox és a nagykárolyi görögkatolikus templom tamburjai nyújtott arányuk miatt torony-szerűen hatnak. A grábóci kolostortemplom csegelyes kupolája igényesebb kialakítású, noha a lekerekített sarkú négyzet alaprajzú tamburon csak két kisméretű ablak nyílik, így bevilágító funkciója kevésbé érvényesül. Szögletes kubusa ritka megoldás a barokk építészetben. Belső felületét páros pilaszterek díszítik; a kupola záradéka fölött csak kívülről látható ál-lanterna épült, melynek valódi kapcsolata nincs a kupolával. A nagykárolyi templom részletképzése sokkal

provinciálisabb. A kis fesztávú kupola záradékán lanterna nincsen, hanem a bizáncias megjelenést segítő hagymasisak fokozza a külső látványt.

Csekély homlokzati magasságú, kicsiny, fekvő ovális ablakokkal áttört tambur emelkedik a modori havas Boldogasszony-kápolna tetején, ahol az alátámasztás is kör alaprajzú, így csegelyei nincsenek. A XIX. században lebontott győri Salvator-kápolnának hatszögű középtere fölött is karcsú, szögletes tambur emelkedett egykor, mely valószínűleg kolostorboltozatot hordozott, zenitjén lanternával. Úgy látszik a tambur olyan luxusnak számíthatott, hogy ha építése a tervek szintjén fel is vetődött, megvalósításukra a tehetősebb építetők sem igen vállalkoztak. Így elmaradt a győri karmelita templom tamburja is, ahogyan a nagyváradi székesegyházhoz sem épült tamburos kupola, noha 1751-ben készített, centrális tervében Hillebrandt is tamburos, lanternás, később Giovanni Battista Ricca is csegelyes, tamburos (lanterna nélküli) kupolát tervezett.

A lanternát az előbbieknél valamelyest gyakrabban alkalmazták, de szinte mindig kisméretű épületeken.²⁵⁶ Feltételezésem szerint nem jelentett olyan nagy problémát egy lanterna a kivitelezésben, mint mondjuk egy tambur megépítése, viszont az épület esztétikai színvonalán sokat emelt. Egyedüli következménye a héjalásban jelent meg, ugyanis nem lehetett magas fedélszéket rakni a boltozat fölé, hogy a lanterna bevilágító funkciója megmaradhasson, a héjalásnak jóformán a boltozatot kellett követnie. Az így adódó alacsonyabb hajlásszögű tetők a mi éghajlatunkon nem túl kedvezőek, így feltételezhetően praktikus épületszerkezettani szempontok is hozzájárulhattak ahhoz, hogy lanterna is kevés épült. A külső tömegben az igényesebb megjelenést, és a centrális jelleg erősítését sok esetben az ácsszerkezet bonyolításával pótolták, így például épültek manzárdtetős térlefedések²⁵⁷, vagy lanternát utánozó huszártornyocskák, melyek lehettek ácsszerkezetből²⁵⁸, vagy akár falazott szerkezetből, de valódi bevilágító funkció és a boltozattal való kapcsolat nélkül.²⁵⁹

Számos esetben azonban egyszerű (lanterna, tambur és csegely nélküli) kupola fedte a tereket.²⁶⁰ Mivel ez íves alátámasztást igényelt, ezért problémásabb volt a kupolatér mellékterekkel való bővítése, így gyakran kisméretű tereken alkalmazták a kupolákat, míg az összetettebb terek központi része fölött függőkupolát alkalmaztak, ezáltal a mellékterek a főpárkány fölé lóghattak, belmagasságuk arányaiban így nagyobb lehetett.

Kupolának hívjuk tehát az olyan kétszeresen görbült konvex felületű boltozatokat, amelyek vállvonala törésmentesen, vízszintesen fut végig. A barokk építészetben ezt a síkot általában a belső teret tagoló főpárkány jelöli ki. A kerek és ovális kupolák mellett meg kell említeni az olyan kupolákat, amelyek téglány alakú teret fednek. Ezzel az érdekes megoldással házikápolnák esetében találkozhatunk, amikor egy kastély, vagy palota téglalap alaprajzú helyiségei között hasonló

²⁵⁶ Az eddig említetteken kívül lanternás kupolát találunk például a selmecbányai, az eperjesi és a bajmóci kálváriák kápolnáin, a karlócai templomon és számos egyéb kápolnán (az eperjesi minorita templom mellékkápolnája, a fertői kastély kápolnája, nagyszombati Stephaneum kápolnája, pozsonyi Alamizsnás Szent János-kápolna, sátoraljaújhelyi Rákóczi-kápolna, váci Szent Rókus-kápolna; a galántai lebontott kápolnán is lanternás kupola volt). Lanternát nem csak kupolára tettek, hanem egyéb boltozat fölé is (pl.: nagykanizsai Inkey-kápolna esetében függőkupolára, nagyszombati Szent Ilona-templom mellékkápolnái esetében teknőboltozatra).

²⁵⁷ Például: belpátfalvai Gilitka-kápolna, nagykarolyi piarista templom, lorettomi körmeneti kápolna, máriavölgyi Szent Anna-kápolna, nezsideri Nepomuki Szent János-kápolna, nyitraszerdahelyi Cortonai Szent Margit-kápolna, tápiósápi Sötér-kripta

²⁵⁸ Például: besztercebányai kálváriakápolna, illetve Nepomuki Szent János-kápolna, gencsi kápolna, máriapócsi kegytemplom, kisgyaláni kápolna, kismartoni kálvária, kluknói kápolna, máriavölgyi Szent Kút-kápolna, miklósfai kápolna, szécsényi temetőkápolna, szepesváraljai Nepomuki Szent János-kápolna

²⁵⁹ Például: ispácai templom mellékkápolnája, sasvári kegykápolna, modori Havas Boldogasszony-kápolna, grábóci ortodox templom

²⁶⁰ Például: abai Szentháromság-templom, nagyszombati Mária-kápolna, Zirc-Aklimajor kápolnája, bakonyszentlászlói római katolikus templom, majki remeteházak kápolnái, márcfalvi Nepomuki Szent János-kápolna, nagykátai Keglevich-sírkápolna, Németjárfalu, pozsonyi Miasszonyunk-kápolna, püspökszentlászlói püspöki magánkápolna, sopronkeresztúri Nepomuki Szent János-kápolna, szécsényi temetőkápolna, tápiósápi Sötér-kripta, tarcali Szent Teréz-kápolna, ürömi mauzóleum

diszpozícióval alakították ki a kápolnát. A téglány térnek azonban centrális – és ünnepélyesebb – jelleget lehetett adni azáltal, hogy a sarkokat enyhén lekerekítették, és illuzionisztikus freskóval díszített kupolával fedték le. Hasonló térhatást értek így el, mint a teknő-boltozattal fedett helyiségek esetében, itt azonban a boltozaton nem volt törés, sem pedig egyenes alkotók, kivéve a boltozat vállvonalát. Értekezésem adattárában nem térek ki e kápolnákra, de itt megemlítek néhány ékes példát: a sümeg püspöki kastély kápolnája, az egri líceum kápolnája, a nagyszombati Stephaneum kápolnája (melynek záradékán lanterna is van). Megjegyzendő, hogy ezt az alaprajzi elrendezést nem csak kupolaboltozattal fedték, hanem például a pápai Esterházy-kastélyban kosáriréses csehkupolával, vagy a nagyváradi, illetve egri püspöki paloták esetében síkmennyezettel is.

Nehezen sorolható minden boltozat a hagyományos kategóriákba. A nagyváradi irgalmasrendi kápolna hajójának boltozata harántirányban nyújtott ovális alaprajzú, kupolához hasonlítható, azonban a szentély és a karzat felől a dongaboltozatok úgy kapcsolódnak hozzá, hogy a vállvonaluk azonos (a kupola záradéka magasabb), és a kapcsolatuk nem egy függőleges sík mentén történik (ebben az esetben függőkupoláról beszélünk), hanem pontos geometriai áthatást képezve egy térben két irányban görbülő vonal mentén. Hasonlóan „térgörbe” homlokívvvel találkozhatunk a szápári plébániatemplom ovális hajóját fedő, függőkupolához hasonlítható boltozat két oldalsó, hajófallal érintkező felületén. A „térgörbe” hevederek alkalmazása a Guarino Guarinitól eredeztethető barokk irányzatokra volt jellemző. Noha ezekben az esetekben hasonló geometriai formák felbukkanásának lehetünk tanúi, túlzás volna ezekben az esetekben guarineszk építészeiről beszélni. Egészen különleges, és a magyar emléktanyagban párját ritkító a váci Szent Rókus-kápolna boltozata. A kápolna alaprajza egyenlőszárú háromszögre szerkesztett, három karéjból és az ezeket összekötő egyenes szakaszokból áll. A háromszög súlypontjában nyolcszögű lanterna töri át a mennyezetet. A teret fedő boltozat az alaprajzot követve indul, és fokozatosan simul ki a lanternához érve (nem pedig az épület közepére helyezett félgömb-kupola, melyhez kiegészítő boltozatokkal kapcsolódnak a térbővületek, ami a hagyományos megoldás volna). „Karéjos kupolának” lehetne nevezni. Az alaprajzi struktúra és a boltozat tekintetében a kápolna Francesco Borromini téralakító művészetének (azon belül is különösen a San Ivo alla Sapienza kápolnájának) leszármazottja.

Legjelesebb centrális templomaink térlefedése azonban éppen nem hagyományos morfológiájú kupola. A pozsonyi trinitárius-templom, a selmecbányai evangélikus templom, a pozsonyhidegkúti plébániatemplom, a malomárkai volt evangélikus templom, a győri kármelita templom, és a pápai pálos templom mennyezetét fiókos, ovális kupola alkotja, lanterna és tambur nélkül. Az utóbbi két példánál a boltozatot a pilaszterekről induló hevederek is tagolják.

Nem rendkívüli jelenség a kupolák hevederekkel való tagolása, erre a fiók nélküli kupolák esetében is látunk példát. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben volt ezeknek a hevedereknek szerkezeti szerepük, ugyanis alkalmazásuk általában kis méretekben történt, ahol a boltozat ilyen jellegű megerősítésére nem volt szükség, ezért inkább dekoratív szerepet tulajdoníthatunk neki.²⁶¹

A kupolák, vagy függőkupolák bordákkal való szerkezeti megerősítése inkább felső bordákkal történhetett, így rejtve maradt az enteriőrből. A bordák ilyen esetben 1 láb szélességben, csorbázott széllel a hossz- és keresztengely mentén (tehát nem átlósan) futottak a záradékhoz.²⁶²

A belső felületükön hevederekkel díszített, vagy megerősített boltozatok között meg kell említeni a győri kálvária Dizmás-kápolnáját, melynek három karéjos szentélyét a konkáv sarkokból a záradékhoz futó golyvázott hevederekkel tagolt cikkelyes boltozat fedi. Hasonló a kismartoni négykaréjos, egykori temetőkápolna, azonban ott a karéjokat külön félkupolák fedik, melyek fölött indul az átlós hevederekkel tagolt boltozat.

A legbonyolultabb/összetettebb hevederes boltozat a hajmáskéri templomon található. A templom belsője három, önmagában is centrális jellegű térszakasz sorolásából áll össze. Az ovális hajó alaprajza feltehetően a győri kármelita, illetve pápai pálos templom két-két kápolnával bővített

²⁶¹ Például: bakonyszentlászlói templom ovális kupolája kettős hevederekkel, a cseklézi kastélykert kápolnájának kerek kupolája, a gyöngyösi háromszögű Nepomuki Szent János-kápolna kerek (függő)kupolája,

²⁶² Például ilyen borda található a nagykárolyi görögkatolikus templom kupoláján.

formáját követi, azonban az utáncat provinciális jellege a térlefedésben mutatkozik meg igazán. A hajót hatcikkelyes, hevederes függőkupola koronázza, melyhez a mellékkápolnák félkupolával csatlakoznak. A keresztirányú heveder sokkal vastagabb, mint a többi, ez esztétikailag kedvezőtlen hatású. A részletek primitívsége ellenére a tér azért nincsen egészen híján a valódi barokk téralakítás dinamizmusának.

8.4. Kolostorboltozat

Jól körülhatárolható emlékcsoport a centrális szakrális terek között a poligonális (hatszögű, nyolcszögű) kápolnák csoportja. Az idő előrehaladtával csökkent a népszerűségük. Ennek okairól pusztán felvetéseink lehetnek. Az egyik ok lehetett, hogy ezeknek a kis kápolnáknak a jellemző térlefedése a kolostorboltozat volt.²⁶³ Azonban azzal egyidőben, hogy a hosszázás templomoknál felváltotta a dongaboltozatot a csehboltozat, a kolostorboltozat is lassan „kimehetett a divatból”. A kolostorboltozatot gyakran széles fiókokkal tagolták, ezáltal a köztük fennmaradó részei a boltozatnak, mint tört felületű hevederek csillag mintázatot alkottak. A szakirodalomban néha cikkelyes boltozatként is emlegetik²⁶⁴ a kora-barokk időkre jellemző, dongaboltozatos hajójú, poligonális szentélyzáródású templomok szentélyboltozatát,²⁶⁵ melynek e fent említett szerkezet, mintha körbefordított változata lenne.

A kolostorboltozat és a dongaboltozat cilindrikus (azaz hengerfelületből származtatható) mivoltuk miatt egymás rokonai, így nem csoda, ha nagyjából egyszerre tűntek el az építészetből. A XVIII. század közepétől hatszögű kápolnát már egyáltalán nem építettek, a nyolcszögű kápolnák struktúrája is némiképpen változott.²⁶⁶ Egyik megoldásként a nyolcszögű külső mögött kerek, kupolával fedett belső tér rejlett.²⁶⁷ Másik megoldásként négyzet alaprajzú csehboltozattal fedték a belsőt, ennek arányos megoldásához viszont módosították a szabályos nyolcszög oldalainak arányát, és a négyzet felé közelítették a kompozíciót.²⁶⁸ Elvileg lehetséges volna hatszögű és nyolcszögű csehboltozatot is építeni, de a gyakorlatból nem tudok rá példát hozni sem önálló épület, sem sokszögű helyiség esetében. A szabályos poligonális kápolnák visszaszorulásának másik oka az lehetett, hogy ezekben a stereometrikus terekben, melyekben a hossz tengely vajmi kevéssé hangsúlyozott, még a reneszánsz téralakítás reminiscenciái jutnak érvényre, ami a késő-barokk időktől már meglehetősen idegen volt. E most elemzett folyamat jó leolvasható az alábbi, poligonális kápolnákat tartalmazó táblázatból.

²⁶³ Például: bazini Rozália-kápolna, Mecseknádasd, püspöki kápolna, Máriavölgy Szent Anna-kápolna

²⁶⁴ ANDORNÉ 1974

²⁶⁵ Például: pápai ferences templom

²⁶⁶ Egyedüli példaként a mecseknádasdi püspöki kápolna említhető, ami még a korai formákat idézi. A pozsonyi trinitárius templom mennyezetét másoló freskója is ebben a korban már retrospektívnek tekinthető.

²⁶⁷ Például: márianosztrai kálváriakápolna, árpási Nepomuki Szent János-kápolna

²⁶⁸ Gyömrő, Lorettom, Bélapátfalva

Hatszögű és nyolcszögű kápolnák:

évszám	helyiség	név	forma	térlefedés
1653-55	Vöröskő	Nagyboldoga. (kastélykápolna)	nyolcszögű	kolostorboltozat
1666	Szepesváralja	Szent Rozália-kápolna	hatszögű	n.a.
1668	Búrszentmiklós	Mária Magdolna	hatszögű	n.a.
1691	Máriavölgy	Szent Anna	hatszögű	kolostorboltozat
1699	Galgóc	Szent Kereszt-kápolna	nyolcszögű	fiókos kolostorboltozat
1701-05	Kismarton	Kálvária felső kápolna	nyolcszögű	n.a.
1703	Nagykároly-Gencs	Szenháromság	nyolcszögű	síkmennyezet
1709	Hédervár	Szent Peregrinus	hatszögű	fiókos kolostorboltozat
1713	Garamszentbenedek	Szent Sebestyén	nyolcszögű	n.a.
1714-15	Kassa	Rozália-kápolna	nyolcszögű, toronnyal	kolostorboltozat
1715 kb.	Stomfa	Szent Mihály és Szűz Mária	hatszögű	n.a.
1722	Nemespann	Mindenszentek templom	hatszögű	fiókos kolostorboltozat
1718-26	Kecskemét	Szenháromság temetőkápolna	nyolcszögű	kolostorboltozat
1730	Bazin	Szent Rozália	hatszögű	kolostorboltozat
1731	Holics	Szent Flórián	hatszögű	n.a.
1743-48	Trsztená	Szent Kereszt	hatszögű	fiókos kolostorboltozat
1748	Szénavár	Rózsafüzér Királynője	nyolcszögű, toronnyal	fiókos kolostorboltozat
1748	Galgóc	Szent Anna-temetőkápolna	nyolcszögű	fiókos kolostorboltozat
1749	Loretom	Fájdalmas Anya-kápolna	lecsapott sarkú négyzet	csehboltozat
1750	Bélapátfalva	Szent Anna-kápolna	lecsapott sarkú négyzet	csehboltozat
1770	Mecsek nádásd	Havas Boldogasszony	szabálytalan nyolcszögű, toronnyal	kolostorboltozat
1777	Gyömrő	Nepomuki Szent János	szabálytalan nyolcszögű, toronnyal	csehboltozat
1777	Márianosztra	kálváriakápolna	nyolcszögű, belül kerek	kupola
1777-79	Holics	Lorettói-kápolna	nyolcszögű, szentélyel	n.a.
1780	Árpás	Nepomuki Szent János	nyolcszögű, belül kerek	kupola
1800 kb.	Érsekújvár	Szűz Mária	nyolcszögű	n.a.

A máriavölgyi Szent Kút-kápolna még szintén erősen a reneszánsz téreszményekbe gyökerezik. Nem véletlen, hogyha hasonló alaprajzú kápolnát keresünk, akkor a pusztán egy évtizeddel korábban épült Kézdiszentlélek-perkői kápolnában leljük meg társát, mely azonban még részletképzésében is reneszánsz. A térlefedése a máriavölgyi kápolnának is kolostorboltozat, amelynek vállvonala alatt félkupolákkal fedett alacsony térbővületekként kapcsolódnak a központi négyzetes térhez a karéjok. A részleteiben is sete-sután megoldott térlefedés is még reneszánsz-jellegű megoldás ugyanarra a problémára (tudniillik a központi tér és a karéjos bővületek lefedésének problematikája), amit a feljebb említett győri kálváriakápolnában, vagy a nagykanizsai Inkey-kápolnában már nagyvonalúbban, a váci Szent Rókus-kápolnában pedig már a barokk nagy mestereihez illő módon oldottak meg.

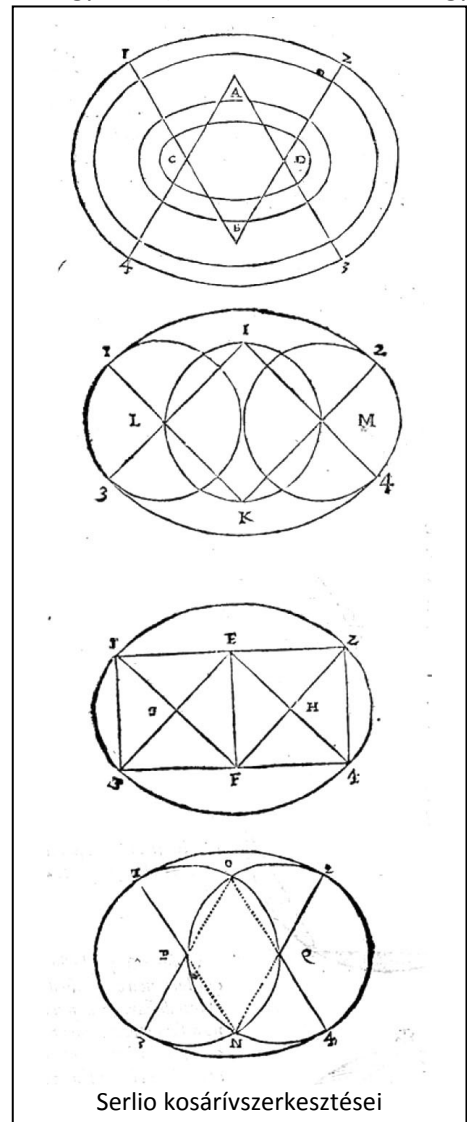
9. AZ OVÁLIS TEMPLOMOK SZERKESZTÉSE

A centrális templomok térszerkezetének megértéséhez izgalmas adalékokat nyújthat, ha fel tudjuk fedni, milyen metódus nyomán jött létre alaprajzuk vonalvezetése, metszeteik arányai; tervezésüknek milyen lépései voltak. Általánosságban elmondható, hogy a tervek létrehozásánál néhány „kerek” méret felvétele után geometriai szerkesztéssel határozták meg az épület főbb formáját, a részletek pedig legtöbb esetben a kivitelező mesterek invenciója alapján nyerték el formájukat.

Terjedelmes kutatás tárgya volna részletekbe menően (például a nyílászárók formájára tekintettel), az épületek magassági méreteit is figyelembe véve értekezni a magyarországi építőgyakorlatra jellemző szerkesztésekről, melyre szerény tanulmányom keretei között nem nyílik lehetőségem. E fejezetben a centrális terek talán legizgalmasabb problémáját, az ovális terű templomok (főként alaprajzában) szerkesztését szeretném tárgyalni (hiszen a kereszt, vagy poligonális épületek szerkesztése azért nem igényel túl sok magyarázatot...

A téma felvetése után azonnal a kutatás akadályaiba kell ütköznünk, hiszen a tervezési metódus meghatározásához a felmérések (még ha mégoly’ pontosak is lennének) nem nyújtanak teljes biztonsággal támpontot, hiszen a kivitelezés és mérés pontatlanságának mértéke adott esetben nagyobb lehet, mint két különböző szerkesztési eljárás eredményezte differencia. Így felértékelődnek a fennmaradt eredeti tervrajzok, melyek azonban korántsem állnak minden emlék esetében rendelkezésünkre. A tervrajzokról is könnyebben szerezhetünk reprodukciókat, minthogy az eredeti tervlapot tarthassuk a kezünkbe, pedig ez eredeti rajzon fölfedezhetjük a körző nyomait, mely kulcsfontosságú lehet a szerkesztés meghatározásában.

Az ovális alaprajzú templomok hajóját mindig két különböző sugarú körívől létrehozott kosárívől képezték, tehát „ellipszissel” soha nem találkozhatunk. A kosárív szerkesztésének módja Sebastiano Serlio traktátusa²⁶⁹ alapján vált közzismertté az építészetben, a késő-reneszánsz idején. Serlio négy féle egyszerű kosárívszerkesztés közül a könyvében,²⁷⁰ melyekből valójában kettő-kettő ugyanazt a geometriai megoldást takarja. Az egyik szerkesztés alapját két egymás mellé rajzolt négyzetbe húzott átlók képezik, mely átlók metszéspontjai, és egymással találkozó végpontjaik jelentik a kosárív középpontjait, mely ív éppen érinti a két négyzet külső csúcsait. E szerkesztést két különböző rajzzal is illusztrálja Serlio (második és harmadik rajza), aki nem adott nevet a szerkesztéseknek. A könnyebb tárgyalhatóság érdekében én ezt a disszertációmban Serlio-féle kvadrátikus kosárívszerkesztésnek nevezem. A másik fajta szerkesztés alapját két lapjával egymáshoz kapcsolódó egyenlőoldalú háromszög adja, melyek közös oldala az ovális nagytengelyére illeszkedik. A háromszögek sarkai jelentik a kosárív középpontjait. E szerkesztést triangulációs kosárívszerkesztésnek nevezem (Serlio első rajza). E

²⁶⁹ SERLIO 1566, 14.

²⁷⁰ Egy ötödik, bonyolultabb szerkesztést is közöl, melynek gyakorlati alkalmazására nem találtam példát, ezért itt nem tárgyalom.

triangulációs metódus egy kitüntetett esete, amikor a háromszög oldalhosszúsága éppen a kosárv nagytengelyének harmada (Serlio negyedik rajza). Ez különösen népszerű volt a barokk gyakorlatban számos barokk építészeti traktátusban is szerepel.²⁷¹ A továbbiakban Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárvszerkesztésnek fogom hívni.

E fent említett szerkesztéseken kívül számos más kosárvszerkesztés is közismert manapság, azonban az a megfigyelésem, hogy a magyarországi barokk gyakorlatban csak e fenti szerkesztések, illetve ezeknek egyszerű változatai voltak használatban.

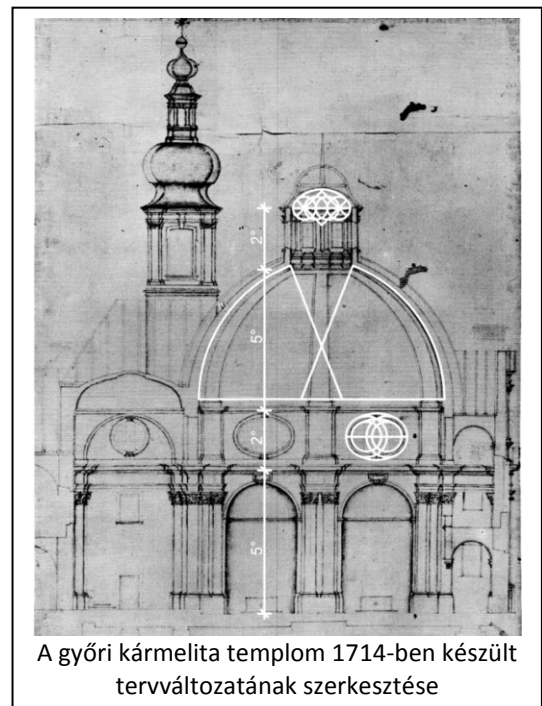
Amennyiben több, koncentrikus kosárv szerkesztésére volt szükség, azok azonos középpontokkal lettek szerkesztve, (és nem a szerkesztő háló lett méretarányosan nagyítva, kicsinítve). Mindig a kivitelezés gyakorlati szempontjai határozták meg, hogy a több ív közül melyik legyen a „kiinduló” szerkesztés (melynek nevezetes pontjait triviális méretekkel, vagy egyszerű eljárással kaphatták meg). Így például a falak esetében a szerkesztés – és kivitelezéskor a kitűzés – belülről indult, egy ovális nyílás esetében a külső ív volt a könnyebben szerkeszthető, hiszen ott a téglafalazatból kihagyandó nyílás meghatározására volt szükség.

Az alábbiakban, szemléltetésként néhány konkrét emlék elemzésére vállalkozom.

9.1. A győri kármelita templom

A templomról négy olyan rajz is fennmaradt Győrben, ami a templom ovális hajójú alaprajzát ábrázolja. Három darab 1714-ből származik a tervezőtől, a kármelita szerzetes Martin Wittwertől. Ebből kettő a kolostor szárnyaival együtt (egy alagsori és egy földszinti alaprajz), egy pedig hosszmetsetével, alatta az alaprajz felével ábrázolja a templomot. Ez utóbbinak mintájára készült 1722-ben egy tervváltozat, melyen a templom boltozatai egyszerűsödnek. A rajz kvalitásának tekintetében nagy különbség érezhető e rajz azon részei, melyek az 1714-es tervről lettek átmásolva, és az újonnan tervezett részek között. Így nem volna meglepő, ha ez nem Wittwer személyes alkotása volna.²⁷² Mindegyik alaprajzon a hajó belső íve a Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárvszerkesztéssel készült, ahol a nagytengely hossza kilenc öl, tehát a kisebbik körívek sugara három öl hosszúságú.

A tervrajzok többi részlete is tanulságos lehet. Az 1714-es hosszmetseten az épület magassági méretei nem szerkesztéssel, hanem aritmetikai méretmegadás eredményeként jöttek létre. A hajó magassága a függőlemez 5 öl, a tambur, ismét a függőlemez 2 öl, a kupola a lanterna aljáig 5 öl, a lanterna további 2 öl magasnak határozott meg. A lanterna boltozata nagyon lapos kosárv, mely kvadratikussal szerkesztéssel jött létre, a kisebbik körívek középpontja a nagytengely ötödében helyezkednek el. A kupola felülete szintén 5 öl sugarú szegmensív körbeforgatásával jött létre,

²⁷¹ Például: D'Argenville, DuBreuil, Jugel, Rosenstingl művében.

²⁷² Az íves felületeken látszódnó vonalakkal nehezen tudott mit kezdeni a rajzoló, a kupola záradékán látható félkörív rajza kifejezetten bántó. A kupola felett emelkedő héjzat szerkezete elnagyolt, és nehezen megvalósítható (végül nem is e terv szerint fedték le a templomot). A szentély nyílásai körüli díszítések, és az oratórium kályhája gyermekiek. A metszet ortogonális jellegének ellenére a mellékoltárok perspektíva-szerű ábrázolása a rajzoló alapvető hiányosságait bizonyítja, míg ugyanez a részlet az 1714-es rajzon műszakilag – közel – megfelelően lett ábrázolva. Joggal feltételezhetjük, hogy az 1722-es rajz nem Wittwer munkája, így talán a tervváltozat sem.

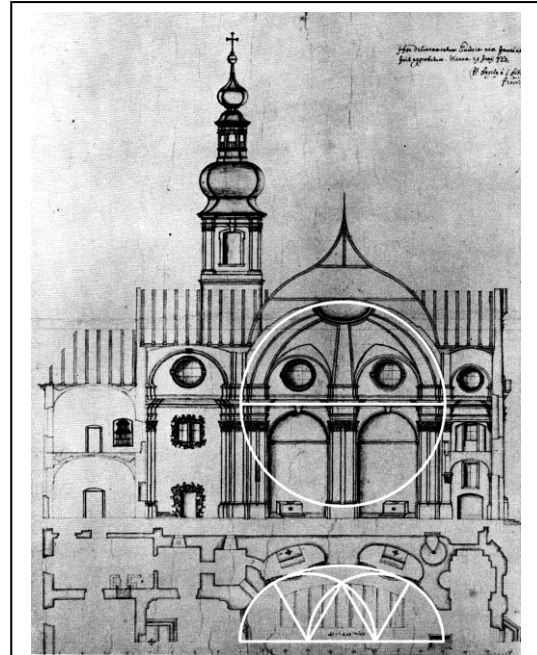
melynek függőleges érintője a bordák lábuzatánál van. A tamburon elhelyezkedő ovális ablakok a hajóhoz hasonlóan Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárvszerkesztéssel jöttek létre, a kiindulás az ablak külső íve volt.

Az 1722-es terv kupolájának vezérgörbéje egyszerű félkörív volna, de a kupola rajza több tekintetben is el van rontva: a kupola metszett felülete nem találkozik a csatlakozó boltozatok metszett felületeivel, a bejárat felé a karzat nyílásába, azaz a „semmibe” fut bele, egyébként is hosszabb, mint a hajó maga, azaz „saját maga mögé megy be”, és a hossz tengely mentén a boltfiókok nincsenek ábrázolva. Ezek az amatőr rajzi próbálkozások tovább erősítik bennünk a gyanút, hogy az 1722-es tervmódosítás valójában nem személyesen Martin Wittwertől származik.

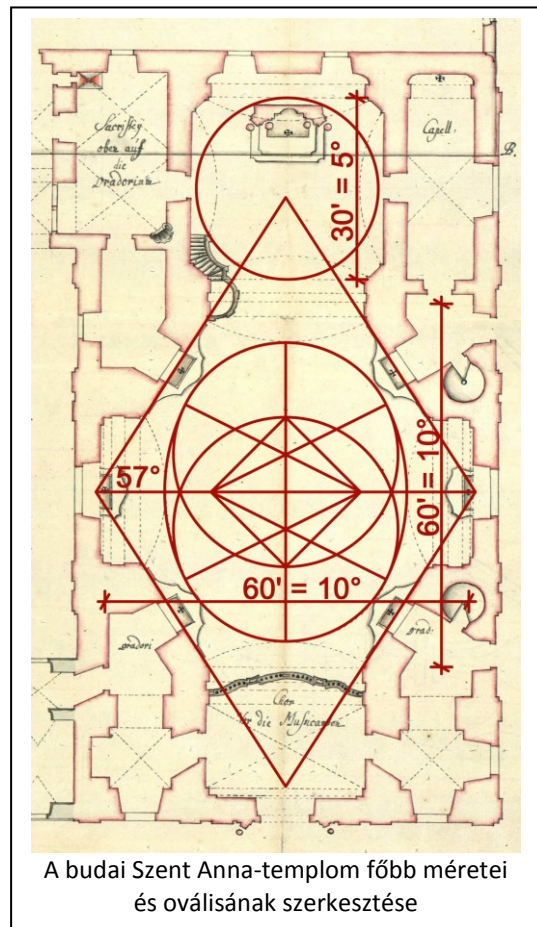
9.2. A budai Szent Anna-templom

A templom 1740-ben, Hamon Kristóf által készített kisméretű tervrajza maradt ránk. Noha – a közhiedelemmel és a téma felvetéssel ellentétben – a templom hajója nem ovális alaprajzú, hanem csupa egyenes síkkal határolt, a tervező a teret fedő függőkupolát szegmensívekkel és a hajó közepére rajzolt ovállissal ábrázolta, mely tanulságos lehet számunkra. A lavírozott, akvarellezett tusrajzon felfedezhetők az ovális központjait jelentő körzőnyomok.

A boltozatot jelentő ovális egy kvadratikus jellegű szerkesztéssel jött létre, mely azonban nem azonos a Serlio-féle kvadratikus szerkesztéssel. A nagytengely hosszát elnyolcadolta a tervező, a két kisebb körív középpontja a nagytengely három, illetve öt nyolcadába került. A tengely negyedéből, illetve háromnegyedéből húzott negyvenöt fokos vonalak metszéspontja adta meg a nagyobbik körív középpontját. Azért tűnik meglepőnek ez a kvadratikus jellegű szerkesztés, mert az alaprajzra tekintve úgy tűnik, mintha a hajó ferde falait éppen két egymásnak fordított egyenlő oldalú háromszög határozná meg. Ha azonban pontosan megmérjük e ferde falaknak a kereszt tengellyel bezárt szögét, nem pontosan 60 fokot kapunk, hanem 57 fok körüli értékeket. Ez a 3 fok több, mint ami szerkesztési pontatlanságból adódhatna, különösen, hogy egyébként elég precíz a rajz. Minden bizonnyal szándékosan rajzolta így a tervező. Valószínűleg azért, mert nem tartotta olyan fontosnak a tervben megnyilatkozó „tökéletes” geometriai rendet, mint reneszánsz elődei. Megelégedett a látvány alkalmasságával, és inkább a kivitelezéshez praktikus szempontokat tartott fontosnak, például, hogy a templom teljes belső szélessége 10 öltre adódjon,

A győri kármelita templom 1722-ben készült, feltehetően nem Martin Wittwertől származó tervváltozat szerkesztése

A budai Szent Anna-templom főbb méretei és oválisának szerkesztése

ahogyan a kupolatér és plusz egy heveder hossza is épp 10 öl. A szentély éppen négyzet alakú, 5 öl oldalhosszúsággal.

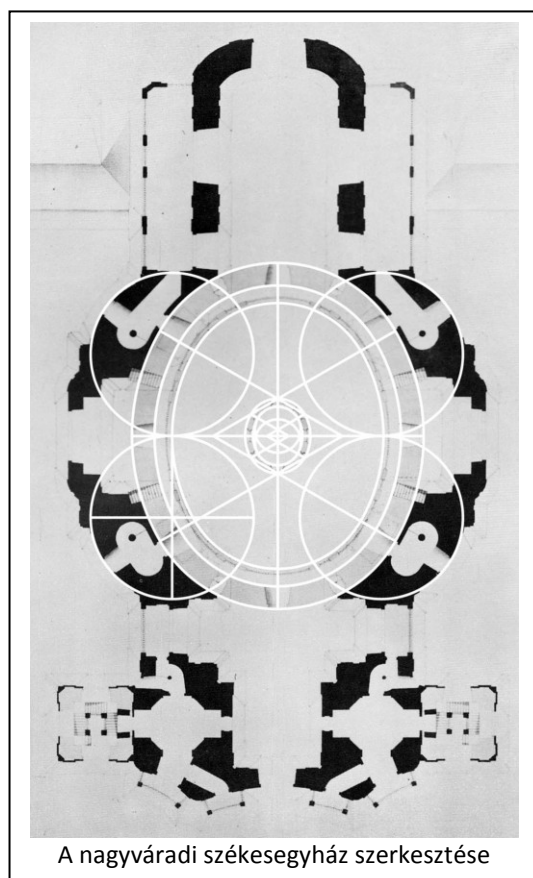
A látvány jelentősége a rajz grafikájában is megjelent. A templom hajójának kupoláját körben nyolc, befelé homorodó ív veszi körbe, mintha csak Guarini torinói különleges terű templomát, a San Lorenzót idéznénk. Ám a dinamikusan hullámzó grafikai kép mögött vajmi kevés a valódi téri tartalom. A fő tengelyek mentén az ívek a függőkupola (függőleges és nem térgörbe) homlokíveinek absztrakt jelölései, az átlós tengelyekben pedig a mellékoltárok alacsony – valóságban aligha érzékelhető – pódiumai rajzolják ki a homorú íveket (mely oltárok végülis meg sem valósultak).

9.3. A nagyváradai székesegyház centrális tervei

A nagyváradai székesegyházhoz több centrális tervváltozat is készült, melyekről már korábban szóltam.

Az első az 1735-ben Okolicsányi János püspök megrendelésére Ordódy Lajos által készített terv. (Képét lásd a 4. fejezetben.) Nyújtott kereszt alaprajzú templomot ábrázol, a szárak végein kerek apszisokkal, boltozatjelölés híján nem eldönthető, hogy a hajó kerek, vagy ovális kupolával szándékozott-e lefedetni. A terv valószínűleg 1:864-es léptékben készült, csak kicsit pontatlan hozzá a vonalas lépték. Így a kupola szélessége pont 12 öl (24,4 m), a szentély apszisának szélessége 6 öl, a templom teljes belső szélessége 26 öl (49,2 m), a teljes belső hosszúsága 42 öl (79,6 m). Tehát igen nagyméretű templomról van szó. A székesegyház-terv szerkesztésének legérdekesebb része a szentély, kosárirves záródású lévén. A tervrajzon ez esetben is jól kivehetők a körző nyomai. Az ív két körívből áll, triangulációs szerkesztéssel képzett. A szentély szélességének fele a középpontok által meghatározott egyenlőoldalú háromszög oldalhosszúsága, így tehát a kisebbik körív sugara a szentély szélességének negyede. A többi három apszis félkörívesnek tűnik, valójában a középtengelyükben levő nyílás szélességében szét van húzva egymástól a két negyedkör, és középre nyílásnyi, rövid, egyenes szakasz van beiktatva.

Sokkal alaposabb (és igényesebb) tervlapok maradtak fenn Hillebrandt második tervváltozatából, mely ovális hajójú és kupolájú épületet ábrázol. A hajó belső síkja (mely egybeesik a tambur falának belső síkjával), a tambur külső síkja, és a tamburon belül körbefutó erkély korlátja három koncentrikus ovális ívet adnak meg, melyek triangulációs szerkesztés mentén jöttek létre. Ha a hajó falát vesszük kiindulásnak, akkor a centrumokat meghatározó háromszög oldalhosszúsága a nagytengely hosszának negyede, tehát a kisebbik körív sugara a nagytengely három nyolcada. A középpontok éppen a lanterna külső ívére illeszkednek. Hillebrandt az általános gyakorlathoz, és Serlióhoz hasonlóan jár el. Ha több, koncentrikus kosárirv megszerkesztésére volt ugyanis szükség, ugyanabból a középpontból szerkesztették őket (ezáltal különböző mértékben „öblösödtek”), de a távolságuk – például a falvastagság – viszont egyenlő volt. A lanterna falának külső és belső oválisát – értelemszerűen – új középpontokból kellett megszerkeszteni, az eljárás azonban teljesen hasonló volt, kiindulásként a belső, kisebbik oválisát választotta a tervező. A székesegyház külső falának íves szakaszai nem illeszthetők össze egy, a többivel koncentrikus oválissá. Négy, külön középponttal rendelkező körszégmensről van szó, melyek középpontjai éppen a hajó falára illeszkednek.

9.4. A nagykárolyi piarista templom

Az épületnek a Károlyi család levéltárában fennmaradt, a tervezőtől, Franz Sebastian Rosenstingltől származó tervrajzai²⁷³ egyedülállóan sok információt tartalmaznak a tervezés létrejöttét illetően, ezért az alábbiakban a többi emléknél részletesebben írok róluk.²⁷⁴

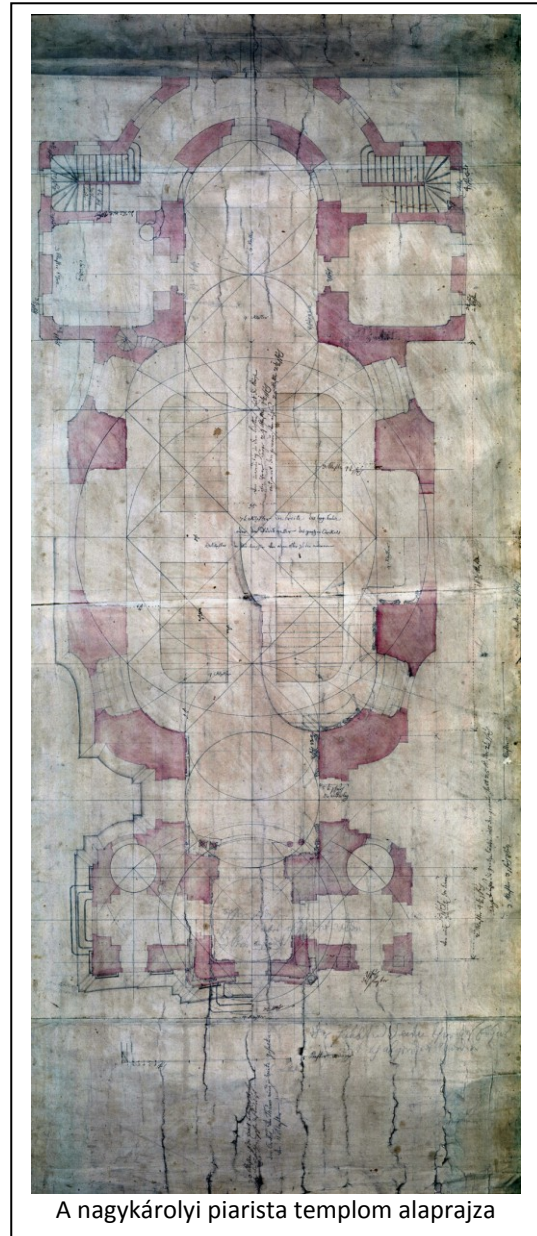
A tervrajzok legfőbb érdekessége, hogy a tervező egyáltalán nem távolította el róluk a ceruzával készült szerkesztővonalakat, sőt szöveges megjegyzéseket is elhelyezett a lapokon. Az alaprajz, a fedélszék alaprajza és két keresztmetszet (a „keresztházon” és a szentélyen keresztül felvett metszetek) maradtak meg, noha a korabeli írásos források egyéb részletrajzokról is említést tesznek.²⁷⁵ Ezekon kívül megmaradt Nagykárolyban egy – az eddigiekkel vélhetően egykorú – nagyméretű távlati kép is a templom tervéről.²⁷⁶

A legtöbb feljegyzés az épület, vagy a szerkesztés alapvető méreteire vonatkozik, vagy szöveget jelöl. Ezek vagy félreérthetetlen módon vannak elhelyezve – mondjuk egy fal vastagsága esetében, vagy a mai értelemben vett kótázáshoz egészen hasonlatosan van jelölve, hogy mire vonatkozik a méret, vagy szöveges magyarázattal, néhol körülményes körülírással vannak ellátva.

A méretekre vonatkozó feljegyzéseken kívül találunk még a funkcióra vonatkozó néhány feliratot, valamint a tetőtéri alaprajzon egyéb építéstechnológiai utasításokat, például a kötőgerendák keresztmetszeti jellemzőire és elhelyezésére vonatkozóan.

A templomhajó a torony utáni szakaszában ugyanolyan széles, mint a szentély: 4 öl (7,58 m). A szentély négyzetes – tehát 4 öl hosszú – szakasza után félkörívben záródik, teljes hossza tehát 6 öl (11,38 m).

A keskeny hajószakasz hosszúsága is közel 4 öl, pontosabban a torony falának középtengelyétől mérve 4 öl a hajó kiszélesedésének falsarkáig. Itt a falvastagság is meg van adva: 5 és fél láb (174 cm). A hajó közepén a fal derékszögben megtörve, majd kosáríves vonalvezetéssel kiszélesedik. A kosáríves szakaszok hossza 2 öl, közöttük pedig egy négyzetes szakasz következik, melynek oldalhosszúsága – ezáltal tehát a hajó szélessége is – 7 és fél öl (14,22 m). A hajó középső, 4 öl hosszú szakaszán a tér egy keskeny, téglalap alaprajzú térrel tovább bővül, és a templom teljes szélessége itt 10 öl lesz (18,96 m).

A nagykárolyi piarista templom alaprajza

²⁷³ MOL T20 No.62/1-3

²⁷⁴ A jelen elemzésnél még sokkal részletesebben tárgyaltam a témát a műemlékvédelmi szakmérnöki szakdolgozatomban. [NAGY 2012]

²⁷⁵ BARA 2011, 262.

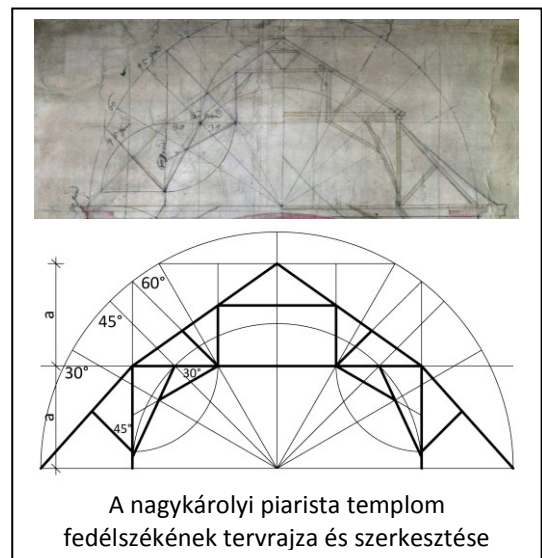
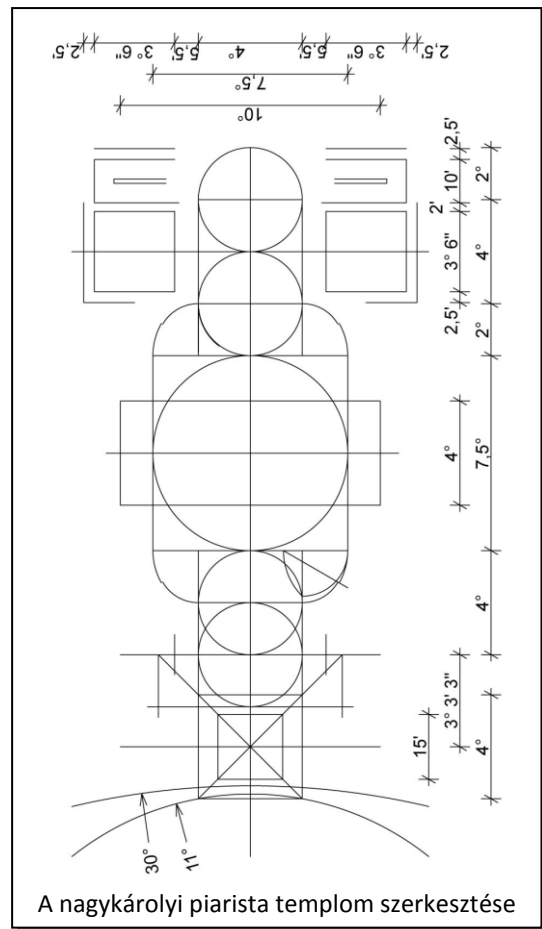
²⁷⁶ E rajzot is Rosenstinglnek tulajdonítja Bara Júlia. A rajzon nincsen aláírás. A perspektíva szerkesztése olyannyira pontatlan, ezáltal a rajz olyan sete-suta lett, hogy felmerül bennem, hogy nem nagyhírű akadémiai tanár Rosenstingl, hanem egy kisebb tudású rajzoló készítette.

A negyed-kosáríves falszakaszok méretei tehát 2 öl, illetve 1 öl, 4 és fél láb. Rosenstingl itt egy közelítő kosárívszerkesztést választ. A kosárív két körívből áll. A kistengely végpontjából, mint középpontból a kosárívet magába foglaló téglalap rövidebbik oldalára állított négyzet átlójával, mint sugárral húzott körív metszi ki a kistengely vonalából a nagyobbik körív középpontját. Innen pedig egyszerűen 30°-os szög alatt húzott egyenes metszi ki a nagytengelyből a kisebbik körív középpontját. Az így létrejövő kosárív aránya (1,172) valójában nem pontosan egyezik meg a rendelkezésre álló téglalap oldalainak arányával (1,143). Ez meg is látszik a rajzon, a pontatlanságot valahol megpróbálja mindig „elcsalni” Rosenstingl. Valószínűleg ez a szerkesztés egy „bevett” módszer volt a 12/10,5 arányra; tapasztalaton nyugvó, közelítő eljárás, amivel ez a szerkesztés megfelelő – az építőiparban szükséges – pontosságú megoldást ad.

A szentély két oldalán szimmetrikusan helyezkedik el a sekrestye és egy meg nem nevezett, négyzetes alaprajzú helyiség és két kétkarú lépcső. A mellékterekbe nyíló ajtók középtengelye a szentély négyzetes szakaszának közepére, tehát a falsarkoktól 2 öltre (379 cm) esik, ez egyben a mögöttük levő helyiségek középtengelye is. A helyiségek szimmetriatengelyének megadásán túl más szerkesztést nem alkalmaz Rosenstingl, hanem néhány méretet szövegesen ad meg.²⁷⁷ A sekrestye terének hosszúságát is megadja: 3 öl, 6 hüvelyk (585 cm). A további, kisebb részletek méreteire nem ad semmi eligazítást (pl. falfülkék, nyílások helye, szószék feljárata).

A torony négyzet alaprajzú. A befoglaló négyzet oldalhosszúsága 4 öl (tehát mintegy a „hajóba írható”), a belső, négyzetes tér fél-oldalhosszúságának 7 és fél láb van megadva, tehát a teljes oldalhosszúság 2 és fél öl (474 cm). Mivel a hajó első szakaszának és a toronynak a 4 öles négyzetei kissé egymásra takarnak, az egyértelműség kedvéért Rosenstingl megadja a középvonalaik távolságát: 3 öl, 3 láb, 3 hüvelyk (672 cm). A toronynak és a homlokzatnak is a felülete homorú. Ezen ívek sugarának a méretét Rosenstingl külön szöveges megjegyzésekben adta meg: a homlokzat ívének középpontja 30 öl (56,88 m), a toronyé 11 öl (20,86 m) távolságra van a homlokzat közepétől.

A hajó közepén felvett keresztmetszeten a fő érdekességet a fedélszék jelenti. A falazatnál szerkesztővonalakat nem látunk, néhány függőleges méretet ad meg szövegesen Rosenstingl. A manzárd alakú fedélszéknek azonban a szimmetriatengely mentén elválasztva egyik felén kirajzolta a szerkezeti

²⁷⁷ Az ajtók 4 láb (126 cm), az ablakok 3 és fél láb (111 cm) szélesek (ez a „belméretük”), a lépcsőkar 4 és fél láb (142 cm), a teljes lépcsőház 10 láb (316 cm) széles, a falvastagság a sekrestye és a lépcső külső oldalain 2 és fél láb (79 cm), a kettő között 2 láb (63 cm).

elemeket, a másik felén a szerkesztésüket adja meg. A korban szokásos eljárás szerint a manzárdtető szerkesztésének alapját egy félkörív adja, melynek átmérője az épület teljes fesztávja. A szokásokkal ellentétben azonban itt a fedélszék nem érinti a körívet sem a csúcsánál, sem ott, ahol megtörik, csak a talpánál. A kör középpontjából húzott 30, 45 és 60°-os sugarak meghatározó szerepet játszanak a szerkezet geometriájában. A 30°-os (a függőlegeshez legközelebb eső) sugárnak a körívvel való metszéspontja határozza meg a fedélszék csúcsának magasságát. E magasságot megfelelően kapjuk a manzárd töréspontjának a magasságát, ami fölé a derékszelemen és a torokgerenda kerül. E középvonalnak a 45°-os sugárral alkotott metszéspontján keresztül húzott félkörív adja meg az alsó székoszlopok helyét; a középvonalnak és a 30°-os sugárnak a metszéspontja pedig a felső székoszlopokét. A további ferde támaszok pozíciója és mérete is tisztán geometriai szerkesztésből következik, körívekből és nevezetes szögekkel húzott egyenesekből adódnak, melyeket részletesen nem írnék le, de az ábrákon jól nyomon követhetők.

A szentélyen keresztül fölvett keresztmetszet a legegyszerűbb rajz. Néhány – főként magassági – alpméretet adott meg kótázással rajta Rosenstingl, és a nyeregtető szerkesztését. A fedélszék egy egyszerű, tipikus ún. barokk fedélszék. A 45°-os dőlésszögű tető magasságának felénél és háromnegyedénél torokgerendák vannak, melyeket négyzetekkel és azok átlóival szerkesztett ki. Jól láthatóan jelölte a rajzon – ahogyan a másik keresztmetszeten is a vonóvasakat.

A belső teret tagoló pilaszterrend a pilaszterlábazattól a párkányzat tetejéig 32 láb (10,11 m). Alatta a lábazati sáv még 4 láb (126 cm). Az attika 2,5 láb (79 cm), innen indulnak a félkör vezérgörbéjű boltozatok. Így tehát a hevederek záradékmagassága a szentélynél 50 és fél láb (15,96), a hajó közepénél pedig 61 láb (19,28 m). Érdekesség, hogy a hajó legmagasabb pontjánál, ahol a boltozat még 2,5 lábbal a heveder fölé emelkedik, a tér aránya, a vízszintes és függőleges kiterjedést összevetve éppen gyök kettő. (A szélesség: 45 láb, a magasság 63,5 láb. $63,5/45 = 1,411$; $1,411^2 = 1,99$) Ha a keresztirányú térbővületekkel együtt a teljes belső szélességet vetjük össze a hevederívek záradékmagasságával, akkor gyakorlatilag 1:1 arány jön ki (60/61), ha pedig a szentély szélességét a szentély hevederíveinek záradékmagasságával, akkor majdnem az 1:2 arányt kapjuk meg. („Segít” az arányon, hogy a szentély padlója valójában egy lábbal meg van emelve a hajóéhoz képest, így $24/49,5 = 0,485$). Ezzel összefüggésben pedig a főpárkány tetejéig a térarány e keskenyebb szakaszokon 2:3 (szélesség 24 láb, magasság 36 láb). Ezeket a kereknek tűnő arányokat Rosenstingl nem jelöli a rajzokon, de feltételezem, hogy tudatában volt a meglétüknek.

Összefoglalva tehát a tervezési módszer fontosabb jellemzőit megállapíthatjuk, hogy az alaprajz esetében néhány (nem egy!) alpméret meghatározása után a tér fő formáját geometriai, kvadratikussal szerkesztéssel kapta, majd a részletek tekintetében ismét számszerű méretmegadást alkalmazott, és számos részlet meghatározása fölött nagyvonalúan elsiklott Rosenstingl. A fedélszékek esetében kizárólag szerkesztéssel, nevezetes szögek (30°, 45°, 60°, 90°) használatával. A szerkesztésből nem következő méreteket (alpméretek, falvastagság), illetve néhány alapvető fontosságú méretet szövegesen is megadott.

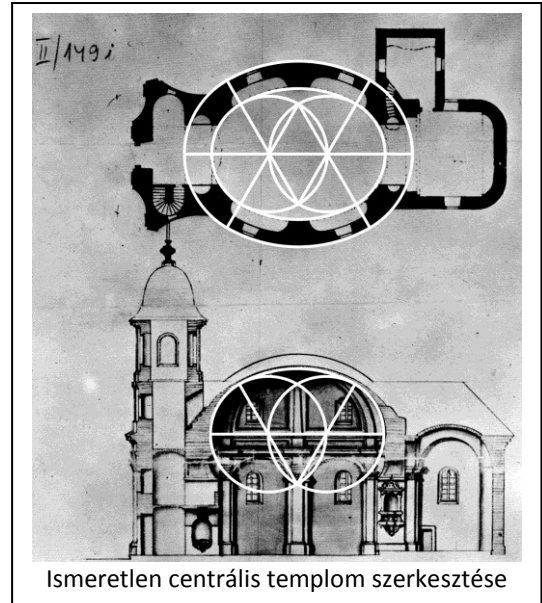
A méretek kótázással, illetve szövegesen való megadása szokatlan a kor építési gyakorlatában. A barokk kori tervrajzokat nem kótázták, csupán egy 'vonalas léptéket' raktak a tervlapra, amelyre a kivitelező egy körzőhöz hasonló kis eszközzel mérte rá a meghatározni kívánt távolságot. A tervrajzok – és a térképek – méretarányai sem segítettek a méretek meghatározását. Sokféleségük miatt, és a számszerű megjelölés hiányában nem lehetett tudni milyen méretarányal állunk szemben. E sokféleség a hosszsmértékrendszer nem decimális voltából, valamint a szabványosítás hiányából következett.²⁷⁸

²⁷⁸ Ennek szemléltetésére szeretném megemlíteni egy korábbi kutatásomat, amikor megvizsgáltam 43 db térképet, melyeket 1750 és 1848 között, magyar városokról készítettek, ezek 21 különböző léptékben voltak rajzolva, *nem* számítva külön a tízszeres szorzóval létrejövő léptékeket. Voltak azért a tervezési gyakorlatban gyakrabban használt, kedveltebb léptékek, mint például az 1:144 (1 hüvelyk 2 ölnek felel meg), vagy az 1:288 (1 hüvelyk 4 ölnek felel meg).

A kivitelezéskor az épület méreteinek a tervrajzból „mérciskéléssel” való meghatározása nyilvánvaló fogyatékoságaival együtt élhető megoldást biztosított az egyszerű és tipikus épületformák és az általában egész lábban adódó méretek miatt. Viszont a bonyolultabb feladatok esetében túlzottan nehézkesnek bizonyulhatott, így például a nagykárolyi templom enyhén homorúan ívelt főhomlokzata görbületének meghatározása csupán rajz alapján – főleg, ha a görbületi sugár rá sem fér a tervlapra – igencsak aggályos. E nehézségeket elkerülendő a tervező szövegesen ráírta a homlokzat íveit meghatározó két kör sugarának méretét a tervre. Hasonlóan problémát vet fel a templomra jellemző, összetettebb alaprajzi kontúr kitézése. Feltételezem, hogy a geometriai rend könnyebb rekonstruálhatósága érdekében történt, hogy a tervező nem távolította el a szerkesztővonalakat, sőt néhány instrukciót is hozzájuk fűzött.

9.5. Ismeretlen centrális templom terve

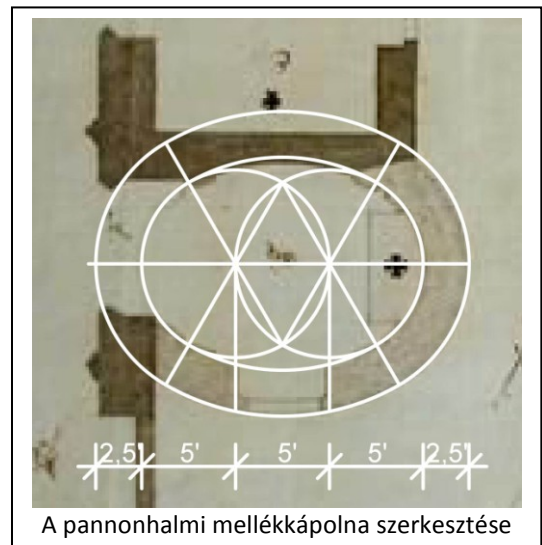
Az egri Érseki Gazdasági Levéltárból ismert egy meg nem épült ovális hajójú templom terve.²⁷⁹ A hajó falának belső síkját Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárszerkesztéssel határozták meg. A külső fal síkja ezzel koncentrikus. A lapos kupola vonalvezetése a hajóval azonos módon jött létre.

Ismeretlen centrális templom szerkesztése

9.6. A pannonhalmi apátság mellékkápolnájának terve

A Főapátsági Levéltárban fennmaradt a templom középkori Mária-kápolnájának meg nem valósult átépítési terve a rend visszaállítását követő időkből (1802 után). A terv egy egyszerű ovális tér alaprajzát ábrázolja. A kápolna falának belső íve itt is a közkedvelt Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárszerkesztéssel születt meg. Az ovális nagytengelye 15 láb hosszú, tehát a kisebb körívek sugara 5 láb. A falvastagság 2,5 láb, a fal külső íve a belsővel koncentrikus. Az oldalablak kávája a harmadolópontok vonalától indul.

A pannonhalmi mellékkápolna szerkesztése

9.7. A nagykátai Keglevich-sírkápolna

A nagykátai kápolnának sajnos nem maradt meg a tervrajza. Szerkesztésének rekonstruálására az épület precíz felmérése alapján próbálkoztam.

A kápolna hajója haránt irányban nyújtott ovális alaprajzú, ehhez kapcsolódik a sekrestye, egy mellékkápolna és a szentély háromszög alakban. A hajó falát belülről övező, szabadon álló pillérek belső ívét Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárszerkesztéssel határozták meg. Ezzel koncentrikus a többi kosár is (pillérek külső oldala, fal)

A sekrestye és a mellékkápolna oldalfalai, a hajó falán az ablaknyílások oldalai, valamint a szabadon álló pillérek egymással szemben álló oldalai a nagytengely harmadoló pontjaiból (O_1 , O_2) húzott tengelyekkel párhuzamosak. A mellékterek négyzet alaprajzúak.

²⁷⁹ BAROKK TERVEK ÉS VÁZLATOK 1980, 41; 130

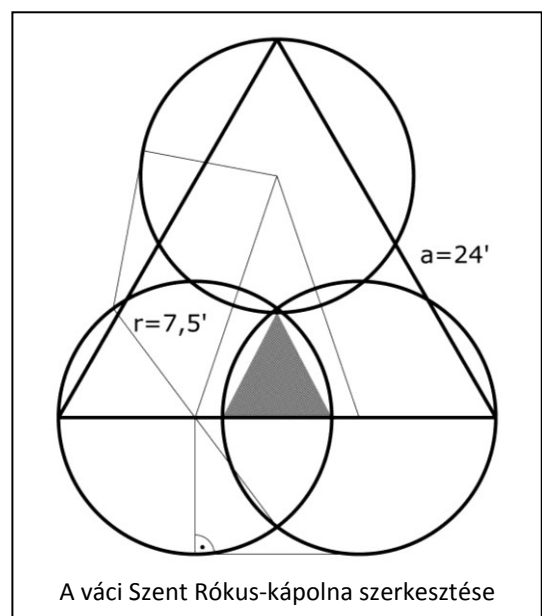
A kivitelezés és felmérés pontatlansága nem teszi lehetővé, hogy további részletekre vonatkozóan teljes magabiztossággal vonjunk le következtetéseket, de a jelenlegi ismeretek birtokában úgy tűnik, hogy a harmadoló pontokból a körívek találkozásához húzott szakaszok meghosszabbítása jelöli ki a külső falsíkon a mellékterek csatlakozási pontját a főhomlokzathoz, a szentély mellett pedig a faltükrök szélét. A kápolna alapvető méretei egész láb méretben lettek fölvéve. Így a kupolatér nagytengelye 24 láb (4 öl), a pillérek és a fal vastagsága 2 láb, a körüljáró 4 láb széles, a szentély és a mellékterek szélessége 10 láb. A külső homlokzaton a mellékterek párkánymagassága szintén 10 láb, a főpárkányé 22 láb.

9.8. A váci Szent Rókus-kápolna

A Vác egykori temetőjében álló kápolnának szerkesztését szintén csak felmérésre támaszkodva próbáltam rekonstruálni. Az eddig példákkal szemben ez az épület nem ovális, hanem csúcsainál karélyos, egyenlőszárú háromszög alaprajzú, mely forma bonyolultságánál fogva lehet számunkra érdekes.

Az alaprajz szerkesztése egy négy öl oldalhosszúságú egyenlőoldalú háromszögből indul ki – noha a kápolna maga ehhez képest hossztengety mentén „nyújtott”. A háromszög csúcsaira illeszkedik három darab 7,5 láb sugarú kör, melyek közül kettő középpontja az alapvonalon, a harmadik – a szentély felőli – centruma az előbbi alapvonalhoz tartozó magasságvonalon van. E körívek és az ezekhez többnyire érintőlegesen kapcsolódó összekötő egyenes szakaszok határozzák meg a kápolna falának belső síkját.

Konkrét esettanulmányaink fent összefoglalt tanulságain túl még egy építészeti elméleti következtetést is levonhatunk. Az, hogy a templomok formáját geometriai szerkesztés adta e barokk alkotások esetében, ez nem jelentette azt, hogy tervezőik a reneszánsz időkben szokásos neoplatonikus filozófiai alapokon álló spekulációval az épület szépségét a mögöttes geometriai rend „tökéletes” arányaiban látták volna. A zenéből eredeztetett harmonikus arányosságok használata a XVII-XVIII. században fokozatosan halt el.²⁸⁰ Az elemzett példákra igaznak érzem a barokk nagymester, Guarino Guarini által traktátusában megfogalmazott – röviden így összefoglalható – elvét: a matematikai arányosságok immanens szabályszerűségei helyett a látvány határozza meg, hogy mi tetszetős a szemlélő számára, s e látványt a pozíció és a perspektíva is befolyásolja. Ennek az elvnek az eredménye lehet, hogy nemigen találkozunk tiszta zenei arányosságokkal (a Serlio-féle tengelyharmadoló triangulációs kosárvszerkesztés nagy és kistengelyének az aránya például 1,32), és a nevezetes pontok sem feltétlenül az architektonikus elemek belső törvényszerűségeinek megfelelően lettek meghatározva, hanem a látvány után (ezért lehet például, hogy a győri kármelita templomban az egész lábban megadott méretek nem az oszloprendek tetejéig, hanem a függőlemezig tartanak, hiszen az látható az emberi nézőpontból). A kerek méretek pedig a kivitelezés miatt lehettek praktikusak.

²⁸⁰ WITTKOWER 1986, 151-160.

10. IDŐBELI ÉS FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉS, JELLEMZŐ TÉRFORMÁK

10.1. A centrális templomok építésének időbeli eloszlása és földrajzi elhelyezkedése

A centrális templomok építése időben nem korlátozódik a barokk egyes korszakaira. Már a stílus kibontakozásánál megjelennek a centrális terek, és a XIX. században a lassú elhalás alatt is feltűnnek barokk jellegű centrális terek. Időbeli eloszlásuk azonban nem egyenletes. Ez természetesen magyarázható általános történelmi okokkal, illetve összhangban van a barokk stílus magyarországi elterjedésének tendenciájával, illetőleg az általános „építőkedv” változásaival.

A mellékletben elhelyezett térképsorozaton mutatom be, hogy a részletesen vizsgált centrális, illetve centralizáló elrendezésű épületek a barokk mely szakaszában születtek meg. A stílust négy korszakra osztottam.

Az első, az 1711, azaz a szatmári béke előtti korai időszak (*ld.: melléklet, 2. térkép*), ami a barokk fokozatos elterjedésének, illetve különböző háborúknak az időszaka volt. Tizenkilenc centrális emléket ismerünk e korból. Eloszlásuk jól mutatja az ország helyzetét: legtöbbször a nyugati határ mentén, Pozsony, illetve Bécs közelében helyezkedik el. Keletebbre csupán néhány különlegesebb épületet találunk, természetesen azokon a területeken, melyek nem voltak a hódoltság részei. Északon két – sziléziai mintára épült – szlovák evangélikus fatemplomot, egy kálváriakápolnát a Szepességben; I. Rákóczi Ferenc építtette kápolnát birtokai szívében, a karlócai béke emlékére emelt kicsiny emlékkápolnát Nagykároly mellett, valamint a különleges státuszú görögkatolikusok apró kolostortemplomát Munkácson. A nyugati, kicsi kápolnák közül kiemelkedik a lékai, nagyméretű kolostortemplom, a kismartoni kálvária festői együttese és a különleges alaprajzú győr-újvárosi Salvator-templom.

A második korszak III. Károly uralkodásának ideje (1711-1740). (*ld.: melléklet, 3. térkép*) Ebben az időben ugyan már többnyire béke honolt hazánkban, az építkezésekhez szükséges anyagi háttér megteremtődése azonban elhúzódó folyamat volt. Nem meglepő tehát, ha ebben a szakaszban – melyet a „klasszikus” barokk idejeként is meghatározhatnánk – a centrális terek építése még mindig az északi és nyugati részein sűrűsödik az országnak. Minden bizonnyal, ha az összes barokk építkezést is térképen ábrázolnánk, hasonló egyenlőtlen eloszlást tapasztalnánk. Az ország déli felén csak a „szabályt erősítő kivételként” áll a kecskeméti temetőkápolna és a grábóci görög kolostor (későbbiekben alaposan átépített) temploma. Az Alföld peremén is csak egy-egy apró centrális kápolna, vagy éppen centralizáló hosszházas görögkatolikus templom épült. De Erdélyben sem találhatunk továbbra sem centrális templomot, ez elsősorban a protestantizmus elterjedésének köszönhető, illetőleg a középkori épületállomány kontinuosabb használatával. Ezekkel szemben a főváros és vonzáskörzete: Pozsony, Pozsonyhídegy, Nagyszombat vagy Győr országos jelentőségű, és kiemelkedő centrális épületekkel lettek gazdagabbak.

A harmadik korszak, Mária Terézia uralkodása (1740-1780), Magyarországon a barokk virágzásának az ideje. (*ld.: melléklet, 4. térkép*) Ekkorra esik a rokokó – mint későbarokk stílusirányzat – divatja is. A tartós békés időszak és a mind gazdasági, mind demográfiai értelemben vett gyarapodás optimális körülményeket teremtett az építkezésekhez immár az ország teljes területén. Így érthető, ha a részletesen vizsgált templomok és kápolnák közül a legtöbb, közel száz ebben az időszakban keletkezett, és már sokfelé megtalálhatjuk őket: a Dél-Dunántúlon, Buda környékén, vagy éppen Erdélyben egyaránt. Noha eloszlásuk továbbra sem egyenletes, főként továbbra is Pozsony köré rendeződnek, csak immár sokkal nagyobb sugarú kört betöltve. Funkciók szerint is a leggazdagabb korszak ez, centrális elrendezésű plébániatemplomokkal is e korszakban találkozhatunk először nagyobb számmal.

A negyedik korszak, mely II. József uralkodásával kezdődik, és a barokk lassú elhalásáig tart 29 emlékek képviselteti magát. (*ld.: melléklet, 5. térkép*) Csalóka ez a viszonylag alacsony szám, ugyanis a klasszicizáló későbarokk ideje alatt Magyarországon mind profán, mind szakrális építkezés „számtalan” folyt, ma álló templomaink jelentős része ebben a (rövid) időszakban emelkedett.

Jelentős változás állt azonban be funkcionális értelemben ezek jellegében. II. József a legtöbb szerzetesrendet feloszlatta, a protestánsok templomépítkezéseit pedig könnyebbé tette. Így a korszak legtöbb centrális épülete protestáns templom, vagy katolikus plébániatemplom; az addigiakban a centrális terek között jelentős hányadot kitevő szerzetesi templomokat, illetve az általuk építtetett kápolnákat hiába keressük. E parochiális templomok pedig többnyire hosszanti elrendezésűek voltak, vagy néha keresztirányú tengellyel gazdagítva centralizáló hosszházas templomok, melyekről (például a szepeesi evangélikus templomokról) a 4. fejezetben már írtam, a térképen azonban nem szerepelnek.

A protestáns templomoknak így is aránylag magas a száma a térképünkön, mely természetesen a türelmi rendelet hatásának tudható be. Azonban eddig (a középkori reminiscenciákban gazdag malomárkai templom-újraépítés kivételével) mindig kereszt alaprajzú – artikuláris helyen épült fa-, vagy külön királynői engedéllyel épült téglá- – templomokkal találkoztunk. Ezzel szemben e korszakban keletkeztek a nem kereszt alaprajzú (vagy nem egyszerű kereszt alaprajzú) protestáns templomok, megsejtetve két évtized alatt valamit abból, hogy milyen sajtóságos színpolttal lett volna gazdagabb a barokk építészetünk, ha a protestánsok szabadon építkezhetek volna. A természetesen így is többségben levő katolikus épületek fele plébániatemplom (főként centralizáló, kereszt alaprajzzal). Bajmóc, Érsekújvár, Sümeg, vagy Sopronkeresztúr kápolnáit pedig már a XIX. században keletkeztek; mind formailag, mind funkciójukkal tekintve, retrospektív jelenségek.

A négy korszak közül ez utóbbiban mutatkozik leghomogénebbnek az emlékek eloszlása, mutatva a fővárostól távolabb levő országrészek lassú felzárkózását.

Tanulságos a teljes időszak, összes vizsgált emlékét közös térképen is ábrázolni. (*ld.: melléklet, 1. térkép*) Ebben az összesítésben is az ország észak-nyugati részén mutatkoznak legdúsabban a centrális emlékek. Másfelől megközelítve a Balaton, illetve a Tisza középső szakaszának vonalától délre érezhetően ritkábbak találhatóak. Sommásan azt a megállapítást tehetjük, hogy a barokk korban a centrális és centralizáló templomok Pozsony környékén épültek legsűrűbben, az Alföldön és Erdélyben a legritkábban.

Mindez táblázatban számszerűsítve is kimutatható. Az országot régiókra osztottam. Ezek területe természetesen nem teljesen egyforma, nagyságrendjük miatt mégis egymással összevethetők.²⁸¹ Noha a felosztás „önkényesen” történt, mégis e zónák – többnyire földrajzi adottságok miatt – jól elválaszthatók egymástól. A részletesen vizsgált 173 emlék régiókénti eloszlása az alábbi:²⁸²

Nyugat-Felvidéken	53 db
Észak-Dunántúlon (Burgenlanddal együtt)	48 db
Kelet-Felvidéken (Kárpátaljával együtt)	17 db
Északi-középhegységben	22 db
Dél-Dunántúlon	12 db
Alföldön (Vajdasággal, Partiummal együtt)	15 db
Erdélyben	6 db

Az egyenlőtlen elosztást megmagyarázni több tényező együttes hatásaként lehet. A történelmi okokra fentebb már korszakonként tettem utalást. Mellettük bizonyára a gazdasági fejlettség szintje is közrejátszott. Az ország gazdasági helyzetének régiók szerinti megoszlásának tudományos igényű tárgyalására nem vállalkozom, ismereteim nincsenek ilyen témájú tanulmányról, a saját kutatások

²⁸¹ A régiók lehatárolásáról részletesebben a melléklethez írt bevezetőmben írok.

²⁸² E táblázatban nem csupán a régiók lehatárolása szubjektív, hanem az is, hogy mely épületeket éreztem odatartozónak. Mindenesetre a kimutatás fogyatékoságai ellenére – és annak köszönhetően, hogy szubjektív szempontjaim régióként nem változtak – szemléletesen mutatja az emlékek eloszlásának kétségkívül fennálló egyenetlenségét.

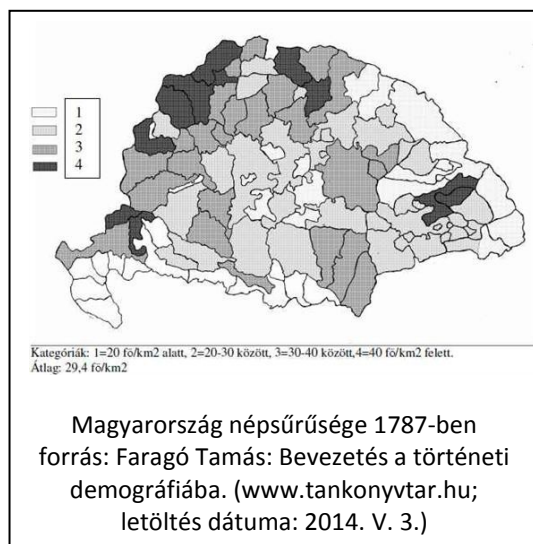
pedig túlmutatnak e tanulmány keretein.²⁸³ Mindenestre térképünkön kirajzolódnak a fejlettebb vidékek: a már tárgyalt nyugati régió kívül Buda környéke, az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok, Erdély központi része, egyes püspökségek (Pécs, Eger). A területeken nem csupán az építkezések száma lehetett magasabb, hanem könnyebben fordulhattak az igényesebb – és akár költségesebb – megoldásnak számító centrális elrendezésű épületek felé.

A vidékek különböző népsűrűsége szintén alapvetően befolyásolhatta az építkezések sűrűségét. Kétségtől fönnállhat olyan összefüggés, hogy ahol több az ember, ott több a templom, és azok között a centrális is több lesz. De számításba vehetjük azt is, hogy a török által jobban megviselt országrészekben létrejövő új telepítésű falvakban, vagy újjáépülő településeken az elsődleges feladat a plébániatemplom felépítése, vagy újjáépítése lehetett, egyéb szakrális épületekre, kápolnák építésére nemigen maradt lehetőségük. Márpedig a plébániatemplomok között találkozhatunk legtrikábban, a kápolnák között leggyakrabban centrális téralakítással.

A II. József által készített – Magyarországon első – népszámlálás²⁸⁴ adatai alapján pontos információink vannak a népsűrűségről. Az ezt ábrázoló térképre tekintve az a – nem túl meglepő – összefüggés szépen leolvasható, hogy a sűrűbben lakott területeken a centrális templomok is sűrűbben találhatók.

A demográfiai szempontok között azonban nem a népsűrűség a legizgalmasabb. A nemzetiségek, a vallási felekezetek és templomaik téralakítása közötti összefüggésekről a negyedik fejezetben alaposan értekeztem. Ezek a – demográfia témakörébe tartozó – jellegzetességek további magyarázattal szolgálhatnak a centrális templomok egyenlőtlen eloszlását illetően.

Így például bizonyos, hogy a jelentős mértékben protestáns Erdélyben a felekezeti megoszlással magyarázható a centrális terek alacsony száma. Vagy felidézhetőek a kereszt alaprajzú evangélikus templomok, melyek a Felvidék felől terjedtek el az ország délebbi részein is, és a szlovákokhoz köthetőek.²⁸⁵ Egy további kutatás tárgya lehetne a többi centrális emlékek az építető nemzetiség szempontjából történő feldolgozása. Várhatóan kimutatható volna, hogy arányaiban a katolikus németek lakta területeken épültek legnagyobb számban centrális templomok.²⁸⁶

²⁸³ Az adott gazdasági helyzet fokmérője lehetne például az egy főre jutó, befizetett adó mennyisége.

²⁸⁴ A népszámlálás Dányi Dezső és nagyapám, Dávid Zoltán szerkesztésében jelent meg 1960-ban.

²⁸⁵ KRÄHLING-NAGY 2011/1

²⁸⁶ További érdekes összefüggések derülhetnének ki, ha a települések jellegének szempontjából vizsgálnák a centrális emlékeket, azoknak ugyanis jelentős hányada városokban épült. E vizsgálatra e jelen tanulmány keretei között szintén nem vállalkozom.

10.2. A centrális templomok jellemző térformái

A centrális emlékek összegyűjtése megteremti az elvi lehetőséget az emlékanyag térformák alapján történő rendszerezésére is. Én azonban a felületes formai tipologizálástól ózokodom,²⁸⁷ és esetünkben nem is tartom célravezető módszernek, ezért csupán a sok emlék között kirajzolódó nyilvánvaló formai analógiák felvázolására teszek kísérletet. Kézenfekvően, a téralakítás legfontosabb rendezőjeként ezúttal az alaprajz formáját vizsgálom, melyben három alaptípus különíthető el.

Elsőként említendő a centrális tér legtriviálisabb formája, a kör alaprajzú épület, mely a barokkban gyakran módosul ovális alaprajzzá, és bővül mellékterekkel.

Geometriai szerkesztésében szintén a kör lehet a kiinduló idoma a második fontos csoportnak, a sokszögű tereknek. Ezek leggyakrabban nyolcszögűek, vagy hatszögek. A barokk korszak jellegzetes, bár nem túl gyakori térformája a háromszög alaprajzú tér is ide sorolható. Míg e poligonális terek többnyire tiszta geometriai formában, mellékterekkel való bővítés nélkül (és kis méretekben) épültek, addig – a szintén formai alapon ide sorolható – négyzetes tereknek számos változata volt.

Harmadik csoportként a kereszt alaprajzú templomokat említhetjük. Ezt a formát főként szimbolikus tartalma és épületszerkezeti előnyei tették népszerűvé, míg funkcionálisan nem volt túl szerencsés. Igen sokféle módon építettek kereszt alaprajzú tereket, kezdve a szabályos geometriájú, szögletes terekkel, folytatva a más tér-alapformákkal (pl. ovális középtér) való ötvözetekkel, végezetül a hosszházas terek csekély kilógású haránttengellyel való bővítéséig.

A térformák osztályozását nehézé teszi, hogy a barokk – lényegéből adódóan – előszeretettel ötvözte a formai archetípusokat, így értelmezés kérdése lehet, hogy mit tekintünk a kompozíció kiindulásának. Példának vehetjük Borfő templomát, ami egy kereszt alaprajzú tér belülről, de hangsúlyos függőkupolája és látszatarchitektúrát ábrázoló freskója a centrumban elhelyezkedő körre irányítja a tekintetet; kívülről szabálytalan, nyújtott nyolcszög alaprajzú, ez a fajta nyújtás pedig az ovális terekkel rokonítja. Ugyanígy a budai Szent Anna-templom végső soron felfogható kereszt alaprajzú térnek, vagy a hajót határoló nagy ferde falai miatt, akár nyújtott nyolcszög alakú térnek, a hosszanti tengely hangsúlya és a szentély miatt akár haránt irányú tengely mentén bővített centralizáló hosszházas térként is, és függőkupolájának nyújtott mivolta miatt a szakirodalomban sokszor „ovális” térként szerepel. Vagy a márianosztrai kálvária, mely igen egyszerű épületegyüttes, háromszögű stációkból áll és egy kápolnából, mely kívül nyolcszögű, belül kerek szintén nehezen sorolható önkényesen kijelölt formai kategóriákba.

Szabályos kör alaprajzú emlék csupán kevés van – azok is a korszak elejéről vagy végéről származnak, a reneszánsz, vagy a klasszicizmus hatása vélhető bennük (lajtaszéki templom, nagyfalvai kápolna, kismartoni kálvária két tere), vagy éppen provinciális jellegűek (zalaegerszegi, szécsényi temetőkápolnák, malomárkai evangélikus templom). A barokk korszakra jellemzően azonban – ha a geometriai kiindulást egy kör is adta a tervezéshez – a téralakításban a tengelyesség is szerephez jut. Már az imént felsorolt példák zömében is a bejárat és a kör alakú hajóhoz csatlakozó szentély kijelöl egy hosszanti tengelyt, de más – első ránézésre szabályos kör alaprajzúnak, és mégoly’ egyszerűnek hitt – kápolnáknál akár a stílushoz jobban illő, íves vonalokból alkotott megoldással érték el a hosszanti tengely megjelölését (Sülysáp, Pétervására, Názánfalva).

²⁸⁷ A tipologizálás módszertanilag igen hasznos lehet, és például az oktatást nemigen tudnám nélküle elképzelni. Azonban az öncélú, pusztán formai alapon álló kategóriák felállítását nem gondolom egy széles horizontú tudományos módszernek. Elvégre mi a tipológia? Egy jelenség-halmazra vonatkozó tulajdonság kiragadása, és ezen tulajdonság alapján a jelenségek csoportosítása. A tipológiai rend sikere a tulajdonság megválasztásán múlik. Ha e tulajdonság lényeges, és valós jellemzője a jelenségeknek, akkor gyümölcsöző lehet a kategóriarendszer fölállítás. Azonban, ha nem olyan lényeges, vagy – ami szintén előfordul – nem valós, azaz önkényesen kitalált, a jelenség megszületésében szerepet nem játszó, fiktív fogalom, akkor a tipológiánk nem csupán keveset mondó lesz, hanem könnyen azzal a nehézséggel találkozhatunk, hogy vizsgált jelenségek „nem akarnak” idomulni a mi önkényes kategóriáinkhoz, így vagy valójában nagyon különböző jelenségek fognak „egy kalap alá” kerülni, vagy majd’ annyi típust kell fölállítanunk, mint ahány jelenséget osztályozni szeretnénk. A centrális templomaink esetében a legfontosabb „valós” jellemzőjüknek a funkciójukat gondolom, ezért e szempont alapján alapos elemzést közöltem róluk a negyedik fejezetben; absztrakt formai tulajdonságaikat az alábbiakban csak röviden elemzem.

Az igazán jellegzetes barokk centrális tér ovális alaprajzú. Számos magyar példát ismerünk rá, melyek azonban – a forma karakterességének ellenére – igen különbözőek lehetnek. Például nagyban más a 6 mellékkápolnával bíró, kereszt irányban tágasan bővített pozsonyi trinitárius templom tere, mint a 4 kápolnával bővített győri, vagy pápai templom, melyek keresztengelyében éppen pillér áll. Megintcsak eltér ezektől a lékai, vagy nagykárolyi templom, melyek hajójára jobb híján húzzuk rá az ovális jelzőt, hiszen a két körívől álló oválisoknál sokkal összetettebb falaik vonalvezetése, és keresztirányban hevederekkel tagolt boltozataik is merőben más jelleget adnak számukra, melyek akár a kereszt irányban bővített, centralizáló hosszházas terekből való származtatásukat is lehetővé teszi. Vannak fülkékkel nem bővített ovális terek is, mint Fertőd, vagy Szápár templomai. Van, ahol a külső tömegben alig érvényesül az enteriőr ovális alakja, mint a németjárfalui kápolna esetében. Van, amikor nem valódi kosárfélsziget a hajó, hanem két szegmensív öblösödése hoz létre az íves karzattérrel és szentéllyel együtt ovális jellegű teret, mint a tarcali, vagy görgényszenimrei kápolna esetében. A kercsi tojás alakú templom igen provinciális, már-már népies bájával megkapó lehet, de párját bizonytalanságban e Földkerekségen hiába keresnénk...

Látszólag a harántirányban nyújtott ovális terek hasonlóak volnának, de valójában a három emlékek nem sok köze van egymáshoz: a nagykátai kápolna Rómából, a nagyváradi Salzbúrgból származtatható, a pozsonyi Miasszonyunk-kápolna pedig egy nagyobb kolostortemplom torzója, éppenséggel egy francia tollából.

A háromszögű és hatszögű terek jobban elkülöníthető csoportokat alkotnak. A háromszögű emlékekről részletesen írtam már a hatodik fejezetben. Az elhelyezkedésüket ábrázoló térképre (*Id.: melléklet, 6. térkép*) nem csupán a mellékletben részletesen szereplő emlékeket rajzoltam fel, hanem a többi háromszögű építményt, képházat, szobor-védőépítményt is (a háromszög alaprajzú Szentháromság-oszlopokat, és egyéb szobrokat viszont nem). Másképpen színeztem a sasvári Mária-kultuszhoz kapcsolódó emlékeket: többnyire a kegyhely vonzáskörzetében állnak, de a pálosok révén távolabbi kolostoraik mellett is feltűnnek.

A hatszögű terek elhelyezkedése térképen ábrázolva (*Id.: melléklet, 7. térkép*) talán meglepő, hiszen mindegyik a Felvidéken, illetve az ország észak-nyugati szélén található. Megmagyarázható ez az egyenlőtlen eloszlás azzal, hogy a hatszögű alaprajz a kora-barokk időkre jellemző térforma. Ezen emlékek 1666 és 1743 között keletkeztek, öt közülük még a XVII. században. E korai időkben pedig – mint azt fentebb elemeztem – az építkezések az északnyugati országrészre koncentráálódtak.

A négyzetes alaprajzú hajóval épített szakrális tereket van, amikor nem is érezzük centrálisnak, például ha egyik oldalon oromfal, másik oldalon íves szentély kapcsolódik hozzájuk. Ha azonban manzárd tető fedti a teret, sőt tán sarkai is 45°-ban „le vannak csapva”, akkor már határozottan centrális jellegű. Négyzetesnek mondhatunk számos plébániatemplomot is, melyek hajója egy nagy csehboltozatszakaszból áll. A külső tömegben a torony és a szentély egyértelműen hosszházas jelleget ad a térnek, de ha a belsőben a boltozat vállainál széles – és netán homorú ívű – fal adja az alátámasztást (akár benne szoborfülkével, mint a csömöri plébániatemplom, vagy a szamosújvári ferences templom esetében), vagy a boltozatra kupolát ábrázoló látszarchitektúrát festettek, az enteriőrt már egyértelműen centrális jellegűnek tapasztaljuk.

A nyolcszögű terek a korai időkben főként szabályos alaprajzzal jöttek létre (pl. Galgóc kápolnája), a későbbiekben a csehboltozattal fedett, lesarkított négyzetes terek közelítettek a nyolcszögesség felé. A nyolcszög hosszirányban való nyújtására is láthatunk példát, ami az ovális templomokkal rokonítja őket (sátoraljaújhelyi Rákóczi-kápolna, szigetvár-domolosi sírkápolna, budai Szent Anna-templom).

A kereszt alaprajzú terek is sokfélék. Centrális jellegük mértékében fontos kérdés, hogy mekkora és milyen a keresztoszár (egyenlő hosszúságú-e a hajóval, köríves vagy szögletes-e, illetve van-e olyan magas, mint a hajó), hogy hol van (a középtengelyben-e, vagy „latinkereszt” alaprajzot képez-e), valamint hogy milyen a négyzet kialakítása (boltozata magasabbra emelkedik-e a szárak boltozatánál). A temesvári székesegyházat például nemigen érezzük centrálisnak, az ajkai Szent István-templom viszont igen. Van, amikor a kereszt alak csak a külső tömegben érvényesül igazán (mint Balatonkeresztúr temploma esetében, ahol az egyik keresztoszárban sekrestyét és oratóriumot alakítottak ki), és van, amikor pedig éppen a külső kendőzi el a nagyvonalú belső teret (Borfő).

11. ZÁRSZÓ

Értekezésemet azzal kezdtem, hogy szerettem volna pontosabb képet kapni arról, valójában mennyi centrális barokk templom épült hazánkban, és milyen jelentőséggel bírtak a kor építészetének összképében. Tömören összegezve a kutatás tanulságát megállapíthatom, hogy olyan jellegű, nagyméretű, városi környezetben álló, katolikus, érett barokk centrális templom, mint amit Rómában, vagy Bécsben többet is látunk, valóban kevés van, vagy jobban mondva egyáltalán nincsen... Az olyan sokat emlegetett pozsonyi trinitárius – győri kármelita – pápai pálos – budai Szent Anna „négyes” igazából egyedülálló, s még ezek az épületek is – bécsi társaikhoz képest – egyszerűbb, hatásában csökkentett épületek. Ilyen templomból „újat előhúzni a zsebemből” nem tudok, hiszen ha lenne még, az már régen „feltűnt” volna másnak is... Viszont a centrális téralakítás mégiscsak nagyobb szerephez jutott a hazai barokk szakrális építészetben, mint amit a szakmai közvélekedés feltételez. Egyrészt bizonyítja ezt a számos centrális emlék, melyet összegyűjtöttem (köztük nem egy olyannal, amely a magyar kutatók számára nem, vagy csak kevéssé volt ismert), másrészt ezek száma kiegészíthető azokkal az – értekezésemben részletesen nem tárgyalt – középkori eredetű centrális emlékekkel, melyek barokk átépítésben részeivé váltak a XVIII. század épületállományának, és „népszerűsítőivé” (sőt olykor talán mintaadóivá) a centrális térformáknak. Harmadrészt a barokk kor előrehaladtával a hagyományos elrendezésű parochiális templomokban is mind több centrális jelleg érvényesült, akár a boltszakaszok centrális jellege miatt, akár a hosszházat megtörő haránt irányú tengelyt képző térbővületek miatt. Ez a jelenség egyben felveti a kérdést: indokolt-e a templomok hagyományos hosszházas-centrális felosztását a barokk korban is változatlan módon alkalmazni?

Igen, a tárgyalt centrális emlékek jelentős része kis méretű kápolna. Azonban mégis akad nem egy olyan emlék, amely joggal odaállítható a fenti „négyes” mellé, ha nem is felelnek meg minden kritériumnak, amiket ezek kapcsán felsoroltam. Elsőként a korszak „peremvidékéről” megemlíthető Léka, Nagykároly, Selmecebánya és Karlóca ovális temploma, valamint a kereszt alaprajzú templomok nagy számban (nem elfelejtkezve a lebontott pozsonyi vörös csillagkeresztesek templomáról és az esztergomi helyőrségi templomról). De kevéssel csekélyebb méretben még számos igazán izgalmas szakrális teret felsorolhatunk, melyekben a barokk művészet téralakító szándékai ékesen megfigyelhetők. Borfó, Pozsonyhidegkút, Miklósfá, Bakonyszentlászló, Grábóc, Szápár, Borsmonostor templomai, Nagyvárad, Nagykanizsa, Németjárfalu, Vác kápolnái példazzák ezt a „második vonalat”, ahová még bizonyos más emlékeket is sorolhatnánk. A méretek kisebbek voltak, a megvalósulás módja szerényebb, de ez egyáltalán nem a centrális épületeknek a sajátossága, hanem általánosságban a magyar barokk építészeté, annak minden műfajáé.

Méretében a nyugati, kupolás templomokat székesegyházaink közelíthették volna meg. Ám a történelmi „csillagállás” nem kedvezett annak, hogy a nagyvonalú építészeti álmok megvalósulhassanak a barokk Magyarországon. Ezért is van különös jelentősége a nagyváradi és az ungvári centrális székesegyház-terveknek, a váci és a szombathelyi klasszicizáló székesegyházaknak, illetve a nagyváradi, a temesvári és a balázsfalvi megvalósult katedrálisoknak, mert megmutatják, a centrális épületek nem a „magyar földtől” voltak idegenek, csupán kevés lehetőség adódott, hogy a nagyszabású tervek maradéktalanul testet is öltsenek.

A centrális barokk templomokról alkotott kép homályosságához hozzájárulhatott, hogy a barokk építészettörténet kutatásának – kis túlzással – a kezdeteitől a Felvidék, mely a centrális terekben a leggazdagabb, már nem tartozott Magyarországhoz, így a kutatásnak sem kerülhetett annyira a homlokterébe egy-egy olyan műalkotás, mint amilyen a pozsonyhidegkúti, a borfői, a felsővisnyói, vagy a vágvörösvári templom.

Vajon van-e a művészettörténet horizontján túl „haszna” az én munkámnak? Azt gondolom, csak csekélyke, bár e kérdést objektíven megválaszolni én bizony nem tudom. Efféle tudományos értekezés az emlékek megőrzéséhez legfeljebb csak közvetve járulhat hozzá, de ha munkám sokak

számára elérhetővé tehető, akkor talán többeknek válhatnak kedvelt emlékeivé ezek a sokszor nem olyan feltűnő, mint amilyen festői és megragadó épületek.

A barokk korban a centrális templomok nemigen feleltek meg a katolikus liturgia igényeinek, azokat inkább a forma fenségessége és kifejező ereje miatt alkalmazták, érdekes ellentmondást okozva ezáltal a funkció és a forma között.²⁸⁸ Ma azonban merőben más a helyzet: a II. Vatikáni Zsinat utáni módosított liturgia, és átalakult liturgikus szemlélet számára – más berendezéssel – kifejezetten ideálisak lennének afféle tengelyességgel ötvözött centrális terek, mint amilyeneket a barokk korban szép számmal építettek. Ezért a kortárs szakrális építészeti feladatok kapcsán is inspiráló lehet a történelmi előképek alaposabb ismerete, sőt tán e gyökerek miatt endemikus jellegű épületek is létrehozhatók volnának, szemben az „olcsóbbnak” tűnő, importált megoldásokkal.

A téma kutatása természetesen korántsem befejezett. Remélem, még nekem is lesz alkalmam e munkát tovább folytatni, habár e téren a feladatok végtelennek tűnnek. E tanulmányt még mindenképpen kiegészíthetnék további építészeti felmérések, építészetelméleti elemzések, az egyes emlékek építéstörténetének alaposabb feltárása, vagy az összegyűlt emlékmagyarázatra vonatkozó további átfogó kutatások, melyek a barokk kori Magyarország gazdasági, demográfiai, vagy kulturális viszonyaival hoznák összefüggésbe a vizsgált építészeti jelenségeket.

Munkám talán legboldogítóbb gyümölcse pedig az volna, ha a témához kapcsolódó olyan művészettörténeti kutatásokat inspirálhatnék, melyek, noha kívül esnek építés-szakmám kompetenciáján, de kiegészíthetnék, vagy akár korrigálhatnánk szerény értekezésem eredményeit.

Az egyik legkiemelkedőbb hazai centrális barokk templom, a győri kármelita templom alaprajza – ovális hajójával, négy mellékkápolnájával és szentélyével – az állatvilágból talán leginkább a teknősbékára hasonlít.

Miskolczy Gáspár 1702-ben, Lőcsén megjelent munkájában így ír ezen állatról: „A Tekenős Béka járása igen lassú és késedelmes, sőt félelmes is, házát mindenkor a hátán hordja. (...) És mikor meg akarnak indulni, elsőben is fejeket házokból kidugván mindenfelé körülöttek elnéznek, ha vagyon é valami akadályok, vagy hogy minden felől bátorságok lehet. (...) Husából ha csak fél eleget eszik az ember, megnehezíti a gyomrát, de ha derekason jóllakik véle, gyomrát meglágyítja, aminémű természeti vagyon a Salátának is.”²⁸⁹

A teknősbéka és a centrális templomok között a formai analógián túl e fentiek fényében más hasonlatosságot is találhatunk. Hazánkban e sajátságos épülettípus elterjedése valóban „lassú és késedelmes volt” Európa tőlünk nyugatabbra fekvő területeihez képest, és csak a XVIII. század második felére vált a téralakítás általános komponensévé egyfajta centrális jelleg. Valamint, ha a formák eredetét keressük, akkor „mindenfelé körül kell néznünk”, hiszen a követett minták eredete hazánk határain kívül keresendő. Valamint remélni tudom, hogy témám – az eddigiekhez képest – alaposabb feldolgozásával hozzájárulhatok, hogy a hazai centrális barokk templomokról a tudomány rendelkezésére álló ismeretanyag ne csupán „fél elég legyen”, hanem azzal „derekasan jóllakhassunk”...

²⁸⁸ WITTKOWER 1975, 25.

²⁸⁹ MISKOLCZI 1702, 185.

12. TÉZISEK:

1. A magyarországi, újkori templomok téralakítását befolyásolta a funkciójuk, illetve hogy melyik felekezet számára épültek.

A centrális téralakítás leggyakrabban a római katolikus kápolnák és szerzetesi templomok között fordult elő. Ezzel szemben a parochiális templomok (katolikus plébániatemplomok, ortodox templomok, protestáns gyülekezeti templomok) körében sokkal ritkább volt a centrális téralakítás.

A parochiális templomok építészetét döntően befolyásolta a középkorban kialakult templom-archetípus, amely a közgondolkodás számára homlokzati tornyos, hosszházas teret jelentett. Ezt módosították a felekezeti – liturgikus – jellemzők, és az építést korlátozó előírások, így sajátos épülettípusok alakultak ki. Ezek alapvető hosszházas vonásaihoz olykor centrális jellegzetességek is kapcsolódhattak (például csehboltozatos római katolikus templomok, kliroszos görög rítusú templomok, kereszt alaprajzú evangélikus templomok, négyoszlopos zsinagógák), melyek más-más eredőre vezethetők vissza, mert míg a katolikusoknál a centralitás szimbolikus, addig a keleti rítusú keresztényeknél tradicionális, a protestánsoknál pedig funkcionális okból jelent leginkább meg.

A katolikus vallásgyakorlat viszont eredményezett olyan szakrális épületeket is (például temető-, fogadalmi-, kálváriakápolnákat), melyek megformálásában a hagyományokból eredő kötöttségek kevésbé voltak jelentősek, ugyanakkor kisebb méretük miatt a rendhagyóbb építészeti megoldások sem jelentettek komoly műszaki problémákat. A szerzetesrendek nemzetközi kapcsolatai és autonómabb anyagi helyzete eredményezhette az építészetükben – gyakrabban előforduló – centrális templomokat. A katolikus centrális templomok nagyobb száma kedvezményezett helyzetüknek is köszönhető, és a centrális barokk formákat közvetítő Bécshez, és más, döntően katolikus területekhez fűződő kulturális kapcsolataiknak.

A tézisre vonatkozó publikációk: KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011; KRÄHLING-NAGY 2013; NAGY 2009; NAGY 2011; KLEIN – NAGY 2014

2. A centrális téralakítású, újkori szakrális emlékek eloszlása az egykori Magyarország területén nem homogén: az egykori főváros, Pozsony környékén a legsűrűbb, Erdély területén a legritkább.

Ez a megoszlás számos történelmi (demográfiai, gazdasági, kulturális, vallási) tényezőnek köszönhető. E tényezők között fontos, hogy azokon a területeken, melyek nem kerültek török uralom alá, hamarabb teremtődtek meg a feltételek a barokk építkezésekre, nagyobb volt a népsűrűség, és kedvezőbb a gazdasági helyzet. Pozsony esetében Bécs közelsége és kulturálisan mintaadó szerepe is jelentős.

Az 1. tézisben megállapítottam, hogy a felekezetek miképpen voltak hatással a téralakításra, a centrális téralakítású szakrális épületek a katolikus területeken sűrűbben fordulnak elő. Erdélyben volt a protestánsok aránya a legmagasabb.

A nemzetiség általában meghatározta a vallást, némiképpen a vagyoni helyzetet is. Határainkon átívelő kulturális kapcsolataik azonban eredményezhették centrális formák átvételét. Ez például a katolikus németek fogadalmi építkezésein, vagy a szlovák evangélikusok görögkereszt alaprajzú templomain figyelhető meg.

A tézisre vonatkozó publikációk: NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011

3. A centrális templomok építését elősegítette szimbolikus jelentésük.

Jelképi erejük eredhetett ismert épületek, vagy szimbolikus épületelemek utánzásából, vagy a kor gondolkodására jellemző képi analógiák absztrakt megjelenítéséből.

Közöttük a legjelentősebb a búcsújáró helyek tereinek mintaadó szerepe, a kupola – reneszánsz építészetelméletben gyökerezethető – szimbolikus jelentéstartalma, a kereszt alaprajzú templomoknak Krisztus keresztjére, vagy a háromszög alaprajzú templomok Szentháromságra utaló formája.

A tézisre vonatkozó publikációk: KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011; KRÄHLING-NAGY 2013; NAGY 2010; NAGY 2011; NAGY 2013

4. A centrális templomok előképei általánosságban más centrális épületek voltak, a korabeli építészeti szakirodalomban megjelent centrális templomtervek hatása a megvalósult épületekre közvetlenül nem kimutatható.

A barokk építészeti szakirodalom egyes művei ismertek voltak Magyarországon, és az építetők átfogó műveltségét gyarapíthatták, általánosságban a centrális tereket népszerűsíthették néhány kiemelkedő példa ismertetése által, építészeti részletformákat terjesztettek, vagy a meginduló építészeti oktatásban jutottak szerephez; ám nem ismerünk olyan hazai centrális templomot, mely a korabeli szakirodalomban megjelent rajz, terv alapján épült volna.

A tézisre vonatkozó publikációk: KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011; NAGY 2011

5. A római, vagy bécsi barokkból ismert tamburos, lanternás, csegelyes kupola nem épült a magyar barokkban. A szűkebb anyagi lehetőségek testet öltöttek a térlefedő szerkezetek redukálódásában is. A centrális terek lefedése leggyakrabban tambur és lanterna nélküli kupola, illetve a XVIII. század derekáig kolostorboltozat, utána csehboltozat volt.

Az európai barokk nagy központjaihoz képest Magyarország abban az időben jóval szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, így az építészete is provinciálisnak mondható. Ez megmutatkozott abban is, hogy a nyugati mintákat utánzó templomok is sokszor szerényebb kialakításúak lettek. Jó lehetőség adódott a spórolásra a térlefedő szerkezetek egyszerűsítésével. Még a legvagyonosabb építető, az uralkodó is rendre a költségek csökkentését rendelte el a kiemelkedő szakrális építkezéseken. Ezek miatt felértékelődött a XVIII. században elterjedő szerkezet, a csehboltozat szerepe, amely olcsóbb volt, mint egy valódi kupola, de kiválóan alkalmas a centrális terek lefedésére. Az épülettömegből kiemelkedő négyzeti kupolák mellőzésében a hagyományok is szerepet játszhattak, mert Magyarországon a középkorban sem volt gyakorlat a négyzeti tornyok építése.

A tézisre vonatkozó publikációk: KRÄHLING-NAGY 2013; NAGY 2009; NAGY 2010; NAGY 2012

6. Az ovális hajójú templomok leggyakrabban triangulációs szerkesztéssel jöttek létre.

Az elsőként Sebastiano Serlio traktátusában szereplő triangulációs kosárvszerkesztés szolgált a legtöbb esetben a geometriai forma meghatározására. Ebből az is következik, hogy az ovális tereket nem nagy- és kistengelyük meghatározása után szerkesztették, hanem csupán a nagytengelyük volt adott, a kistengely mérete a szerkesztésből következett. Több koncentrikus ovális esetében az íveket ugyanazokból a középpontokból szerkesztették, a szerkesztés kiindulását általában a tér belső felülete adta. Ovális homlokzati elemek esetében is gyakran használták a nevezett szerkesztést, ilyenkor a kiindulást a külső ív adta, hiszen a falszövetbe helyezett, előregyártott kőelem esetében e kettő találkozásának ívét kellett tudni legegyszerűbben kiserkeszteni.

A tézisre vonatkozó publikációk: NAGY 2009; NAGY 2010; NAGY 2012

7. A szakirodalom eddigi általános szemlélete, mely szerint a centrális téralakítás a magyar barokk szakrális építészetben néhány ritka kivételre korlátozódik, revízióra szorul és árnyalandó.

Az általános értékelés úgy pontosítandó, hogy a parochiális templomok körében – katolikus és protestáns részről egyaránt – valóban ritka megoldás volt a centrális térformálás, noha a XVIII. század közepétől mind erősebb centralizáló tendenciák figyelhetők meg téralakításukban. A szerzetesi templomok és kápolnák esetében azonban számos példát találunk a centrális térformálásra, amelyek jelentőségét a XVIII. század építészeti összképében a barokkizált középkori centrális kápolnák tovább növeltek. A római, vagy bécsi nagy templomokhoz fogható, városi környezetben álló, reprezentatív, nagy centrális templomunk valóban kevés volt, de ez a magyar barokk lassú kibontakozásával teljesen egybecseng.

A tézisre vonatkozó publikációk: KRÄHLING-NAGY 2009; KRÄHLING-NAGY 2011; KRÄHLING-NAGY 2013; NAGY 2009; NAGY 2010; NAGY 2012

12.2. Publikációim a disszertáció témájában

- KRÄHLING-NAGY 2009 | János Krähling – Gergely Domonkos Nagy: Late baroque greek-cross plan type Lutheran churches in Hungary. In: Periodica Polytechnica – Architecture. 40(2009)/2. pp. 77-86.
- KRÄHLING-NAGY 2011 | Krähling, János – Nagy, Gergely Domonkos: Príspevok k výskumu architektoktonického dedičstva slovenských evanjelikov v Uhorsku – tradícia barokovej centrality. Contributions to the architectural heritage of Slovak lutherans in historic Hungary – the tradition of Baroque centrality. In: Architectura & Urbanismus/Architecture and Town Planning. XLV(2011)/1-2. pp. 2-19.
- KRÄHLING-NAGY 2013 | Krähling János – Nagy Gergely Domonkos: A nagyváradi székesegyház Hillebrandt-féle centrális tervei. In: Ars Hungarica XXXIX(2013)/ Supplementum. Tanulmányok Kelényi György tiszteletére. pp. 81-88.
- KLEIN – NAGY 2014 | Klein, Rudolf – Nagy, Gergely Domonkos: The synagogue in Óbuda – an architectural witness to the Jewish religious reform. In: Schriften der Bet Tfila - Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa. Szerk.: Aliza Cohen-Mushlin - Harmen Thies. Michael Imhof Verlag GmbH & Co. KG, Petersburg. In press.
- NAGY 2009 | Nagy Gergely Domonkos: Erdély centrális barokk templomai. Egy műemlékfelmérés tanulságai. In: Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben. Szerk.: N. Kis Tímea. ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselő. Budapest. 2009. pp. 87-99.
- NAGY 2010 | Nagy Gergely Domonkos: A nagykátai Kegevich-kápolna. In: Építés – Építészettudomány 38(2010)/1-2. pp. 151-171.
- NAGY 2011 | Nagy Gergely Domonkos: Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk.: Orbán János. Maros Megyei Múzeum. Kolozsvár-Marosvásárhely. 2011. pp. 73-84.
- NAGY 2012 | Nagy Gergely Domonkos: A nagykárolyi piarista templom. Szakdolgozat. Műemlékvédelmi szakmérnöki képzés, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 2012.
- NAGY 2013 | Nagy, Gergely Domonkos: Gothicized buildings and the role of symbols in Baroque architecture. In: Periodica Polytechnica. Architecture. 44(2013)/2. pp. 69-76.

13. BIBLIOGRÁFIA

AGGHÁZY 1940	Aggházy Mária: Centrális barokk-templomok a Dunántúlon. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, LXXIV/15-16. pp. 87-92
AGGHÁZY 1959	Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
ANDORNÉ 1974	Andorné Tobiás Judit, A XVII-XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése, Építészet és Építészettudomány VI(1974)/3-4, pp. 341-386.
BÁLINT 1977	Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I-III. Szent István Társulat, Budapest, 1977. p. 1088
BARA 2007	Bara Júlia: A Nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom építéstörténete. TDK dolgozat. X. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia, Kolozsvár, 2007.
BARA 2009	Bara Júlia: A Nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom. In: Örökség 2009/12, pp. 16-17.
BARA 2010	Adatok a nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom építéstörténetéhez. In: Forgó András (szerk.): A Piarista rend Magyarországon. Piarista rendtörténeti konferencia, 2007, Piliscsaba. Tanulmánykötet. Budapest, 2010.
BARA 2011/1	A nagykárolyi Kalazanci Szent József piarista templom barokk berendezése. In: Orbán János (Szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.
BARA 2011/2	Bara Júlia: Adatok Franz Sebastian Rosenstingl nagykárolyi épülettervezői tevékenységéhez. In: Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. (Szerk.: Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2011., pp. 255-276.
BARLAY 1986	Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Gondolat, Budapest, 1986. p. 384
BAROKK TERVEK ÉS VÁZLATOK 1980	Barokk Tervek és Vázlatok 1650-1760. Szerk.: Voit Pál. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1980. p. 175
BÁRDOS 1980	Bárdos Kornél: Győr zenéje a 17-18. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. p. 627
BIATHOVÁ 1976	Biathová, Katarína: Drevený panteón. Tatran, Bratislava, 1976.
BIBÓ 1967	Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In: Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1967/3-4. pp. 525-567.
BIBÓ 1978	Bibó István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században). In: Művészet és felvilágosodás. (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. pp. 27-122.
BIBÓ 1980	Bibó István: Építészet, építészeti rajzok. In: Művészet Magyarországon 1780-1830. Szerk.: Szabolcsi Hedvig és Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. Budapest, 1980. pp. 113-117; 298-321
BIBÓ 1984	Bibó István: Der protestantische Kirchenbau in Ungarn um 1800 Teil I-II. In: Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien 36(1984)/3. pp.1-4.; 37(1985)/1-2 pp. 1-5.
BIRÓ 1932	Biró József: Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Budapest, 1932.

BIRÓ 1941	Biró József: Erdély művészete. Budapest, Singer és Wolfner, 1941.
B NAGY 1970	B. Nagy Margit: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970, p. 360
B NAGY 1977	B. Nagy Margit: Stílusok, művek, mesterek. Kriterion, Bukarest, 1977. p. 274
BODNÁROVÁ 2011	Katarína Bodnárová: Founding Charter of the monastery of the Congregation of Notre Dame. In: Pamiatky a Musea 2011/1
BORN 2007	Born, Robert: Die Domkirche in Timișoara (Temeswar) im Kontext der habsburgischen Architektur des 18. Jahrhunderts. In: Ars Transsilvaniae 14-15 (2004-2005) 2007, pp. 43-72.
CABELLO 1993	Juan Cabello: A tari Szent Mihály-templom és udvarház. Művészettörténeti Füzetek 22. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
Cs DOBROVITS 1983	Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezések a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
CSURGÓ SZAKKATALÓGUS 1939	A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának szakkatalógusa. Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, 1939. p. 907
DERCSÉNYI 1972	Dercsényi Dezső: Románkori építészet Magyarországon. Corvina, Budapest, 1972. p. 199
DÉRY 2002	Déry Attila: Történeti szerkezettan. Terc, Budapest, 2002. p. 302
DOBOSI-NAGY 2003	Dobosi Linda, Nagy Gergely: Gótikus centrális terek Magyarországon. Tudományos diákköri dolgozat. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2003. p.40
DOBSZAY 2004	Dobszay László: Az esztergomi rítus. Új ember, Budapest, 2004. p. 236
DUKANOVIĆ 2013	Dukanović: Baroque churches in Vojvodina. PhD dissertation. Subotica, 2013.
FARBAKY 1982	Farbaky Péter: Magyar reneszánsz és barokk építészet (Összefoglalás). BME Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Budapest, 1982. p. 81
FARBAKY – DEKLAVA 2011	Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla: Adalékok a máriabesnyői kapucinus kolostor történetéhez. In: Művészettörténeti Értesítő LX(2011), pp. 367-378.
FATSAR 2008	Fatsar Kristóf: Magyarországi barokk kertművészet. Helikon, Budapest, 2008. p. 277
FELD 2002	Feld István: Magyar építészet 3. – Késő reneszánsz és kora barokk. Kossuth, Budapest, 2002. p.179
FIDLER 2004	Petr Fidler: A mariazelli zarándoktemplom barokk átépítése. In: Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete. Szerk.: Farbaky Péter és Serfőző Szabolcs. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 2004. pp. 74-83.
FORGÓ 2009	Forgó András: Esterházy Imre és az aulikus politika a 18. század első évtizedeiben, Fényes palotákban, ékes kőfalokban”. Tanulmányok az Esterházy családról. Szerk. Maczák Ibolya. Budapest, pp. 65-87
FRIEDRICH 1944	Friedrich Loránd: A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban. In: Evangélikus templomok. Szerk.: Kemény Lajos – Gyimesy Károly. Athenaeum, Budapest, 1944. pp. 169-192.
FÜZES 2006	Füzes Ádám: A trentói reformliturgia átvétele az Esztergomi Érseki Tartomány területén Pázmány Péter érseksége alatt. A magyarországi rítusváltás történetének és hátterének bemutatása. PhD értekezés. PPKE Hittudományi kar. Budapest, 2006.
GALAVICS 1973	Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. In: Ars Hungarica/1973. pp. 97-126
GALAVICS 1983	A művészet története Magyarországon (A Honfoglalástól napjainkig). Szerk.: Aradi Nóra. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983.
GALAVICS 1984	Galavics, Géza: Antonia Galli Bibiena in Ungheria e in Austria. In: Acta Historiae Artium, Tomus 30. pp.177-263.

GALAVICS 2001	Galavics Géza: Barokk. In Galavics Géza, Marosi Ernő, Mikó Árpád, Wehli Tünde: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Budapest, Corvina, 2001.
GARAS 1953	Garas Klára: Magyarországi festészet a XVII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. p. 228
GARAS 1955	Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. p. 368
GARAS 1956	A magyarországi művészet története. 1. kötet. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk.: Dercsényi Dezső. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956. p. 463; a barokk fejezeteket Garas Klára írta: pp. 327-425
GENTHON 1961	Genthon István – Zakariás G. Sándor: Magyarország művészeti emlékei. 3 kötet. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1959-1961.
GERVERS-MOLNÁR 1972	Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Művészettörténeti füzetek 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. p. 92
GOMBOS 1972	Gombos Károly: Örményország. Corvina, Budapest, 1972. p. 59
G. GYÖRFFY 1991	G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (idegen utazók megfigyelései). Művészettörténeti füzetek 20. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. p. 197.
GY. BALOGH 1998/1	Gy. Balogh Ágnes: Adatok a Budai Kőműves és Kőfaragó cég életéből. In: Építés- Építészettudomány 27(1998)/1-2. pp. 93-123.
GY. BALOGH 1998/2	Gy. Balogh Ágnes: Buda Főváros Kőműves és Kőfaragó Céhe mesterei. In: Építés- Építészettudomány 27(1998)/3-4. pp. 269-333.
GY. BALOGH 1999	Gy. Balogh Ágnes: Nöpauer Máté élete és munkássága. In: Architectura Hungariae I(1999)/3.
GY. BALOGH 2001	Gy. Balogh Ágnes: Nöpauer Máté templomai. In: Architectura Hungariae III(2001)/2.
HARIS 2002	Haris Andrea: Kastélykápolnák hajdan volt díszei és mesterei. Körmen és Eszterháza. In: Magyar Műemlékvédelem XI. (1991-2001), pp. 285-312
HARNONCOURT 1988	Harnoncourt, Nicolaus: A beszédszerű zene. Utak egy új zeneértés felé, Editio Musica, Budapest, 1988.
HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI 1969	Heves megye műemlékei I.-III. Szerk.: Dercsényi Dezső – Voit Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
IGAZ 2007	Igaz Rita: A barokk Magyarországon. Corvina, Budapest, 2007. p. 172
JERNYEI KISS 1997	Jernyei Kiss, János: Die Piaristenkirche zu Kecskemét. In: Acta Historiae Artium 39(1997). pp. 131-164.
JERNYEI KISS 2000	Jernyei Kiss János: A kalocsai érseki székesegyház és rezidencia megújulása a 18. században In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László. Kalocsa Város Önkormányzata, Kalocsa, 2000. pp. 243-282.
JERNYEI KISS 2014	Jernyei Kiss, János: Painted scene and feigned architecture in the ceiling paintings of the late-Baroque. In: Periodica Politechnica. Architecture. 45(2014)/1. pp. 1-8.
KAPOSSY 1931	Kapossy János: A magyarországi barokk európai helyzete. In: Magyar Művészet, Bp. 1931. pp. 7-27
KELÉNYI 1976	Kelényi György: Franz Anton Hillebrandt (1719-1797). Művészettörténeti füzetek 10. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. p. 114
KELÉNYI 1978	Kelényi György: Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészeti Magyarországon a XVIII. század végén. In: Művészet és felvilágosodás. (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. pp. 123-159.
KELÉNYI 1998	Kelényi György: Érett és késő barokk. In: Magyarország építészetének története. Szerk.: Sisa József és Dora Wiebenson, Budapest, Vince Kiadó, 1998.

	p.155-156.
KELÉNYI 2006	Kelényi György: Az egri minorita templom építészéről. In: <i>Ars Hungarica</i> 34/(1) pp. 29-38.
KELÉNYI 2009	Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története. Szerk.: Deák Zoltán. Urbis Könyvkiadó, Budapest, 2009. A barokkra és egyes reneszánszra vonatkozó fejezetek Kelényi Györgytől: pp.162-163, 168-215, 268-269, 278-329
KELÉNYI 2013/1	Kelényi György: Típustervek a magyar későbarokk építészetben. In: <i>Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára.</i> (2 kötet) Szerk.: Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. Vince Kiadó, Budapest, 2013. p. 1290
KELÉNYI 2013/2	Kelényi, György: The cathedral at Vác and universal architecture. In: <i>Periodica Polytechnica. Architecture.</i> 44(2013)/2. pp. 45-50.
KLANICZAY 1985	Klaniczay Tibor: A barokk kutatása Magyarországon. In: Klaniczay Tibor: <i>Pallas magyar ivadékai.</i> Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. pp. 270-278
KLEIN 2011	Klein Rudolf: <i>Zsinagógák Magyarországon 1782-1918.</i> Terc, Budapest, 2011. p. 678
KLEIN – NAGY 2014	Klein, Rudolf – Nagy, Gergely Domonkos: The synagogue in Óbuda – an architectural witness to the Jewish religious reform. In: <i>Schriften der Bet Tfila - Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa.</i> Szerk.: Aliza Cohen-Mushlin -Harmen Thies. Michael Imhof Verlag GmbH & Co. KG, Petersburg. In press.
KOLLER 1800	Koller, Matthias Fortunat: <i>Der practische Baubeamte.</i> Alberti Wittwe, Wien, 1800 (2. kiadás)
KOLTAI 2005	Koltai András et al.: <i>A Szent Anna-templom és a budai Víziváros katolikus egyházai.</i> Budapest – Felsővízivárosi Szent Anna Plébánia. Budapest, 2005.
KOVÁCS 2004	Kovács András: <i>Malomárka evangélikus templomáról.</i> In: <i>Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére.</i> Szerk.: Vadas Ferenc. Budapest, 2004. pp. 102-107.
KOVÁCS 2005	Kovács Zsolt: <i>A Bornemisszák görögnyeszentimrei kastélya.</i> In: <i>Korunk</i> XVI/12 (2005) pp. 60-68.
KOZÁK 1959	Kozák Károly: <i>Háromszög alaprajzú, XVIII. századi épületek Magyarországon.</i> In: <i>Magyar Műemlékvédelem</i> III. 1959. pp. 142-148 <i>Műemlékvédelem</i> 3/3.
KOZÁK 1960	Kozák Károly: <i>Győr-Sopron megye háromszög alaprajzú barokk építményei.</i> In: <i>Arrabona</i> 2. 1960. Győr, pp. 87-98
KOZÁK 1963	Kozák Károly: <i>A sajládi háromszög alaprajzú temetőkápolna.</i> In: <i>Herman Ottó Múzeum Évkönyve</i> , 1963. p. 75-78
KOZÁK 1964	Kozák Károly: <i>Háromkaréjos barokk kápolnák és templomok.</i> In: <i>Arrabona</i> 6. 1964. Győr, pp. 51-81
KOZÁK 1969	Kozák Károly: <i>A győri ötkaréjos kápolna.</i> In: <i>Arrabona</i> 9. 1969. Győr, pp. 109-116
KRAUTHEIMER 1942	Krautheimer, Richard: <i>Bevezetés egy „középkori építészeti ikonográfiába”.</i> In: <i>Szöveggyűjtemény a művészettörténet-írás történetéhez.</i> Szerk.: Endrődi Gábor. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2011. pp. 157-190.
KRAVTSOV 2005	Sergey Kravtsov: <i>Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the Seventeenth Century.</i> In: <i>JSAH</i> (2005). pp.312-339
KRÄHLING 1992	Krähling, János: <i>South Transdanubian Late Baroque Church Architecture.</i> In: <i>Periodica Polytechnica. Architecture</i> 36(1992)/1-4. pp. 175-180.
KRÄHLING 2004	Krähling János: <i>Evangélikus templomok a mai Magyarországon.</i> Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. p. 303
KRÄHLING-NAGY 2009	János Krähling – Gergely Domonkos Nagy: <i>Late baroque greek-cross plan type Lutheran churches in Hungary.</i> In: <i>Periodica Polytechnica – Architecture.</i>

	40(2009)/2. pp. 77-86.
KRÄHLING-NAGY 2011/1	Krähling, János – Nagy, Gergely Domonkos: Príspevok k výskumu architektoktonického dedičstva slovenských evanjelikov v Uhorsku – tradícia barokovej centrality. Contributions to the architectural heritage of Slovak lutherans in historic Hungary – the tradition of Baroque centrality. In: Architectura & Urbanismus/Architecture and Town Planning. XLV(2011)/1-2. pp. 2-19.
KRÄHLING-NAGY 2011/2	Krähling, János – Nagy, Gergely Domonkos: Church as a home: sacral and profane functions in modern Hungarian Churches. In: Periodica Polytechnica. Architecture. 42(2011)/2.pp. 33-41.
KRÄHLING-NAGY 2013	Krähling János – Nagy Gergely Domonkos: A nagyváradí székesegyház Hillebrandt-féle centrális tervei. In: Ars Hungarica XXXIX(2013)/ Supplementum. Tanulmányok Kelényi György tiszteletére. pp. 81-88.
KRIVOŠOVÁ 2001	Krivošová, Janka et al.: Evanjelické kostoly na Slovensku. Transcius, Liptovský Mikuláš, 2001.
LÁNGI 2003	Lángi József: Az abai Szentháromság tiszteletére szentelt plébániatemplom. In: „Oh, boldogságos Szentháromság” – Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről. Kairosz, Szeged, 2003. pp.81-100
LENARTOWICZ 2006	J. Krzysztof Lenartowicz: Przeszren Sakralna na Rzucie Trojkata – Cerkiew Trojcy Przenajswietszej w Sworotwie Wielkiej. Wydział Architektury, Politechnika Krakowska, Krakow. http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje44/text22.htm (letöltés dátuma: 2009.11.21.)
LEVÁRDY 1982	Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete. Szent István Társulat, Budapest, 1982, p. 300
LÉSTYÁN 2000	Léstyán Ferenc: Megszentelt kövek. 2 kötet. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár, 2000.
LŐRINCZ 2000	Lőrincz Zoltán: "Ne hagyjátok a templomot...". Új református templomok. Kálvin Kiadó, Budapest, 2000.
MAROSI 1975	Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Corvina, Budapest, 1975. p.134
MAROSI 1992	Marosi Ernő: Magyar református templomok. Művészettörténeti áttekintés. In: Dercsényi-Hegyi-Marosi-Takács: Református templomok Magyarországon. Hegyi&társa Kiadó, Budapest, 1992. pp. XXVI-LVI.
MEDGYASZAY 1942	Medgyaszay István: Templomstílusok. In: Magyar református templomok I-II. Szerk.: Kováts J. István. Athenaeum, Budapest, 1942. I. kötet pp. 15-67.
MISKOLCZI 1702	Miskolczi Gáspár: Egy jeles vad-kert. Avagy az oktalan állatoknak historiája Miskolczi Gáspár által. Lőcse, 1702. Reprint kiadás. Szerk.: Stirling János. Magvető, Budapest, 1983.
MOJZER 1971	Mojzer Miklós: Torony, kupola, kolonnád. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. p.78
MORAVČIKOVÁ 2006	Henrieta Moravčíková, Matuš Dulla: Architektúra na Slovensku. Stručné dejiny. Sloart, Bratislava, 2006. p. 183
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ABC 1961	Művészettörténeti ABC. Szerk.: Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál. Terra, Budapest, 1961. p. 567
NAGY 2002	Nagy Gergely: Háromszög alaprajzú barokk szakrális terek Magyarországon – Az abai Szentháromság-plébániatemplom. Tudományos diákköri dolgozat. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2002. p.36
NAGY 2009	Nagy Gergely Domonkos: Erdély centrális barokk templomai. Egy műemlékfelmérés tanulságai. In: Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben. Szerk.: N. Kis Tímea. ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselő. Budapest. 2009. pp. 87-99.
NAGY 2010	Nagy Gergely Domonkos: A nagykátai Kegevich-kápolna. In: Építés –

	Építészettudomány 38(2010)/1-2. pp. 151-171.
NAGY 2011	Nagy Gergely Domonkos: Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk.: Orbán János. Maros Megyei Múzeum. Kolozsvár-Marosvásárhely. 2011. pp. 73-84.
NAGY 2012	Nagy Gergely Domonkos: A nagykárolyi piarista templom. Szakdolgozat. Műemlékvédelmi szakmérnöki képzés, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 2012.
NAGY 2013	Nagy, Gergely Domonkos: Gothicized buildings and the role of symbols in Baroque architecture. In: Periodica Polytechnica. Architecture. 44(2013)/2. pp. 69-76.
NEMES 1987	Nemes Márta: 250 éve született Tallherr József kamarai építész. In: Műemlékvédelem XXXI(1987)/1. pp. 31-43.
NÓGRÁD MEGYE MŰEMLÉKEI 1954	Genthon István et al.: Nógrád megye műemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954. p. 487
ORBÁN 1871	Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. 6 kötet. Ráth Mór, Pest, 1868-1873.
ORBÁN 2008	Orbán János: A 18. századi Erdély református templomépítkezéseiről. In: Magyar Építőművészet. Utóirat. Post scriptum, VIII(2008)/5. pp. 5–10.
ORBÁN 2011	Orbán János: A Teleki Téka centrális könyvtártervei. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala” Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Szerk. Tóth Áron. CentrArt Egyesület, Budapest, 2011, pp. 147–153.
PECZ 1888	Pecz Samu: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. In: A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye 22(1888). pp. 193-205.; 241-251.
PEST MEGYE MŰEMLÉKEI 1958	Pest megye műemlékei. (2 kötet) Szerk.: Dercsényi Dezső. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
POZZO 1709	Andrea Pozzo: Perspectiva pictorum atque architectorum. Augsburg, 1709.
PUSKÁS 2005	Puskás Bernadett: 18. századi fatemplom építészet a munkácsi egyházmegyében. In: Athanasia 22 (2005). pp. 187-192.
PUSKELY 1998	Puskely Mária: Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. (2 kötet) Dinasztia Kiadó-ház Rt. Budapest, 1998. p. 1439
RÓKA 1999	Róka Enikő: A budai református templom. Szilágyi Dezső tér. k.h.n. [Budapest] 1999.
RUSU 2000	Rusu, Adrian Andrei et al.: Dicționarul Mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Presa Universitară. Cluj-Napoca, 2000. p. 286
SÁRKÖZY KATALÓGUS	Sárközy István Könyveinek Catalogusa ugy a'mint Sorba állanak a Póltzokonn. http://www.csvmrg.sulinet.hu/sarkozy/katalogus/index.html (letöltés dátuma: 2013.04.04.)
SCHOEN 1930	Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. Budapest Székesfőváros Közönsége, Budapest, 1930. p.253
SCHOEN 1935	Schoen Arnold: Az abai Szentháromság-templom szentélye. In: Székesfehérvári Szemle 1935/I-II. pp.16-24
SCHOEN 1937	Schoen Arnold: Buda és Óbuda XVIII. századi templomai. In: Történetírás 1937/1. pp. 52-62.
SCHULEK 1942	Schulek János: Kísérletek új református templomstílus megteremtésére. In: Magyar református templomok I-II. Szerk.: Kováts J. István. Athenaeum, Budapest, 1942. I. kötet pp. 339-349.
SEDLMAYR 1996	SEDLMAYR János: Új „Kínai Ház” a fertői kastély parkjában. In: Műemlékvédelem 1996/1. p. 57-59.
SERFŐZŐ 2012	Serfőző Szabolcs: A sasvári pálos kegyhely története. A zarándoktemplom kialakítása és kegyszobrának kultusza a 18. században. Balassi Kiadó,

	Budapest, 2012.
SERLIO 1566	Serlio, Sebastiano: Quinto Libro d'architettura. Francesco Senfe, & Zuane Krugher Alemanno, Venetia, 1566. p. 540
SOPRON ÉS KÖRNYÉKE MŰEMLÉKEI 1956	Csatkai Endre et al.: Sopron és környéke műemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. p.668
SPIŠSKÝ JERUZALEM 2011	Ján Pastiran: Spišsky Jeruzalem. Urbanisticko-architektonická štúdia. Religióznej Krajiny. Arland s.r.o., Spišská Nová Ves, 2011.
STURM 1712	Leonhard Christoph Sturm: Architectonisches Bedenden von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung, Hamburg, 1712
STURM 1718	Leonhard Christoph Sturm: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben, Augspurg, 1718
SÚPIS PAMIATOK 1967	Súpis pamiatok na Slovensku. (3 kötet) Szerk.: Mária Kosová. Slovenský Ústav Pamiatkovej Starostlivosti a Ochrany Prírody, Bratislava, 1967.
SZABOLCSI–GALAVICS 1980	Művészet Magyarországon 1780-1830. Szerk.: Szabolcsi Hedvig – Galavics Géza. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1980. p.328
SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE MŰEMLÉKEI 1986	Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. 2. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső-Entz Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
SZENTKIRÁLYI 2006	Szentkirályi Zoltán: A térművészet történeti kategóriái. In: Uő.: Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok. Budapest 2006. pp. 271-343.
SZILÁGYI 1980	Szilágyi István: Kálváriák. Corvina, Budapest, 1980. p. 143
SZILÁGYI 1986	Szilágyi István: Egy késői gótikus jelenség (Szentsír-kápolnák Magyarországon a XVII-XVIII. században). In: Építés- Építészettudomány. XVIII. (1986) 1-2. pp. 177-210.
TAR 1985	Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Szerk.: V. Kovács Sándor. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1985.
TERDIK 2007	Terdik Szilveszter: Rácz Demeter, egy XVIII. századi görög katolikus mecénás. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIX (2007) Nyíregyháza, pp. 333-380
TERDIK 2008	A máriapócsi kegytemplom építésére és belső díszítésére vonatkozó, eddig ismeretlen források. A Jósza András Múzeum Évkönyve L. (2008), 525-570.
TERDIK 2011/1	„...a mostani világnak ízlésse, és a rítusnak módja szerint”. Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2011.p. 197.
TERDIK 2011/2	Terdik Szilveszter: Görög katolikus püspöki központ kiépítése Balázsfalván a 18. században. In: Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690-1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékre. Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely, Kolozsvár, 2011.pp. 85-116
TERDIK 2014	Terdik Szilveszter: Az egykori jezsuita templom székesegyházzá alakítása Ungváron, Bacsinszky András püspök (1773-1809) idejében. In: Bacsinszky András munkácsi püspök. Szerk.: Végseő Tamás. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. Nyíregyháza, 2014. pp. 197-243.
TOMISA 2002	Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16-17. század. Szerk.: Tomisa Ilona. Osiris, Budapest, 2002. p. 383
THURY 1907	Thury Etele: Sárközy Imre: A nádasdi Sárközy-család. In: Protestáns Szemle 1907/3. pp. 192-193.
VELLADICS 2000	Velladics Márta: Vát. Szentkúti kápolna. Tájak Korok Múzeumok kiskönyvtára 652. kötet. Budapest, 2000.
VELLADICS 2002	Velladics Márta: Magyar építészet 4. – Barokk, rokokó és copf. Kossuth, Budapest, 2002. p.177
VEÖREÖS 2006	Veöreös András: XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben. PhD értekezés. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest, 2006.

VOIT 1969/1	Voit Pál: Martin Wittwer, a győri karmelita templom építész (adatok a dunai barokk építőiskola magyarországi kapcsolataihoz). In: Magyar Műemlékvédelem IV. 1963-1966, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. pp. 187-225
VOIT 1969/2	Voit Pál: Eger és Heves megye művészettörténete (XVI-XIX. század) In: HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI 1969/1. pp. 91-302.
VOIT 1970	Voit Pál: A barokk Magyarországon. Corvina-Helikon, Budapest, 1970. p. 97
VOIT 1975	Voit Pál: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk.: Galavics Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 451-471
VOIT 1982	Pál Voit: Franz Anton Pilgram. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, p. 472
VUKOSZÁVLYEV 2001	Vukoszávlyev Zorán: Új építéstörténeti adatok Baranya megye szerb ortodox templomainak periodizációjához. In: Építés-Építészettudomány 29(2001)/3-4. pp. 265-288.
VUKOSZÁVLYEV 2013	Vukoszávlyev Zorán: Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon. Építészettörténeti áttekintés és tipológia. Terc Kiadó – Szerb Intézet, Budapest, 2013. p. 432
VOLKMANN 2001	Volkman, Swantje: Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat. PhD Arbeit, Heidelberg, 2001.
WINKLER 1992	Winkler Gábor: Építészettörténeti áttekintés. In: Dercsényi et al.: Evangélikus templomok Magyarországon. Hegyi&tsa., Budapest, 1992. pp. XXVII-XLV.
WINKLER 1998	Győr 1539-1939. Szerk.: Dr. Winkler Gábor. Műhely Kht. Győr, 1998. p. 285
WITTKOWER 1975	Wittkower, Rudolf: Studies in the Italian Baroque. Thames and Hudson, London, 1975. p. 304
WITTKOWER 1986	Wittkower, Rudolf: A humanizmus korának építészeti elvei. Gondolat, Budapest, 1986. p. 195
ZÁDOR 1935	Zádor Anna: Építészeti tervek a 18. századból. In: Archeológiai Értesítő XLVIII (1935). 157-177
ZÁDOR 1984	Zádor Anna: Építészeti szakszótár. Corvina Kiadó, Budapest, 1984. p. 125